

**ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ
З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І
ПРАВОНАВСТВА**

Випуск 5

Міністерство освіти і науки України
Криворізький державний педагогічний університет
Історичний факультет
Кафедра всевітньої історії

ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І ПРАВознавства

Збірник наукових праць

Випуск 5

Кривий Ріг
2007

УДК 94
ББК 63.3(0)
Д 95

Д 95 Дослідження і розвідки з всесвітньої історії і правознавства:
36. наук. праць. Вип. 5 / Гол. ред. О.І. Кожухар. – Кривий Ріг,
2007. – 196 с.

ISBN 978-966-292-18-3

Редакційна колегія:

Кожухар О.І., канд. іст. наук, доцент – головний редактор;

Чирва Ю.І., канд. іст. наук, доцент;

Яшин В.О., ст. викладач.

Рецензенти:

Лобанова А.С., доктор соціологічних наук, професор;

Барабаш Н.О., кандидат історичних наук, доцент.

Випуск містить різноманітні матеріали наукових досліджень, присвячених актуальним проблемам всесвітньої та вітчизняної історії з найдавніших часів до початку ХХІ ст., методології, історіографії, правознавства, теорії та методики викладання.

Для науковців, викладачів, вчителів, студентів та усіх, хто цікавиться історією.

УДК 94
ББК 63.3(0)

Рекомендовано до друку Вченою радою Криворізького державного педагогічного університету. Протокол № 4 від 8 листопада 2007 року.

Редакційна колегія не обов'язково поділяє думки авторів. Відповідальність за достовірність цитат, фактів, статистичних матеріалів, посилань та ін. покладається на авторів.

ISBN 978-966-292-18-3

© КДПУ, 2007

ЗМІСТ

	Стор.
Передмова	5

ІСТОРІЯ

Камчугова И.Д. Египетские мотивы в библейском сюжете об Иосифе и его братьях	6
Печеніна Н.А. Військове мистецтво Стародавньої Греції.....	12
Мак Т.Ф. Соціально-економічні процеси та особливості їх розвитку у Франкській державі в перший період середньовіччя.....	21
Яшин В.О. Економічне становище та господарська діяльність єврейського населення Півдня Російської імперії в другій половині XIX ст.	26
Галич Н.В. Поштово-телеграфні ощадні каси в Україні в кінці XIX – на початку XX ст.	39
Романець Н.Р. До оцінки місця куркульства у соціальній структурі українського села напередодні суцільної колективізації	46
Косіненко О.В. Гендерний фактор в тилу в роки Великої Вітчизняної війни та в період повоєнної відбудови	55
Косіненко О.В., Страдецький Р.В. Колабораціонізм в роки Другої світової війни (на прикладі Христинівського району Черкаської області)	65
Кожухар О.І. Історія становлення і розвитку політичної системи постсоціалістичних країн Центрально-Східної Європи	81
Кожухар О.І. Особливості становлення і розвитку політичної системи пострадянських країн Центральної Азії	92

МЕТОДОЛОГІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

Ветохіна В.О. Історія понять як напрямок європейської історіографії	101
Ветохіна В.О. Політична трансформація українсько-російських відносин на початку XVIII ст. (історіографічний аспект)	111
Чирва Ю.І. Завершальний період Другої світової війни у дослідженнях істориків.....	121

ПРАВОЗНАВСТВО

Яшин В.О. Правове становище єврейського населення Півдня України в другій половині XIX ст.	129
Москаленко В.Г. Ідейно-теоретичне становлення інституту виборів XVIII – початок XIX ст.	145
Москаленко В.Г. Становлення інституту виборів в УРСР (30-ті роки): історіографічні нотатки	153
Яшин В.О. Прикрий приклад некоректної дефініції правових понять	171

ТЕОРІЯ І МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ

Журба Л.В., Балабай О. Використання прийомів проблемного навчання на уроках новітньої історії	176
Журба Л.В. Індивідуалізація педагогічної практики студентів-істориків як засіб підвищення її ефективності	181
Задорожна Л.В. Шляхи інтеграції ідей громадянської освіти у процес викладання історії.....	186

Шановні читачі!

Кафедра всесвітньої історії репрезентує черговий, вже п'ятий, збірник наукових праць «Дослідження і розвідки з всесвітньої історії і правознавства».

Пропоноване видання в повній мірі відображує тематичну спрямованість кафедральних досліджень з всесвітньої і вітчизняної історії, спеціальних історичних дисциплін, історії культури, правознавства, теорії і методики викладання.

Індивідуальні наукові дослідження, хоча і відрізняються достатньою широтою проблемного, тематичного, хронологічного, методологічного характеру, разом з тим, поєднані прагненням авторів до історично об'єктивного та неупередженого висвітлення подій минувшини.

Автори і укладачі збірника сподіваються на увагу та доброзичливу критику читачів та висловлюють щире подяку всім, хто допомагав у підготовці та виданні збірника.

*З повагою,
Редакційна колегія*

ІСТОРІЯ

КАМЧУГОВА И.Д.
*профессор, доктор
исторических наук*

ЕГИПЕТСКИЕ МОТИВЫ В БИБЛЕЙСКОМ СЮЖЕТЕ ОБ ИОСИФЕ И ЕГО БРАТЬЯХ

Сказание об Иосифе – одна из вершин мировой литературы. Как отмечают исследователи [2, 4, 6, 10], это типично народное сказание с острым сюжетом, приключениями, торжеством добра над злом. Следует отметить красоту стиля, психологическую сложность образов, верность исторической правде.

Долгое время Ветхий Завет считался абсолютно мифическим. Тем самым отрицалась историчность библейских текстов, их персонажей. Однако эта концепция постоянно пересматривается. В частности, многие исследователи признают историчность сказания об Иосифе и его братьях [2, 6, 7].

Автор данной работы поставил перед собой цель: выявить египетские мотивы в сказании, показать историчность образов Иосифа и его братьев, уточнить хронологию создания.

Связь евреев с Египтом была предметом долгой и утомительной дискуссии среди историков. Израиль упоминается в некоторых египетских записях, но ни в одной из них нет подробной информации об этой стране, ее жителях. Нет упоминания и об Иосифе, о длительном пленении и Исходе. Однако бесспорными остаются факты нахождения семитов-скотоводов в Египте, их бегства в эту страну в голодные засушливые годы. Эти факты, в частности, отражены в фресках, рельефах.

В истории Египта XVIII век до н. э. – сложный период. Около 1780 года страну потрясло мощное народное выступление. Ослабление Египта использовали гиксосы – кочевые пле-

мена («правители чужих стран»). Вожди гиксосов были семитами, имели семитские имена. Они захватили Нижний Египет с Дельтой Нила и основали там свою столицу – город Аварис. Правители Верхнего Египта стали их данниками. Почти сто пятьдесят лет находились гиксосы в Египте. Они многое заимствовали у египтян, в свою очередь, познакомили их с колесницами, запряженными лошадьми. В каждой колеснице находились по два человека – боец и возничий, который также и прикрывал своего товарища тяжелым длинным щитом. Заимствовали египтяне у гиксосов и составной лук. Он был более мощным, чем тот, которым они пользовались. Эффективностью оружия можно отчасти объяснить легкость победы гиксосов. Гиксосы, очевидно, представляли собой сложный конгломерат разных племен и этнических групп. Среди них могли быть и евреи. Не может достоверно отрицаться тот факт, что какое-то колено израильтян поселилось в Дельте Нила, на плодородной земле Гесем.

Иосиф – младший из 12 сыновей Иакова (Израиля). Он рос умным и находчивым. Отец очень гордился сыном, любил его больше других, наряжал в дорогие одежды, освобождал от тяжелой работы. Братья его не любили. Неприязнь значительно выросла, когда Иосиф рассказал им о своих снах: то он видел, как снопы братьев поклонились его снопу, когда они вязали их в поле, то видел, как солнце, луна и одиннадцать звезд поклонились ему. «И сказали ему братья его: неужели ты будешь царствовать над нами? Неужели будешь владеть нами?» [Быт. 37: 8].

Братья продали Иосифа проходившим купцам за 20 серебряников. Так Иосиф оказался в Египте. Купцы продали Иосифа одному из царедворцев фараона – Потифару – начальнику телохранителей фараона. Новый раб быстро завоевал доверие своего хозяина – он был умен, послушен, старателен. Потифар сделал его управляющим своими имениями. Жена Потифара попыталась соблазнить Иосифа, а когда ей это не удалось, обвинила Иосифа в нападении на нее. Этот эпизод напоминает знаменитое древнеегипетское сказание «О двух братьях». Оно родилось в период Древнего царства, записано на папирусе позднее – в период Нового царства. В сказании рассказывается о братьях Ану-па и Бата [3, 318-339]. Бата был холост, работал в хозяйстве старшего брата. Жена Ану-па решила соблазнить Бата. Когда же

он отверг ее притязания, попыталась очернить брата в глазах мужа. Тот в приступе негодования хотел убить брата. Подобные сюжеты известны и у других народов. Однако это всего лишь эпизод в сложном и многоплановом сказании Библии. С полным основанием можно утверждать, что сказание об Иосифе – самостоятельное, оригинальное творчество древнеегипетского народа.

В темнице Иосиф разгадал сны виночерпия и хлебодария. Одному сон обещал освобождение, другому – смертную казнь. Так и произошло. За Иосифом закрепилась слава человека, который может разгадывать сны. Однажды фараону приснилось, что из Нила вышли семь тучных коров, затем семь тощих – они съели семь тучных коров. В другом сне фараон увидел, как семь хороших колосьев были поглощены семью иссушенными колосьями. Чтобы разгадать эти сны, пригласили Иосифа. Он толковал сны так: семь тучных коров и семь тучных колосьев означают семь урожайных лет в Египте, а семь тощих коров и семь иссушенных колосьев – семь лет голода. Иосиф дал фараону совет – в урожайные годы заполнить закрома, чтобы пережить семь лет голода.

Фараону понравился Иосиф, его толкование снов, его советы. Он назначил Иосифа своим наместником. Как Иосиф, будучи рабом, сумел подняться к вершинам власти? Ведь наместник – самый высокий наследственный пост в стране. Как считают ученые [7, 159], свое рабское положение Иосифу было легче преодолеть при неегипетских правителях – гиксосах. Иосиф говорил на семитском языке, и ему легче было сделать карьеру у правителя сходного этнического происхождения. Гиксосы были, без сомнения, заинтересованы в том, чтобы создать в покоренном ими Египте слой из верных им семитов - неегиптян.

Иосифу было тридцать лет, когда он стал в Египте вторым лицом после правителя. Он взял в жены дочь влиятельного жреца, что обеспечило ему поддержку касты жрецов.

Став наместником, Иосиф проводил политику, направленную на укрепление центральной власти. Только жесткими мерами можно было заставить земледельцев отдавать тяжелую дань в урожайные годы. Имея в своем распоряжении значительные запасы зерна, в течение семи голодных лет он раздавал хлеб – но не бесплатно, а за золото, серебро, а также землю. Мелкие землевладельцы разорились. Земля становилась собственностью

фараона. Это была фактически глубокая экономическая реформа, которая усилила власть верхов, изменила положение мелких и средних землевладельцев. Действия Иосифа, очевидно, предотвратили голодные бунты, которые не раз отмечались в истории Египта и приводили к ослаблению центральной власти.

В сказании выделяется еще одна фигура – Иуды. Очень интересным представляется эпизод, на первый взгляд, малозначительный. Когда братья Иосифа, страдая от голода в Ханаане, прибыли в Египет за пшеницей, они встретились с Иосифом, но не узнали его. Они с болью говорили о своем грехе, калялись. Иосиф был тронут. Он наполнил их мешки пшеницей. Но в мешок одного из них – самого младшего – Вениамина, положил серебряную чашу. И тут же приказал обыскать братьев. Поскольку чаша нашлась в мешке Вениамина, он становился рабом Иосифа. И тут Иуда проявил великодушие. Он умолял Иосифа отпустить Вениамина, предлагая в рабы себя: «Теперь если я приду к отцу нашему, и не будет с нами отрока, с душою которого связана душа его, то он, увидев, что нет отрока, умрет» [Быт. 44:30-31]. Иосиф не смог сдержать своих чувств. Он заплакал и рассказал братьям, кто он [Быт. 45:3-5]. Очевидно, создатели сказания не случайно акцентировали внимание на великодушии и милосердии одного из братьев – Иуде, роль которого в истории израильтян существенна. Племя Иуды имело власть в южных землях. Из рода Иуды – Давид. Возможно, этот эпизод включен в сказание позднее, в годы правления Давида. Вернувшиеся из вавилонского плена израильтяне считали себя потомками Иуды. Когда в Ханаане началась страшная засуха, фараон разрешил Иосифу перевезти в Египет свою семью. Так здесь оказались Иаков (Израиль) и его 12 сыновей, от которых пошли 12 колен Израилевых. Иосиф помог братьям освоиться на новом месте. Он проявил мудрость, великодушие. Изменились и его братья. Их мучили укоры совести за то, что из самых низких побуждений они продали Иосифа в рабство. Им присущи положительные черты: они любили старика-отца, были честными в денежных расчетах. Подобное раскрытие образов братьев свидетельствует о жизненной мудрости создателей сказания, знании ими человеческой психологии.

Правитель высоко ценил Иосифа – он осыпал его почестями, подарками. Иосиф жил недалеко от фараона, очевидно, в

городе Аварис. Об этом косвенно свидетельствует такой факт. Когда Иосиф узнает о прибытии в Египет отца и братьев, он садится в колесницу и спешит им навстречу. Потом он возвращается к фараону и рассказывает о своей поездке. И все это – в течение очень небольшого времени. Иосиф обещает отцу, что поселит его недалеко от себя, в земле Гесем [Быт. 45:10], то есть в Дельте. Это еще один аргумент в пользу того, что Иосиф жил во времена гиксосов. В более позднее время столицей Египта становится город Фивы.

В сказании есть упоминание о том, что прежде чем Иосиф предстал перед фараоном, он должен был сбрить бороду. Иосиф, как и все семиты-скотоводы, носил бороду. В Египте же бороду (иногда накладную) имел только фараон [5, 32-33]. Сам факт приближения семита-скотовода, к тому же раба, к фараону еще раз доказывает, что Иосиф оказался в Египте в период правления гиксосов, ибо, как записано в Бытие, «... мерзость для египтян всякий пастух овец» [Быт. 46:34]. Иосиф оказался на службе у правителя сходного этнического происхождения.

Потомки Иосифа жили в земле Гесем почти четыреста лет – вплоть до великого Исхода. Очевидно, когда гиксосы были изгнаны из страны, новые правители не знали Иосифа. Евреи могли впасть в немилость. Начинается их рабство.

В Библии очень точно описаны египетские обычаи. Вступая на пост наместника, Иосиф получил из рук фараона драгоценную цепь на шею, дорогую одежду. Ездил Иосиф на колеснице – до гиксосов колесниц в Египте не знали.

«И умер Иосиф ста десяти лет. И набальзамировали его, и положили в ковчег в Египте» [Быт. 50:26]. Очевидно, речь идет об усыпальнице-саркофаге, гробнице небольших размеров, как правило, украшенной росписью, рельефами, скульптурами. Останки Иакова и Иосифа бальзамировали в течение сорока дней [Быт. 50:1-3] – это соответствует египетским погребальным традициям.

В сказании приводятся египетские имена. Жену Иосифа звали Асенет – «Принадлежащая Нет» (богине, которая почиталась в Дельте Нила), Потифар – «Тот, которого дал Бог Ра».

Египетская топография также свидетельствует о египетских корнях сказания – например, упоминание о земле Гесем.

С полной достоверностью нельзя говорить об историчности личности Иосифа. Возможно, что семит-скотовод и смог при гиксосах достичь высокого положения, а затем возникла легенда вокруг этого имени. Не может отрицаться и тот факт, что какое-то колено израильтян поселилось в Дельте, на плодородной земле Гесем. Но совершенно очевидно, что создатели сказания хорошо знали Египет, его традиции, обычаи.

Отсутствие же упоминаний об Иосифе можно объяснить по-разному. Одна из версий – фигура Иосифа все же не историческая, а легендарная. Может быть и другая версия – египтяне уничтожили все документы, связанные с гиксосами. Не случайно исторические хроники обрываются событиями 1730 года до н. э. и возобновляются только после 1580 года, когда гиксосы были изгнаны из страны. Возможно, в полосу исторического забвения попал и наместник Иосиф.

Однако, без сомнения, даже если Иосиф не был фигурой исторической, сказание возникло в самом Египте. Эту позицию разделяют большинство исследователей.

В Библии не случайно такая важная роль отводится Иосифу. По традиции, два племени, которые стали ядром израильского племенного союза – племя Манассии и племя Евфрема – считали Иосифа своим праотцом. В сказании можно увидеть попытку объяснить, почему евреи оказались в Египте.

Таким образом, сказание об Иосифе и его братьях является ценным историческим источником. Однако, на наш взгляд, оно требует дальнейшего изучения, использование новых научных данных.

Литература

1. Библия. Книги Священного писания Ветхого и Нового Завета. Канонические. – М., 1999.
2. Гече Г. Библейские истории / Пер. с венг. – М., 1989.
3. Древний Восток. Предания веков. – СПб., 1998.
4. Жак Е. Египет великих фараонов: история и легенды / Пер. с фр. – М., 1992.
5. Комиссаржевский Ф. История костюма. – Минск, 2000.
6. Косидовский З. Когда солнце было богом / Пер. с польск. – М., 1991.
7. Моритц Б. Древний Египет. Храмы, гробницы, иероглифы. – М., 2003.

8. Морэ А. Цари и боги Египта / Пер. с фр. – М., 1998.
9. Рак И.В. Мифы Древнего Египта. – Спб., 1997.
10. Фрээрз Дж. Фольклор в Ветхом Завете / Пер. с англ. – М., 1989.
11. Шифман И.Ш. Ветхий завет и его мир. – М., 1987.

ПЕЧЕНІНА Н.А.,
доцент, кандидат
історичних наук

ВІЙСЬКОВЕ МИСТЕЦТВО СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

Найбільш потужними у військовому відношенні серед грецьких полісів були Спартанська і Афіньська держави. Реформи Солона (поч. VI ст. до н.е.) поділили афіньських громадян в залежності від їхніх прибутків на чотири класи (цензи). Ценовий розподіл був покладений в основу комплектування і організації збройних сил. Громадяни першої майнової групи зобов'язувалися постачати за власний рахунок спорядження для держави. Друга майнова група комплектувала вершників, третя – головний рід військ, важку піхоту (гоплітів) [2, с.247].

В Афінах кожен хлопець, досягнувши 18 років, протягом року проходив військове навчання, потім на огляду отримував бойову зброю і приносив присягу. На другому році служби він включався до складу прикордонних загонів, де проходив польове навчання. Після цієї служби афінянин вважався до 60 років військовозобов'язаним. У разі війни народне зібрання встановлювало кількість людей, які підлягали призову. Це була міліційна система, проте в результаті численних малих та великих воєн і системи підготовки в мирний час афінянин поступово перетворювався на професійного воїна.

Наприкінці VI ст. до н.е. реформи Клісфена в основу нової державної організації поклали територіальну систему адміністративного поділу: Афіньська держава була поділена на 100 *демів*, кожен 10 демів складала *філу*.

Новий адміністративний поділ стає основою організаційної структури армії. Кожна філа виставляла один *таксіс* піхоти і

одну філу вершників. Філа обирала *філарха* (командував вершниками), *таксіарха* (командував піхотою) та *стратега* (командував всією бойовою силою філи) [3, с.143].

Головною силою афінської армії була важка піхота – *гопліти*, а бойовим ладом – *фаланга* (вперше згадується у 592 р. до н.е. під час Саламінської війни).

Спарта мала невелику, але дуже боєздатну армію з єдиною системою комплектування та організації, єдиним бойовим ладом та озброєнням. Спартіати фактично перетворили свою громаду у військовий табір. Метою спартанського виховання було виробити з кожного спартіата воїна. З дитинства спаріатам прищеплювались елементи військової дисципліни. Розпорядження старших підлягали обов'язковому виконанню. Спартанець був готовий загинути, але виконати наказ. Велику роль в укріпленні військової дисципліни відігравала громадська думка, хоча застосовувались і тілесні покарання.

Комплектувалися збройні сили грецьких полісів повноправними громадянами.

На полі бою грецькі важкоозброєні піхотинці-гопліти шикувалися у фалангу. Спартанська фаланга була найбільш типовою для грецьких полісів. Вона являла собою лінійний стрій копійщиків; фаланга — це тісно зімкнута лінійна побудова гоплітів в декілька шеренг завглибшки для ведення бою. Фаланга виникла із зімкнутого ладу родових і племінних загонів, вона була військовим виявом остаточно оформленої грецької рабовласницької держави. Спартанська фаланга будувалася у вісім шеренг в глибину. Дистанція між шеренгами на ходу була 2 м, при атаці – 1 м, при відбитті атаки – 0,5 м. При чисельності в 8 тисяч чоловік протяг фаланги по фронту досягав 1 км [3, с.137]. Тому фаланга не могла пересуватися на велику відстань, не розладжуючи свого порядку, не могла діяти на перетнутій місцевості, не могла переслідувати супротивника.

Фаланга — це не тільки стрій, але і бойовий порядок грецької армії. Діяла вона завжди як єдине ціле. Спартанці вважали тактично недоцільним ділити свою фалангу на дрібніші частини. Начальник спостерігав за тим, щоб не порушувався порядок у фаланзі. Сильною стороною фаланги був її удар, близька атака. У зімкнутому строю вона була сильна і в обороні. До бою при

Левктрах (371 рік до н. е.) спартанська фаланга вважалася непереможною. Вразливим місцем її були фланги, особливо фланги першої шеренги, яка раніше інших наносила або відбивала удар. Воїни тримали щит в лівій руці, праве плече виявлялося відкритим, і його прикривав правофланговий сусід. Але першого правофлангового ніхто не прикривав. Тому тут ставили найбільш сильних і добре озброєних бійців. Внаслідок цього правий фланг фаланги був сильніший за лівий фланг.

Бойовий порядок не обмежувався тільки фалангою. Легко озброєні лучники і пращники з каменями прикривали фалангу з фронту, зав'язували бій, а з початком наступу фаланги відходили на її фланги і в тил для їх прикриття. Атака носила фронтальний характер, і тактика була дуже простою. На полі бою навряд чи існувало навіть саме елементарне тактичне маневрування. При побудові бойового порядку враховувалося тільки співвідношення протягу фронту і глибини побудови фаланги. Результат бою вирішували такі якості воїнів, як мужність, стійкість, фізична сила, індивідуальна спритність і особливо згуртованість фаланги на основі військової дисципліни і бойової виучки.

В ході Пелопоннеської війни в Греції з'явилася середня піхота – *пелтасти*. Поліси не могли утримувати велику кількість гоплітів, які дорого коштували. Разом з тим потреба у воїнах була дуже велика. Довелося йти по лінії полегшення захисного озброєння. Металевий панцир стали замінювати панциром з прядива, важкий металевий щит був витиснений легким шкіряним, який називався *пелта*. Зміни в озброєнні вплинули на тактику грецької піхоти: вона дістала можливість маневрувати в бою.

Велику роль в організації загонів пелтастів і розробці питань їх використання на полі бою зіграв афінський стратег Іфікрат. Іфікрат навчав своїх найманих солдат-пелтастів діям у складі фаланги. Пелтасти були озброєні дротиками і довгими мечами, їх захисне спорядження складалося з шолома, куртки з полотна в декілька шарів і легких лат, які прикривали ноги і стегна.

У атаку пелтасти йшли швидко, наблизившись до супротивника на 10-20 м, вони пускали хмару дротиків, а потім кидалися вперед з мечами. Таким чином, бійці діяли тепер як метальною, так і ударною зброєю.

На перетнутій місцевості пелтасти боролися із спартанською фалангою. Вони добре маневрували, практикуючи флангові рухи, обхвати, обходи і т.п.

Після Пелопоннеської війни зросло бойове значення легкої і середньої піхоти. Чисельність її безперервно збільшувалася, але джерела комплектування були обмежені. Рішенням проблеми стає формування легкої і середньої піхоти з найманців. На той час греки вже мали великий досвід як найманці на службі східних деспотій (Єгипту, Персії і ін.).

Наступальне озброєння грецьких воїнів в основному складалося із списа і меча. Спис (*«дорю»*) вважався головним видом зброї гопліта, його довжина досягала 2-3 м. Залізний наконечник списа мав листоподібну форму на витягнутій втулці. З протилежного боку держака деякі списи мали *наконечники-втоки*, зроблені з бронзи або заліза. *Вток* служив противагою, дозволяв увіткнути спис в землю для отримання упору, а також, ймовірно, міг використовуватися для захисту у разі поломки списа і втрати його передньої частини.

Залізні мечі з'явилися на території Греції ще в XI ст. до н.е., саме вони, а не серпи або кухонні ножі, були тут найпершими залізними знаряддями [1, с.39]. Спочатку ці мечі повторювали форми своїх попередників бронзового століття, серед яких було немало досить довгих екземплярів (0,75 м і більш), але поступово все виразніше стала виявлятися тенденція до їх зменшення. Можна стверджувати, що новий тип меча, так званий *«ксіфос»* [1, с.40], вже існував до початку греко-перських воєн. Він був дволезим мечем (довжина – 0,6 м) з прямим або сильно витягнутим листоподібним клинком, з металевим перехрестям і наверхієм на кінці рукояті. Піхви мали завершення у вигляді насадки округлої форми. Ксіфос міг використовуватися для нанесення як рублячих, так і колючих ударів; на відміну від списа, він був допоміжною зброєю гопліта.

Приблизно одночасно з ксіфосом з'явився меч, який називався *«махайра»* або *«копіс»* [1, с.40]. Це був однолезий, дещо зігнутий меч рублячої дії, який зовні нагадував пізніший турецький ятаган. Контури його леза такі, що при завданні удару махайра зсовувалася убік від того, хто завдає удару, тому завершення рукояті виготовляли у формі гачка, який допомагав утри-

мати меч в руці; іноді це завершення оформлялося у вигляді головки птаха або т.п. Походження махайри не з'ясовано, наймовірніше, що махайра проникла до Стародавньої Греції, а також у Фракію, Італію, Іберію зі сходу.

Лук і стріли не набули в Стародавній Греції широкого поширення. У «Описі Еллади» Павсаній розповідає, що «у еллінів, за винятком критян, не було звичаю стріляти з лука». Проте реальні факти бойового досвіду, що показав здатність лучників задавати втрати фаланзі, не міг пройти безслідно, тому греки часто організовували загони лучників з варварів, зокрема скіфів.

Дуже образно суперництво гопліта й лучника подає Еврипід. У його п'єсі «Геракл» є цікавий діалог двох героїв — Ліка і Амфітріона, в якому Лік, дорікаючи Геракла, говорить:

...разве взял он щит или копьё когда,
 Готовясь к бою?
 Трусливая стрела — его оружие,
 Военное искусство — в быстрых пятках.
 Да может ли, скажите мне, стрелок
 Из лука храбрым быть? Нет, чтобы мужем
 Быть истинным, спокойным оком надо,
 Не выходя из воинских рядов.
 Следить за копьями врагов, и мускул
 В твоём лице пусть ни один не дрогнет...

Захищаючи Геракла, Амфітріон пояснює переваги, які має лучник в порівнянні з гоплітом:

...ты не хотел признать
 От лука пользы: слушай и учись!
 Гоплит — он в вечном рабстве у своих
 Доспехов: сломится ль копьё в сраженье,
 Он беззащитен, и случись с ним труссы,
 Храбрейший из гоплитов пропадет.
 Ну, а владелец лука может смело
 Разить врагов: всегда довольно стрел
 В его распоряженье для защиты.
 Вот первая из выгод. А затем
 Незримой зрячих пагубой сражая,
 И тела он не отдаёт врагу,
 В прикрытии надёжном оставаясь.

А это высшее искусство в битве —
 Вредя врагам, опасности не ведают
 И случаю не доверяют себя [4, с.136].

Серед захисного обладнання важкоозброєного воїна велике значення мав великий круглий щит (0,8-1,0 м в діаметрі), який був створений греками в кінці VIII ст. до н.е.. Найважливіша відмінність цього щита від попередніх полягає в тому, що він мав не одну, а дві ручки на внутрішній стороні: перша знаходилася в центральній частині, через неї ліва рука воїна проходила майже по лікоть, друга ручка знаходилася у самого краю, вона утримувалася кистю руки. Іноді ця ручка замінювалася мотузочком, пропущеним через невеликі петлі по всьому периметру щита.

Попередні щити, які мали одну ручку, були подібні до заелінки, не дуже зручної на полі бою, особливо в регулярному бойовому шикуванні. Стародавні греки в кінці VIII ст. до н. е. зробили справжню революцію у військовій справі, помістивши на щит другу ручку. Особливо варто підкреслити, що це нововведення значно підвищило бойові якості щита, дозволило змінити всю тактику ведення бойових дій; деякі вчені навіть вважають, що саме новий тип щита створив можливість побудови фалангою, зробив грецьку піхоту непереможною впродовж декількох сторіч.

Круглі щити гоплітів виготовлялися з дерева, іноді повністю покривалися листом бронзи, але частіше обтягувалися шкірою і оббивалися по краю металом, в центральній частині деколи кріпилася спеціальна емблема, яка спочатку, швидше за все, зв'язувалася з якимись сакральними уявленнями. У архаїчний час емблема виготовлялася з бронзи у вигляді плоскої фігурної пластини або рельєфу, часто із зображенням тварин, птахів, личини Горгони Медузи і т.д., і, безумовно, служила додатковим посиленням щита.

Під час воєн з персами розповсюдився звичай прикріплювати до нижньої частини щита спеціальний шкіряний килимок (фартух), що оберігав ноги воїна від ворожих стріл.

Важливою складовою частиною оборонного озброєння воїна Стародавньої Греції був панцир. Найбільш рання знахідка грецького доспеху відноситься до останньої чверті VIII ст. до н.е. — це бронзовий панцир з Аргоса так званого колоколоподібного типу, аналогії якому походять з Центральної Європи. Він

складається з двох половин (передньої і задньої, які скріплюють між собою системою застібок і шпильок). Цікаво, що на обох частинах панцира умовно відтворені анатомічні деталі: м'язи живота, груді – на передній частині і, відповідно, лопатки – на задній.

Немає сумніву, що і тоді і пізніше в Стародавній Греції широко існували більш легкі і дешеві полотняні панцирі. Що стосується металевого доспеху, то з часом він трансформувався в елегантну «мускульну кірасу» (або «анатомічний» панцир). Греки, очевидно, називали цей доспех *«торакс»* [1, с.37].

Не пізніше VII ст. до н.е. з'являються шоломи так званого коринфського типу. Такі шоломи добре захищали голову воїна, і повністю закривали обличчя, залишаючи горизонтальну проріз для очей і вертикальну – для полегшення дихання. Ранні коринфські шоломи мали майже циліндрову форму, класичні ж шоломи цього типу (кінець VII—VI ст. до н. е.) відрізняються круглішими контурами з виділенням *нашийником* і декілька відтягнутою вперед лицьовою частиною. Найпізніші коринфські шоломи в Греції відносяться до початку V ст. до н. е., у них грецькі воїни вступили в смугу греко-перських воєн.

Пізні зразки коринфських шоломів співіснували з новим типом шоломів – халкідським, що виникає в другій половині VI ст. до н.е.. Ці шоломи мали виділений *нашийник*, *наносник* та *нащочники*; нащочники були двох варіантів — нерухомі і рухомі, тобто прикріплені до шолома на петлях [1, с.34].

Набір захисного спорядження грецького важкоозброєного воїна завершують поножі (*«кнеміди»*), які захищали гомілку від стопи до коліна. Логічно припустити, що їх прототипом були якінебудь шкіряні захисні пристосування, пізніше доповнені металевими деталями. Канонічну форму кнеміди отримали з VII ст. до н.е., коли їх висота стала складати приблизно 40 см. Поножі архаїчного і класичного часу виготовлялися з бронзового листа, щільно облягали ногу і не мали спеціального кріплення в задній частині. Як і на панцирах, їх поверхня часто мала орнаментацию, що передавала форму м'язів ноги, або ж прикрашалася іншим чином.

Значною воєнною силою афінської рабовласницької республіки був воєнно-морський флот. Саме завдяки йому Афіни отримали можливість змагатися зі Спартою за панування у Греції.

Греки здавна займалися судноплаванням, адже географічне положення (велика кількість островів, закритих зручних бухт) та кліматичні умови Еллади (гарна погода з весняного до осіннього періоду, північні вітри, необхідна для мореплавання прозорість повітря) сприяли виникненню та розвитку морської справи.

Як військові судна греки використовували довгі веслові кораблі (*уніреми* — однорядні, *тріаконтери* — 30-весельні, *пентеконтери* — 50-весельні). Швидкохідні військові судна мали хід до 7 вузлів (швидкість у 1 вузол дорівнювалася 1 морській милі — 1,852 км за годину). За свідченням Ксенофонта, мілетський корабель пройшов відстань у 520 миль між Лампсаком на Гелеспонті та Спартою за три дні, що дає швидкість в 7,2 вузлів [5, с. 54].

Близько 500 р. до н. е. основною бойовою силою грецького флоту стають *триреми* — кораблі з трьома рядами весел. Триреми — це легкі судна, з гострим носом, плоскодонні, пристосовані до витягування на берег, з низькими бортами (щоб важко озброєні воїни могли легко влізати на триреми, які перебували на березі). Веслярі сиділи один над одним навскіс, маючи кожний по одному веслу.

Триреми будували з дерева. Вони сягали 45 м у довжину та 5,5 м у ширину; висота надводного борта становила приблизно 3,3 м. На триремі перебувало близько 225 осіб, з них 170 веслярів. Вони розташовувались з кожного борту таким чином: у верхньому ряду 31 чол. (*траніти*), у середньому — 27 осіб (*зігіти*), у нижньому — 27 осіб (*таланіти*) [5, с.78]. Довжина весла сягала близько 4 метрів. Для керування триремою використовувалась пара широких рульових весел, розташованих на кормі, по одному з кожного борту. Керував ними один чоловік. В середині судна знаходилась щогла з високим прямим вітрилом на реї, іноді зверху розпускали маленьке трикутне вітрило. Кожна трирема мала власну назву. З назвою корабля пов'язували ім'я будівничого, що останньому вважалося за винагороду. Крім веслярів, на триремі знаходились матроси (для управління вітрилами) під керівництвом кормчого. Веслярами керував *лортатор*. Командир корабля звався *триєрархом*.

Морська тактика до появи тарану складалася з того, що кораблі ставали борт о борт з ворогом. Вони позбавлялися можливості рухатись, справу вирішували абордажною сутичкою важко озброєних воїнів.

З появою тарана зручнішим стає напад на ворога, розгорнувшись до нього носом. Для більш вдалого використання тарана найбільш поширеним бойовим ладом виявилось шикуння флоту в один або два ряди. Іноді застосовували й застаріле шикуння у вигляді кола.

Тактика таранного удару припускала два головні маневри: 1) *прорив*, тобто прохід між кораблями ворога з метою зламати їм весла, після чого робився поворот з наступним тараном ворога в корму; 2) *обхід* ворожого корабля на невеликій відстані з наступним поворотом і таранним ударом в середину або кормову частину. Таранний удар в ніс корабля не практикувався, оскільки це було небезпечно для самих атакуючих (грецькі триреми були для цього занадто легкими).

Греки високо цінували свою систему озброєння та тактику ведення бойових дій. Для свого часу військова справа Греції була найрозвинутішою.

Література

1. Виноградов Ю.А. «Там закололся Митридат...» Военная история Боспора Киммерийского в доримскую эпоху (VI – I вв. до н.э.). – М.: «Филоматис», 2004. – 208 с. (Серия «Militaria Antiqua», IV).
2. История Европы. Т.1. Древняя Европа. – М.: Наука, 1988. – 704 с.
3. Разин Е.А. История военного искусства XXXI в. до н.э. – VI в.н.э. – С.-Пб.: ООО «Издательство Полигон», 1999. – 560 с.
4. Черненко Е.В. Скифские лучники. – К.: «Наукова думка», 1981. – 166 с.
5. Штенцель А. История войн на море. В 2-х т. Том 1. – М.: Изографус, ЭКСМО-Пресс, 2002. – 704 с.

МАК Т.Ф.,
доцент, кандидат
історичних наук

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ РОЗВИТКУ У ФРАНКСЬКІЙ ДЕРЖАВІ В ПЕРШИЙ ПЕРІОД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Вивчаючи як складову соціального розвитку інформаційні процеси в суспільстві, дослідник К.В.Хвостова доходить висновку, що в історичній літературі проблема соціальних комунікацій, пов'язаних так чи інакше з передачею інформації вивчається переважно в контексті Нової та Новітньої історії [1, 128]. Якщо вчені і звертаються до тенденцій середньовіччя, то переважно до тих, що виникають в пізньому середньовіччі. Хоча, як зазначає автор, знання по історії середньовіччя кардинально відрізняється від знання з соціології, політології, економіки і навіть з історії Нового та Новітнього часу - «середньовічна історія - це знання про далеке минуле, тобто власне історичні та гуманітарні знання» [1, 130]. Важливим вважає цей період в історії Європи професор юриспруденції Ф. фон Халем, базуючи своє твердження на тому, що на етапі середньовіччя відбувалось інтенсивне поєднання тенденцій римського права та християнства [2, 26]. Розбіжності в оцінках вчених зазначеного періоду історії Європи дають підстави вважати проблеми соціальних, правових тенденцій середньовіччя актуальними.

Германське селянство вступило в середньовіччя розділеним на помістя-домогосподарства. Такі помістя, причому інколи з доволі чітко окресленими полями, відомі на германському узбережжі Північного моря вже на початку I тис. н.е. З II-III ст.. в цьому регіоні на досліджених поселеннях вже доволі чітко виокремлюються окремі двори, що свідчить про початок генези общини-марки. Тацит, як відомо, повідомляє про поселення германців наприкінці I ст. н.е.: «Свої села вони розташовують не так, як ми, і не скупчують будівлі одна до одної, а кожний залишає навколо свого будинку велику ділянку...» [3, 24],

Вірогідно, ідея індивідуальної земельної власності почала

реалізовувались у стародавніх германців в силу їх внутрішнього розвитку, в свою чергу римський вплив сприяв оформленню цієї ідеї в юридичну норму. В V-VI ст. з'являється перша форма приватної власності - вільно відчужувана земельна ділянка - аллод. Основною рисою цього виду власності був її безумовний, спадковий характер, це і засвідчує збірник записів звичаєвого права салічних франків «Салічна правда».

Основою існування залишалась тільки земля і пов'язана з нею діяльність. Саме тому земельні права, земельна власність визначали суспільний устрій: не дивлячись на міжплемінну консолідацію, що розпочалась і була викликана зазвичай військовими цілями, самостійність місцевих еліт, що спиралась на свої аллоди, зберігалась. Приватновласницький характер феодалізму в Західній Європі вимальовувався доволі чітко.

Монархічна форма правління теж застосовувалась. Інакше не можна було реалізувати політичний примус в суспільствах, які керувались не економічною зацікавленістю, а силовим тиском, насиллям. Відродження державного життя, зміцнення державних структур, якого досягли перші династії Франкської держави, дало їм можливість активно втручатись у різні сфери життя суспільства саме шляхом систематичної законотворчої діяльності. Відомо, що такі фактори, як досвід римлян, доволі жорсткі умови, що склались на територіях, завойованих германцями, примушували останніх доволі рано застосувати писане право. І хоча в першій збірці звичаєвого права салічних франків римський вплив відчувається мінімально - у мові, судебника, що складено варварською латиною та у використанні римських грошових одиниць, але саме прагнення фіксувати положення сформувалось на прикладі римлян.

Саме в північній Галії, де розселялись франки, найбільш динамічно розвивались феодальні стосунки. Як відомо, тут відбувався так званий врівноважений синтез античних та варварських порядків. При розселенні на завойованих землях у франків остаточно зруйнувались родові зв'язки. Необхідність керувати значними територіями потребувала швидкої консолідації правлячого прошарку у завойовників. Так варварський дружинно-демократичний устрій зімкнувся з рештками римського адміністративного досвіду, що залишились. З'явилися королівства з на-

місниками-графами у колишніх провінціях, маєтки з неповноправним населенням, елементи податкової системи, у сільських общинах під впливом римського приватного землеволодіння стверджувався, як було відмічено, аллод. Запозичення римських технологій обробітку землі, кращих ніж у варварів знярядь праці ще більше посилювало індивідуальні можливості селян-аллодистів. Римські ж традиції громадянських прав у вільних в поєднанні з прагненням свободи, притаманним членам германських общин сприяли посиленню самостійності землевласників.

В результаті превалювання вільних селян з певними правами, з одного боку, запобігало свавілля правителів, а з іншого - примушувало знать, що виокремлювалась, консолідуватись. На території Франкського королівства особливий період в процесі становлення феодальних відносин VIII-IX ст.. Саме в цей час стався аграрний переворот, що зумовив великі майнові переміщення і водночас ствердження феодальної структури суспільства. Відбулась і зміна династії - Каролінги (Піпініди) в середині VII ст.. перехопили владу.

Політика Каролінгів у VIII-IX століттях чимало сприяла феодалізації франкського суспільства. Відродження державного життя, зміцнення державних структур, якого досягли перші представники цієї династії, дало їм можливість активно втручатись у різні сфери життя суспільства. Каролінгське законодавство являло собою спробу внести порядок у правовий хаос, таким шляхом елементи різних традицій (римського права і комплексу правових уявлень германців), набуваючи форму законів, впорядковувались, і ці закони, як єдині правові норми, розповсюджувались у формі капітулярів на великі території.

Протягом VII-IX ст. правлячий прошарок перетворювався на панівний стан - феодалів, монопольні права яких на владу дозволили їм, починаючи з VIII ст., підкоряти дрібних земельних власників-аллодистів. Останні в IX-X ст. потрапили в повну залежність від панів. Але слабкість державного механізму примушувала феодалів-сеньйорів враховувати традиційні права рядових співвітчизників, отже форми селянської залежності в Західній Європі були досить помірними. В Європі сформувалась єдина і діюча сьогодні обов'язкова правова культура, в основі якої лежать християнська традиція і формальна сила римського пра-

ва. Історично вона виступила противагою розвитку державної влади, примірювачем пристрастей.

Розглянуті процеси відбувались поступово, без значних потрясінь, не руйнуючи господарське життя. Більш того, господарська самостійність селян і невтручання сеньйорів у внутрішньомаєткову діяльність їх васалів створювали певний рівень економічної свободи. В результаті становлення феодалізму у франків каролінгської епохи супроводжувалось господарським підйомом, що прискорювало суспільний розвиток. Доказом того є розгортання у IX-X століттях процесу відокремлення ремісництва від землеробства у сеньйоріях, що означає наявність можливості прогнати частину населення, не зайнятого безпосередньо у землеробських справах. Так в X-XI у Франції відбулось переростання раннього феодалізму у розвинутий.

Певною межею у розвитку середньовічної Західної Європи прийнято вважати початок II тисячоліття. Риси франкської моделі феодалізму прослідковуються в Англії, Німеччині, Скандинавії. До XII ст. тут вже існували на правах юридично захищеної приватної власності вотчини, продукт в яких створювався працею особисто та економічно залежних селян. За останніми зберігалась певна самостійність господарської діяльності на отриманих в держання від феодалів наділах. Це є подовженням традиції розселення общин часів Великого переселення з одного боку і результатом впливу римського права з іншого. Таким чином, навіть в стані феодальної залежності селяни не втрачали смак до економічної діяльності, оскільки відробляли не тільки панщину, але і розраховувались з феодалом з земельного наділу, держателями якого були, передавали його у спадок на тих же умовах. З розвитком міст селяни отримали ще більше обов'язків в сфері економічної діяльності, для виконання яких феодалам було вигідно надати селянам особисту свободу.

Розвиток вотчинного господарства, поява зацікавленого власника, який не відволікається надовго за межі вотчини (такими є умови розвитку сеньйорій в умовах західноєвропейського регіону на відміну від східнослов'янських територій) приводить не тільки до відокремлення ремісників від землеробів в середині самої вотчини, а й до бажання ремісників селитися окремо, за межами вотчини. Завдяки тому ж підйому сільського господарс-

тва протягом XI-XIII ст. відбувається демографічне зростання, про яке свідчать побіжні підрахунки істориків [4, 229-230].

Розвиток правової сфери, економічної діяльності викликало потребу спілкуватись єдиною мовою. Ф.Лот подає версію розвитку подій в цій сфері. Карл Простоватий та його оточення говорили романською. У 920 р. зустріч між Карлом та Генріхом I, королем Германії, під Вормсом була порушена кривавою зучичкою оточеннями двох королів, що викликана мовними розбіжностями: германський та галльський юнаки, не розуміючи мови один одного і розгнівані цим, почали лаятись [5, 256].

Карл Великий та Людовик Благочестивий не знали романської мови і говорили тільки тевтонською та латиною. Але в їх часи романська ще була в зародковому стані і являла а собою лише так звану зіпсовану або варварську латину. Людина з витонченим смаком намагалась уникнути цієї вимови. Але використання варварської латини незабаром стало нагальною потребою - Карл Лисий і навіть Людовик Германський повинні були нею розмовляти. Свідчення того - присягання, наведені у Нітгарда.

Традиційно синтезний шлях розвитку, яким пішли деякі країни Західної Європи, в тому числі Франкське королівство, вважається таким, що мав переваги перед так званим безсинтезним. Але вірогідно, германські племена вже в общинному устрої мали такі риси, що дозволили їм досить швидко пристосуватись до умов, що склались на теренах колишньої Римської імперії; зокрема ідея індивідуальної земельної власності зародилась в германському середовищі, традиції римського закону дозволили їй оформитись в норму права і діяти протягом всього середньовіччя. В той же час християнство стверджувало прагнення самотійності, свободи, притаманне ще членам германських общин.

Література

1. Хвостова К.В. Развитие правовых понятий в эпоху Средних веков (методологический и конкретно-исторический аспекты проблемы) // Вопросы философии. - 2004. - № 1.
2. Халем Ф. фон. Историко-правовые аспекты проблемы Восток-Запад // Вопросы философии. - 2002. - № 7.
3. Тацит Публій Корнелій. Про походження і місце проживання германців // Історія Західноєвропейського Середньовіччя: Хрестоматія / Упорядник М.О. Рудь: Навч. посібник. - К., 2005. - С. 15-36.
4. Ле Гофф Ж. Цивилізація середньовікового Запада. - М., 1992.
5. Лот Ф. Последние Каролинги. - СПб : Евразия, 2001.

ЯШИН В.О.,
старший викладач

ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ТА ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНИ XIX СТОРІЧЧЯ

Проблема економічного становища єврейства є одним з тих недостатньо висвітлених питань, ретельне дослідження якого може, нарешті покласти край більше як сторічним безкінечним спекуляціям з приводу реального економічної, відтак і політичної, ролі та впливу єврейства в українській та світовій історії.

Не можна сказати, що до цього питання не зверталися дослідники, але тільки останнім часом з'явилися спроби хоча б здалеку підійти до досліджуваного питання. Слід згадати дослідження Б.Ананьїча «Банкирские дома в России, 1860-1914: Очерки истории частного предпринимательства», де містяться нариси з історії банкірських домів, в тому числі, Гінцбургів, Полякових, деяких інших представників єврейського капіталу. Увагу цьому питанню приділяють дослідники Запорізького університету [4], інших центрів юдаїки, але, на думку автора, в цілому вкрай недостатню. Книга О.Наймана «Історія євреїв України» [6], анотована як монографія, незважаючи на її докладність і ретельність, майже не містить відомостей про економічне життя єврейства, зосереджуючись на його духовно-культурній складовій. Практично обійшов це питання і А.Бистряков [2], хоча його дослідженню слід також віддати належне з точки зору докладності і новизни. Із дорадянської єврейської історіографії слід виділити Іриня Житецького [5], із докладним, хоча і дещо компілятивним, дослідженням відносно господарських занять євреїв Півдня Росії. На жаль, обсяг і мета статті не дозволяють більш докладно зупинитися на цьому питанні.

Метою пропонованого дослідження ми б вважали необхідність в загальному вигляді охарактеризувати структуру господарських занять єврейського населення, його економічне становище і проілюструвати це групою найбільш характерних прикладів, а також визначити, хоча б у орієнтовному вигляді, обсяг доходів від кожного виду господарських занять.

Іриней Житецький зазначав, що «види діяльності і практичні особливості їх застосування, без сумніву, основні і характерні умови, що визначають становище євреїв в краї» [5, 18]. Житецький вкотре повторював тезис про те, що торгівля є головним заняттям євреїв «в Западній Європе и Малороссии» [5, 18], ілюструючи своє твердження посиланням на статистику, почерпнуту ним, в свою чергу, у Моро де Шомона, щодо Західної Європи, де 71% євреїв Німеччини, 89,5% євреїв Бадена, 90,2% Баварських юдеїв та 95,9 французьких «спекулюють посередництвом... 70-90% євреїв без продуктивних занять – явище.. звичне і визнане в Західній Європі» [5, 17]

Для коректного подальшого дослідження, очевидно, є необхідність визначитись з дефініціями. Питання полягає в тому, що вважати *продуктивним* заняттям, а що вважати *непродуктивним*. Логічно було б вважати *продуктивним* такий вид господарської діяльності, в результаті якого відбувається *створення нової, корисної для суспільства матеріальної вартості, результатів інтелектуальної творчості або надаються корисні і необхідні суспільству послуги*. Відтак, *паразитичною і непродуктивною* слід було б визнати діяльність, в результаті якої *не створюється нова, корисна для суспільства матеріальна вартість, створювані результати інтелектуальної творчості не є корисними для духовного розвитку суспільства, а послуги, що надаються, є корисними виключно для особи, що їх надає*.

З таких позицій *непродуктивними заняттями*, на наш погляд, слід вважати:

- діяльність, що її діюче законодавство розглядає як кримінально карану
- спекулятивне посередництво, тобто, перепродаж товарів, не викликаний безпосередньою необхідністю їхньої доставки кінцевому споживачу, а виключно з метою створення додаткової вартості для особистої користі перекупника.

Розповсюдженою є небезпідставна думка, що єврейське населення Півдня Росії займалося, здебільшого, *торгово-посередницькою діяльністю*. Наведемо у зв'язку з цим ілюстративні дані щодо співвідношення християнського і єврейського купецтва. В місті *Слісаветграді* чисельність купців-євреїв відносно купців-неєвреїв на кінець 1850-х років становила:

Таблиця 1

Статус	Євреї / караїми	% до загальної чисельності міщан	Неєвреї	% до загальної чисельності міщан	Співвідношення абсолютної чисельності євреї / неєвреї
Купці 1-ї гільдії	3	0,04	0	0	3:0
Купці 2-ї гільдії	9	0,131	2	0,02	4,5:1
Купці 3-ї гільдії	593 / 6	8,7 / 0,8	329	4,82	1,8:1
Міщани	2 296	33,7	4 254	66,3	1:1,8

(Дані наведено за [16,с.4-23])

Як видно з таблиці, при тому, що чисельність міщан-християн удвічі перевищувала чисельність євреїв, представників єврейства серед купецтва було більше від двох до 4, 5 разів, ніж християн, а серед купців першої гільдії християн не було взагалі. Така кардинальна перевага забезпечувала єврейству якісну перевагу в торговельній діяльності над неєвреями і свідчить про переважні заняття єврейського населення.

В Херсонській губернії, на кінець 70-х років XIX сторіччя, євреям належало 96% оптових спиртових складів і 90% усіх трактирів та шинків [5, 21]. В Катеринославській губернії, на 1886 рік, всього існувало 211 оптових «питейних заведень» та 2772 роздрібних (шинків), всього 2983, із якої кількості офіційно належав євреям 451 заклад. Однак, цей факт вже в тому ж, 1886 році, піддавався сумніву: катеринославський губернатор, у щорічному звіті констатував: «насправді, шинків, утримуваних євреями, слід визнати, не менше, як 9/10 із всієї кількості оскільки ті з євреїв, хто не має власного будинку, а, отже, не може відкривати шинку на власне ім'я, відкривають його на ім'я підставних осіб християнського віросповідання» [11, 22].

Торгівля підакцизними товарами насправді давала великі прибутки. Так, наприклад, лише за 1886 рік по Катеринославській губернії було сплачено акцизних зборів на такі суми:

<i>Вино та спирт</i>	4 978 607 рублів
<i>Акциз з горілки</i>	2 000 р.
<i>Пиво та медоваріння</i>	63 146 р.
<i>Тютюн</i>	2 709 730 р.
<i>Цукор</i>	48 238 р.
<i>Патентний збір</i>	389 551 р.

Наведені цифри засвідчують дійсно високий обсяг торгівлі підакцизними товарами і такий же високий прибуток, що ця торгівля давала єврейським підприємцям.

Через *єврейських підрядників або посередників* проходила значна частина *земських витрат*. Так, наприклад, в лютому 1879 року купці з Верхньодніпровська Абрам і Мойсей Неміровські виграли торги (сучасний «тендер») на побудову моста «підковоної системи» через річку Чортомлик, загальною вартістю 16 800 рублів. В цьому ж році Мойсей Неміровський отримав підряд на капітальну побудову моста через річку Саксагань в місті Верхньодніпровськ на суму 2 350 рублів.

Підряди на *постачання продовольства, ліків, мила, вугілля, різного господарського краму* до Катеринославської губернської земської лікарні, за рахунок сум земського збору, отримували, майже виключно, єврейські купці Бродський, Цудик Чегринський, Тарнопольський, Шрейдер («бахмутський міщанин»), Абрамович, Гольдштейн, Фрідлянд, Бронштейн, Чауський, Булацель, Борісковський, Мунштейн [9, 39-418], всього на суму більше 46 000 рублів, і це тільки земська лікарня! Із коштів «общественного призрения» Катеринославські купці Климент і Мейер Бродські у 1876 році отримали підрядів на суму більше як 32 000 рублів [8, 218].

До початку будівництва залізниць, зокрема, Катеринівської, важливим елементом поштового та міжміського сполучення були *земські поштові станції*, що утримувалися коштом земського бюджету, а *утримувачами* таких станцій в абсолютній більшості були євреї, що засвідчується даними, наведеними в *Таблиці 2*.

<i>Утримувач станції</i>	<i>Назва станції</i>	<i>Бюджетні видатки</i>
Йосип Чернявський	Катеринославська	1740 рублів
Янкель Дубінський	Романівська Криничатівська Кіньгрусть Михайлівська	2920 р.
Ісай Коломойцев	Дієвська Карнаухівська	1125 р.
Генріх Коган	Сурська	1000 р.
Абрам Заславський	Новопокровська	840 р.
Янкель Заславський	Чумацька	750 р.
Євгенія Заславська	Томаківська Анастасівська Михайлівська	1600 р.
Альтер Сосницький	Александропольська	550 р.

(Дані наведені за [7, с.40-41]).

Всього ж з 28 станцій утримувалися євреями 17, тобто, 60%. Можна додати, що утримувачем коней при Катеринославській повітовій поліції також був єврей Перець Коган, що отримував на цю справу до 90 рублів на місяць [7, 131]

Цікавий матеріал для досліджуваного питання дають відомості щодо купівлі нерухомості, зокрема, по місту Херсон, отримані нами під час детального аналізу «Реєстра крепостных дел Херсонського нотаріального архива» за 1874-1896 рр. [3, 1-194]. «Реєстр» являє собою нотаріальну книгу і містить відомості щодо ціни предмета укладеної угоди. Предметом угоди виступають всі види нерухомості: окремі будинки, приміщення, господарські будівлі, прибудови, тощо.

Нами було проведено дослідження з використанням наступної *методики*. Суми укладених угод рахувалися в кореляції з етнічною належністю контрагентів: євреїв і неєвреїв, окремо по кожній групі. Оскільки фіксовані в джерелі угоди є угодами про купівлю, значить покупець мав кошти для придбання нерухомості і його матеріальне становище, радше, йшло на краще, ніж на гірше: в останньому випадку нерухомість продають тобто купівля нерухомості свідчить про певне матеріальне становище.

Дані узагальнені в кваліметричних *Таблицях 3,4 і 5.*

Таблиця 3
Загальна кількість і сума всіх угод

	загальна кількість укладених угод	загальна сума угод (рублів)	середня сума однієї угоди (рублів)
Євреї	97	226 301	2333
Неєвреї	158	199 285	1261

Таблиця 4
Кількісно-цінові характеристики угод

	min сума угоди	max сума угоди	<100 кількість	від 101 до 500 руб кількість	501-1000 р. кількість	1001-5000 р. кількість	>5001р кількість
євреї	39	25 809	5	42	9	33	8
неєвреї	33	12 250	27	61	30	36	4

Таблиця 5
Кількісно-відсоткові характеристики угод

	до 100 р., кількість у %	101-500 р.	501-1000 р.	1001-5000 р.	більше 5000 р.
євреї	5,15%	43,3%	9,28%	34,02%	8,25%
неєвреї	17,08	38,61%	18,98%	22,79%	2,54%

Аналіз таблиць 3,4,5.

В сегменті дешевої нерухомості, до 100 рублів (невеликі дерев'яні будинки, господарські будівлі типу «сарай», невеликі вбудовані приміщення-лавки), єврейські покупці репрезентовані несуттєво. В цей же час, для неєвреїв – це майже п'ята частина всіх угод. Основні покупки здійснювалися євреями в сегменті нерухомості *середньої вартості*, від 101 до 500 рублів і дорогої і дуже дорогої нерухомості: відповідно, 43,3% і 42,27% в сумі, в той час, як доля неєврейського населення в сегменті дорогої і особливо дорогої нерухомості невпинно зменшувалась і становила 25,33% загалом. При цьому, купівля нерухомості вище середньої вартості серед неєвреїв була в 2 рази вища.

Отже:

1. Явно простежується *пірамідальна структура майнової диференціації серед неєврейських покупців*, (хоча, на нашу думку, це твердження можна було б транспонувати на все населення).

2. Дані таблиць показують *якісно нижчу кількість прошарку бідних серед євреїв.*

3. Рівень *майнової диференціації серед євреїв був суттєво вищий, ніж серед неєвреїв.*

4. В цілому майновий рівень єврейських покупців має *істотний зсув в вищу сторону, а неєврейських – в нижчу, про що переконливо свідчить вартість однієї угоди, в майже два рази вища для євреїв, ніж для неєвреїв.*

Ці дані свідчать також про значно більшу ступінь інтегрованості єврейського населення до загальноекономічних процесів, ніж неєврейського.

Цікавим і змістовним, хоча і непрямим, джерелом щодо економічного стану єврейства можуть бути оголошення щодо продажу майна за борги, які вміщувались майже в кожному номері губернської преси. Так, наприклад, в січневому номері «Херсонських губернських відомостей» повідомлялось про продаж «а) полуторазтажного дома, принадлежащего Янкелю Зойне Алоизу, по переуступке Уманским мещанам Шае Везеубу и Авруму Карачунеру, оцененного в 6 200 рублей, за неплатеж спомагательного (так в оригіналі-авт.) капітала всего 531 руб.17 коп. б) кирпичной кузницы...принадлежащей уманским мещанам Нахману Липовецкому, Хаиму Гершу Ходоровскому и Говше Геренштейну, оцененной в 2080 рублей за неплатеж... 728 р. 30 к.» [12, 7]

Інші непрямі відомості з досліджуваного питання можуть також міститись в кримінальній хроніці. Вже згадувані «Херсонські губернські відомості» повідомляли, що «в городе Херсоне...произошёл грабёж сов зломом и насилием в доме Люта Шулмейстера, у пожильца Зельмана Шаргородского, у которого взято верей на 1000 руб. серебром» [13].

Єврейським купці здійснювали значну, а, іноді, основну частину морських і річкових перевезень суднами Руського товариства пароплавства і торгівлі. На початку 1865 року, за повідомленням «Херсонських губернських відомостей», в Херсоні замерзли в кризі три баржі, №№ 4,7, і 8, з вантажем льону, що належав купцям Когону, Сакеру, Фан-Юнгу, Фельдзеру, та Зільберглейту тобто, в основному, євреям [12]. Інтереси Головної контори Товариства на той час репрезентував єврей Бріткін, що прибув до Херсона 18 лютого 1865 року [14, 32].

Єврейські підприємці контролювали значну частину *російського хлібного експорту* через азово-чорноморські порти. Так, у 1861—1865 рр. з чорноморсько-азовських портів щорічно вивозилося близько 45,5 млн пудів зерна, або 60 % загальноросійського експорту, а вже у 1891—1895 рр. вивіз зерна з Росії становив 377,5 мільйонів пудів, з яких на чорноморські та азовські порти припадало 288,3 мільйонів пудів, або 76,5% [4, 16]. Хліб для експорту закупався у виробників оптовими, великими партіями. Великооптову закупівлю хліба і льону в зерні, принаймні, в 60-ті роки XIX сторіччя, здійснювали, наприклад, контори купців Понуда, Раллі, Гуревича і Литинського в Нікополі [10, 109].

Значні доходи отримувало єврейство з *ярмарковій торгівлі*. На Петропавлівському ярмарку 1865 року в Катеринославі єврейськими підприємцями було закуплену великий обсяг вовни, яка, за посередництва купця Ульмана була відправлена: в Броди – 10 858 пудів; в Москву – 5351 пуд; в Санкт-Петербург – 200 пудів; в Пінськ – 18 000 пудів. Крім того, іншими купцями було відправлено ще 15 000 пудів в різні міста. Цікавим є факт відправки майже 29 000 пудів вовни не в промислово розвинуті Москву та Петербург, а в Броди і Пінськ, на нашу точку зору, для подальшого експорту [10, 96]. Підтвердженням цього може бути той факт, що торговельне агенство Ульмана поставило на той же ярмарок тканини з Польщі [10, 98]. Цей же Ульман взяв «на комісію» у купця Берга з Одеси непроданої фарби на 1 080 рублів. Таким чином, при ціні на чисту миту вовну від 14 рублів до 18 рублів 50 копійок за пуд (вовномийку в Нікополі утримував єврейський купець Станіславський) і на брудну від 8,50 до 10 рублів за пуд, валовий обсяг операцій Ульмана міг складати *від 292 000 рублів*, за умови купівлі брудної вовни за найнижчою ціною *до 636 000 рублів*, при купівлі за найвищою ціною, при чому, у першому випадку *обсяг прибутку* тільки після миття вовни і її продажу міг складати *від 300 000 рублів*. На ярмарках євреями скуповувались також *коні і середні та невеликі партії хліба*.

Недостатність оборотних коштів компенсувалась єврейськими купцями, серед іншого, таким чином. Купці, які торгували цукром (8,10-8,20 рублів за пуд) продавали його, в середньому, на 30 копійок нижче собівартості, оскільки цукор не купувався ними у цукрозаводчиків, а брався «під реалізацію». Отримані

таким чином гроші купці обертали далі, отримуючи додатковий прибуток, і лише потім віддавали гроші постачальникам та отримавши неабияку маржу.

Як на погляд автора, геніальні операція, яка одночасно вирішувала декілька питань:

- цукор, за ціною нижче собівартості, продавався, як правило, одноплемінникам-юдеям для подальшого перепродажу (в західні регіони імперії), від чого дрібні перекупники отримували прибуток, неможливий навіть при купівлі у виробника;
- євреї-цукроторговці буквально «з нічого» отримували величезний оборотний капітал, вирішуючи таким чином питання нестачі банківських коштів
- оборотний капітал приносив прибуток єврейм-цукроторговцям
- цукровиробники не мали проблем з реалізацією продукції і вчасно отримували необхідні кошти.

«Херсонські губернські відомості» повідомляли, що на київський Хрещенський ярмарок 1868 року прибули «всех вообще сословий 930 душ, в том числе евреев 426» [15, 42]

Значний прибуток отримували єврейські купці і від торгівлі лісом: експорт лісу через Херсонський порт у 1865 році оцінювався у 700-800 тисяч рублів [1]. Дослідження аукціонних записів, що збереглися, дає нам цікаву картину, що засвідчує, знову ж таки, якісне панування єврейського капіталу.

Таблиця 6

Продаж лісу Єлісаветградським лісництвом у 1882-1886 роках

	площа проданого лісу (кв.саженів)	кількість угод	середня попередня вартість лотів руб.	середня остаточна вартість лотів руб.	вартість однієї ділянки попер./остат. Руб/дельта
євреї	18 724	18	3523	4056	0,188 / 0,216/0,028
неєвреї	7149	8	748	1109	0,104 / 0,155/0,051

Як видно з таблиці, і кількісно і якісно (вартісно) переважає єврейський капітал. Зрозуміло, для ретельного дослідження необхідні більш суттєві дані, які відсутні в досліджених автором архівах. Але й наведені дають можливість стверджувати про несуттєвість конкуренції неєврейського капіталу для єврейського. Свідченням цього є значно нижчий обсяг обороту, майже вдвічі нижчі суми вартості куплених лотів (недостатність оборотного капіталу?) неєвреями. Як ми показуємо нижче, єврейство успішно вирішувало останнє питання.

Значне і важливе місце посідала зернова торгівля, переважно, для подальшої відправки через порт Одеси. В цій торгівлі переважали євреї, які мали свій достатній гешефт також і з приватних, *небанківських кредитно-позичкових операцій*. За відсутності розвинутої банківської системи, селяни і міщани вимушені були користуватися послугами так званого «*єврейського кредиту*», тобто, лихварів, яким, здебільшого виступали євреї. Єврейські лихварі давали кредити одноплемінникам-юдеям без застави, в той час, як іноплемінникам під 200-300% річних і з заставою, обмежуючи таким чином можливості потенційних конкурентів. Бували випадки кредиту і під 400%, якщо це була «ф'ючерсна угода» під майбутній врожай. Іноді, замість відсотків, євреї брали в користування селянські наділи, отримуючи при цьому також до 400-500% прибутку [5, 26-27]. Роль такої собі «банкірської контори» нерідко відіграла єврейська корчма, шинок, де вирішувались різні комерційні питання між шинкарем, орендарем, дрібним лихварем і селянами.

На ярмарках, базарах, різного роду ринках Південної Росії завжди можна було зустріти *єврея-мінйялу*, який розмінював гроші, отримуючи при цьому 2-6 копійок з рубля [5, 27].

Євреям в Південно-Західній Росії на початок 70-х років належало 649 *промислових підприємств* [5, 31], загальною вартістю 1 730 000 рублів, що давали прибутку:

<i>Цукрові заводи</i>	<i>більше 1 220 000 р.</i>
<i>Гуральні</i>	<i>700 000 р.</i>
<i>Пивомедоварні</i>	<i>30 000 р.</i>
<i>Млини</i>	<i>2 300 000 р.</i>

Втім, з огляду на наведену нами вище статистику сум акцізного збору, ці дані Житецького потребують критичного ставлення і ретельної перевірки.

До 90% всіх *млинів* контролювалися євреями. З 5730 млинів Південно-Західного краю лише 186 знаходилося у володінні євреїв, решта – оренда.

В Чернігівській губернії на 1881 рік, з 79 *гуралень* 13 належало євреям на правах власності, а 23 були орендовані євреями, а в Полтавській губернії з 78 гуралень 48 належало євреям.

З початку 60-х років єврейство почало виявляти суттєвий інтерес до набуття *земельної власності*. Після польського повстання 1863 року, польська земельна власність в рисі осілости суттєво скоротилася, а єврейська почала стрімко зростати. Так, на початок 70-х років, євреям належало 17 903 десятини землі вартістю до 700 000 рублів на правах власності та ще 150 000 десятин перебували в єврейській оренді, з орендною платою 1,5 мільйона рублів щорічно. На 1872 рік євреям належало до 1/9 всіх земель Південно-Західного краю. В Чернігівській губернії із 1 193 000 десятин приватних земель 200 000 десятин, або 16% знаходились у єврейському володінні.

Єврейським купці здійснювали значну, а, іноді, основну частину морських і річкових перевезень суднами Руського товариства пароплавства і торгівлі. На початку 1865 року, за повідомленням «Херсонських губернських відомостей», в Херсоні замерзли в кризі три баржі, №№ 4,7, і 8, з вантажем льону, що належав купцям Когону, Сакеру, Фан-Юнгу, Фельдзеру, та Зільберглейту тобто, в основному, євреям [12]. Інтереси Головної контори Товариства на той час репрезентував єврей Бріткін, що прибув до Херсона 18 лютого 1865 року [14, 32].

Успішність єврейської дрібної роздрібної та дрібнооптової торгівлі базувалася на декількох принципах. По-перше, єврей торгував будь-яким товаром, ходовий він був чи не ходовий. «Немає товару, який би він не покупав, немає угоди, за яку він би не взявся» [5, 21]. По-друге, євреї були сміливі і ризиковані в підприємстві. «Не спати декілька ночей поряд, аби досягнути бажаного результату» [5, 21]. По-третє, силу єврейської торгівлі складали згуртованість і єдність в діях торгового єврейського світу та обширність і організованість кредиту. Єврейство, розсіяне в рисі осілости, зберігало, між тим, внутрішню єдність. При необхідності, у випадку «купити-продати», допомога одноплеміннику приходила швидко, здалека чи зблизька, в той час, як великовідсотковий і заставний кредит для неєвреїв обеззброював потенційних конкурентів.

Висновки:

Проведене нами дослідження дозволяє з певним ступенем впевненості стверджувати, що єврейство Півдня Росії, починаючи з 60-х років XIX сторіччя інтенсивно збільшувало свою присутність в економічних процесах регіону. Почавши з дрібної «копійчаної» торгівлі і посередництва, на 80-ті роки XIX сторіччя економічно активне єврейство являло собою міцну, економічно самостійну та впливову спільність, значну частину якої складав середній капітал, що інтенсивно набував якостей великого. В цей же час, російський капітал не міг показати таких же темпів зростання (за причин, які не є предметом розгляду цієї статті). І якщо великий єврейський капітал, підкоряючись загальним суспільним законам, розвивався за тими ж правилами, що й російський і будь-який інший, то середній і, особливо, дрібний єврейський капітал, в умовах риси осілості, знаходився практично поза конкуренцією, зайнявши максимум можливих економічних позицій.

Серед досліджених нами можливих джерел існування єврейського населення та формування єврейського капіталу, діяльність, пов'язана із створенням нової матеріальної вартості, дійсно знаходиться чи не найостанньому місці. Також, певне (але не визначне) місце посідала непродуктивна діяльність різного роду маклерів, факторів і посередників, особливо в Одесі [5, 28]. Негативно на імідж єврейства впливала і наявність значного прошарку професіональних жебраків, що існували на благодійницькі пожертви одноплемінників [5, с.9]. Ці фактори сприяли розвитку антисемітських настроїв, що вилилися в трагічні погроми 80-х років.

Втім, не існувало якогось особливого «єврейського паразитизму» чи «непродуктивних занять». Це була нормальна економічна діяльність і будь який народ, що опинився в лещатах таких масованих правових обмежень, невідворотно вимушений був би вдатися до аналогічних засобів забезпечення етнічного виживання.

Література

1. (Без автора). Библиографическая заметка // Херсонские губернские ведомости.—№8, 20 февраля.—1865.

2. Быстряков А. Евреи Екатеринослава-Днепропетровска в XVIII-начале XIX века. – Днепропетровск, 2001.
3. ДАХО, Ф.79, оп.1, спр. 13, на 194 л.
4. Дубінець С. Про вклад євреїв у торгівлю Південно-Східної України // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2002, С. 14-19.
5. Житецкий И. Евреи в Южной России. Формы труда у евреев в Южной России // Киевская старина: ежемесячный исторический журнал. – Т.LXXIV. – 1901, июль-август, С. 1-45.
6. Найман О.Я. Історія євреїв України. – К., 2002. – 496 с.
7. Отчёт Екатеринославской уездной земской управы за 1870 год. – Екатеринослав, 1871.
8. Отчёт Екатеринославской уездной земской управы за 1876 год.– Екатеринослав, 1877.
9. Отчёт Екатеринославской уездной земской управы за 1880 год. – Екатеринослав, 1881.
10. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 год. – Часть II, Издание Екатеринославской губернской статистической комиссии. – Екатеринослав, 1867.
11. Приложение ко всеподданнейшему отчёту Екатеринославского губернатора за 1886 год. – Екатеринослав, 1887.
12. Херсонские губернские ведомости. – 1868, №2, 9 января.
13. Херсонские губернские ведомости. – 1868, №7, 13 февраля.
14. Херсонские губернские ведомости. – 1868, №8, 20 февраля.
15. Херсонские губернские ведомости. – 1868, №11, 13 марта.
16. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния. Составил генерального штаба полковник А. Шмидт. Часть вторая. Санкт-Петербург, в типографии Калиновского, 1863.

ГАЛИЧ Н.В.,
викладач історії
Городищенського коледжу
Уманського ДАУ

ПОШТОВО-ТЕЛЕГРАФНІ ОЩАДНІ КАСИ В УКРАЇНІ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У середині ХІХ ст. Російська імперія, до складу якої входило 80% українських земель, переживала глибоку кризу, суть якої полягала в невідповідності існуючих феодальних структур та відносин провідним світовим тенденціям розвитку, що утверджували нове буржуазне суспільство. За цих обставин необхідність модернізації в імперії ставала дедалі очевиднішою. Це змусило передову частину російських правлячих кіл замислитися над розробленням та впровадженням реформаційного курсу, спрямованого на модернізацію економіки держави.

Будь-які докорінні зміни в економіці, як правило, ставлять перед суспільством три проблеми – робочої сили, капіталів, сировини. У розв'язанні проблеми накопичення капіталів провідну роль відіграла держава. Основними джерелами фінансування стали урядові субсидії, іноземні інвестиції, кошти акціонерних компаній. Держава взяла на себе місію накопичення вільних коштів, насамперед від населення. Вагому роль у цьому процесі відіграла пошта, зокрема, поштово-телеграфні ощадні каси.

У ХІХ ст., в період утвердження капіталістичних відносин і розвитку економіки, роль поштових установ значно зростає. Пошта сприяє розвитку торгівельних відносин, дає можливість відносно недорого пересилати зразки товарів, слідкувати за змінами на ринку і пристосовуватись до них – отже, розвиток пошти являється вимогою економічного розвитку.

Проблема розвитку поштового зв'язку і, зокрема, поштово-телеграфних ощадних кас у сучасній історіографії малодосліджена і розглядається маргінально, в загальному контексті. Це стосується праць, які присвячені проблемам економічного розвитку та реформ в Україні ХІХ ст. Вагомим вітчизняним дослідженням історії української пошти є праця В.Бізіної «Из истории украинской почты». Окремі відомості з історії поштової

справи в Росії містяться у працях радянських та сучасних російських істориків. Значно більше інформації про становлення поштової справи та кас можна знайти в дореволюційній історіографії, особливо в періодиці. Насамперед це стосується наукових розвідок, опублікованих в «Поштово-телеграфному журналі», «Поштово-телеграфному віснику». На особливу увагу заслуговує праця професора І.Озерова, яка містить порівняльний аналіз розвитку пошти в Росії з станом поштової справи у європейських країнах та США.

У Росії середини XIX століття функцію акумуляції народних коштів почали виконувати ощадні каси Державного банку. Ідея їх створення відноситься до 1841 року, коли на підставі Статуту у Москві і Санкт-Петербурзі були створені перші ощадні каси. У період з 1846 по 1860 рік було створено 45 кас, до 1882 року їх кількість зросла ще на 90. Для країни з величезною територією та багатомільйонним населенням така кількість ощадних кас була мізерною і, цілком зрозуміло, не могла виконати функцію зростання добробуту народу та накопичення багатства у державі. З цілого ряду причин такої незначної поширеності та популярності ощадних кас можна назвати їх незначну кількість, що особливо стосується сільської місцевості, та недостатню поінформованість населення.

У 1882 році створена при Міністерстві Фінансів Комісія, яка вивчала питання про вдосконалення роботи ощадних кас Державного банку, висловила ідею залучити до прийому ощадних вкладів поштові установи як такі, що „найбільш поширені і популярні серед населення”[3, с.909].

Підґрунтям цієї ідеї стало вивчення досвіду країн Західної Європи, де поштові установи вже мали багаторічний досвід накопичення коштів. Найзручнішою для Росії виявилась бельгійська система поштових ощадних кас, де вони є не самостійними установами, а посередниками між вкладниками та ощадними касами Державного банку. Для підтвердження внесених вкладів у таких касах використовується наклеєна у спеціально відкриту вкладником книжку ощадна марка на відповідну суму. Такий спосіб відмітки вкладів був одночасно простим і зрозумілим кожному та давав можливість вести облік та контроль коштів.

На початку 1889 року проект Міністерства Внутрішніх Справ, Фінансів та Державного контролю про створення поштово-ощадних кас було внесено Міністром Фінансів на затвердження Державній Раді. Згідно проекту Міністерства Внутрішніх Справ, створювались різні види поштово-ощадних кас, але перевага надавалася тим, які виступали посередниками між населенням і ощадними касами Державного банку. Поштово-ощадним касама, які самостійно обслуговували видачу вкладів населення, відводилась другорядна роль. Державна Рада навпаки рекомендувала надати перевагу касама другого типу, оскільки вони давали можливість вкладнику отримати гроші без значних затрат часу. На підставі цього проекту 26 червня 1889 р. було прийнято Положення про поштово-телеграфні ощадні каси.

Порядок їх роботи визначався Інструкцією, згідно з якою „поштово-телеграфні ощадні каси ставали посередниками між вкладниками і ощадними касама Державного банку. Вклади на суму до 10 рублів відмічались поштово-ощадними касама самостійно спеціальною наклейкою на відповідну суму ощадних марок; вклади більше 10 рублів разом з книжками відсилались для прийому в каси Державного банку” [2, с.930]. Відкриття кас, здійснювані ними операції, правила, які визначають порядок і умови прийому та видачі вкладів, а також звітності, встановлювались Міністерством Внутрішніх Справ і Фінансів, а в окремих випадках – Державним Контролером.

Таким чином, Інструкція значно обмежувала самостійність поштово-телеграфних ощадних кас, що, однак, пояснювалось новизною справи і відсутністю кваліфікованих кадрів. Крім того, поштово-телеграфні ощадні каси призначались в першу чергу для обслуговування сільського населення, яке не володіло значними сумами вільних коштів. Не дивлячись на значні обмеження і новизну, поштово-телеграфні ощадні каси швидко завоювали популярність. У 1890 р. на території України було створено 242 поштово-телеграфні ощадні каси, а в 1893 р. – 414. Їх кількість щороку неухильно зростала, про що свідчать дані порівняльної таблиці кількості ощадних кас за 45 років (по всій території Росії).

Порівняльні дані про кількість державних ощадних кас в Росії

До кінця року	Столичні каси з їх відділами	Від міських організацій	При установах Державного банку та їх відділами	Каси при казначействах	Поштово-телеграфні	Центральні каси при поштово-телеграфних конторах, таможнях і в міських банках	Фабрично-заводські	Залізничні	При волосних управах	На військових кораблях закордонного плавання	Всього
1862	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
1863	2	8	-	-	-	-	-	-	-	-	10
1864	3	19	13	-	-	-	-	-	-	-	35
1865	3	23	21	-	-	-	-	-	-	-	47
1866	3	23	28	-	-	-	-	-	-	-	54
1867	3	25	32	-	-	-	-	-	-	-	60
1868	5	22	37	-	-	-	-	-	-	-	64
1869	6	19	39	-	-	-	-	-	-	-	64
1870	6	19	40	-	-	-	-	-	-	-	65
1871	8	19	40	-	-	-	-	-	-	-	67
1872	8	19	41	-	-	-	-	-	-	-	68
1873	10	18	42	-	-	-	-	-	-	-	70
1874	11	18	43	-	-	-	-	-	-	-	72
1875	11	19	45	-	-	-	-	-	-	-	75
1876	11	18	48	-	-	-	-	-	-	-	77
1877	11	18	49	-	-	-	-	-	-	-	78
1878	11	16	49	-	-	-	-	-	-	-	76
1879	11	15	49	-	-	-	-	-	-	-	75
1880	11	15	50	-	-	-	-	-	-	-	76
1881	12	15	54	-	-	-	-	-	-	-	81
1882	19	15	57	-	-	-	-	-	-	-	91
1883	27	14	65	-	-	-	-	-	-	-	106
1884	31	14	74	42	-	-	-	-	-	-	161
1885	33	10	77	206	-	-	-	-	-	-	326
1886	34	10	91	422	-	-	-	-	-	-	557
1887	34	6	100	456	-	-	-	-	-	-	596

До кінця року	Столичні каси з їх відділами	Від міських організацій	При установах Державного банку та їх відділами	Каси при казначействах	Поштово-телеграфні	Центральні каси при поштово-телеграфних конторах, таможах і в міських банках	Фабрично-заводські	Залізничні	При волосних управах	На військових кораблях закордонного плавання	Всього
1888	34	6	101	481	-	-	-	-	-	-	622
1889	34	6	98	536	184	-	-	-	-	-	858
1890	35	5	98	543	1,265	-	-	-	-	-	1,946
1891	36	5	98	542	1,705	-	-	-	-	-	2,386
1892	36	5	96	542	1,773	-	-	-	-	-	2,452
1893	37	5	97	554	2,626	-	-	-	-	-	3,319
1894	39	31	112	603	2,827	27	-	-	-	-	3,639
1895	41	30	125	614	3,039	27	-	-	-	-	3,876
1896	43	-	138	634	3,357	31	-	-	-	-	4,203
1897	43	-	141	647	3,489	31	-	-	-	-	4,351
1898	42	-	184	650	3,603	31	64	-	-	-	4,574
1899	44	-	201	704	3,721	30	84	-	-	-	4,784
1900	47	-	207	715	3,853	32	96	466	-	-	5,416
1901	48	-	212	726	3,957	33	103	584	-	-	5,663
1902	57	-	210	729	4,049	35	100	886	130	6	6,202
1903	62	-	218	734	4,145	38	102	946	132	39	6,416
1904	62	-	222	749	4,264	38	107	947	133	43	6,565
1905	63	-	224	759	4,349	34	120	885	134	39	6,607
1906	63	-	206	744	4,471	34	119	882	139	24	6,682
1907	63	-	202	736	4,533	35	112	872	136	19	6,708

Рівень їх поширеності до загальної кількості поштово-телеграфних і поштових установ становив (%):

	1892	1893
Київська губернія	53	78
Одеса	55	90
Полтавська губернія	48	90
Харківська губернія	66	83

Сума вкладів, прийнятих від населення, складала у 1890 р. – 649 873 рублів, у 1893 р. – 4 563 275 рублів. Зведені дані по окремих губерніях подано у таблиці 2.

Таблиця 2

Округ	Число відкритих кас				Сума вкладів, безпосередньо поштово-телеграфними ощадними касами, на протязі року							
					прийняти (в рублях)				виданих (в рублях)			
	1890	1891	1892	1893	1890	1891	1892	1893	1890	1891	1892	1893
Київський	66	67	67	101	103,470	671,107	831,724	974,642	5,720	180,922	263,729	357,946
Одеський	64	68	70	117	130,523	470,836	572,285	833,016	16,685	183,651	319,618	376,282
Одеська поштова контора	1	1	1	1	141,410	563,324	770,742	1,003,2006	6,757	32,367	48,562	44,082
Полтавський	59	59	62	116	100,872	415,823	469,140	549,860	13,438	120,103	165,444	177,309
Харківський	52	55	56	79	173,598	728,191	1,034,730	1,202,551	16,845	118,319	229,046	224,287

Безумовно, це був величезний успіх нової справи, але, виходячи із незначної самостійності поштово-телеграфних ощадних кас, лише 8% від загальної суми вкладів потрапляли безпосередньо до поштової служби. Крім того, порядок, згідно з яким вклади більше 10 рублів відмічались в книжках лише в касах Державного банку (про що вкладнику видавалась розписка), а потім знову повертались до поштово-телеграфних ощадних кас, значно ускладнював роботу. Та й вкладнику доводилось ходити до кас двічі: спочатку для внесення грошей, потім – щоб отримати книжку.

З метою підвищення ефективності роботи поштово-телеграфних ощадних кас було вирішено з 1 червня 1894 р. суму вкладу, що відмічається марками, збільшити до 50 рублів. Дане нововведення відразу принесло позитивний результат: сума вкладів в другій половині 1894 р. зросла в 3,5 рази порівняно з відповідним періодом 1893 р. [3, с.912]. Зростання позитивної тенденції закріпила Інструкція від 1 січня 1896 р., згідно з якою сума вкладу, який відмічався поштово-телеграфною ощадною касою самостійною наклейкою, складала 100 рублів.

Що стосується видачі коштів, то з 1 вересня 1899 р. сума була збільшена з 10 до 25 рублів з однієї ощадної книжки. Сума видавалась безпосередньо у поштово-телеграфній ощадній касі

за вимогою вкладника. З цією метою із загальною суми вкладів, які надходили, у касі залишалося до 100 рублів. Нововведення сприяло популяризації поштово-телеграфних ощадних кас, і вже в другій половині 1900 р. окремим каса́м Киє́ва, Катериносла́ва, Оде́си, Харко́ва, Смі́ли (Ки́ївської губе́рнії) було надано право видавати вклади на суму до 100 рублів [3, с.915].

У 1902 р. ощадна каса при Одеській центральній поштовій конторі отримала виключне право видавати до 200 рублів по одній ощадній книжці [3, с.915].

З 1 липня 1898 р. поштово-телеграфні ощадні каси, розташовані на території України, почали прийом вкладів від юридичних осіб. Граничний розмір вкладів становив 3000 рублів, а відсотки на суму до 1000 рублів нараховувались в розмірі 3,6%, від 1000 до 3000 рублів – 2,4%. Виключення з цього правила становили вклади церкви і монастирів, на які на суму більше 1000 рублів нараховувався 1%.

1 січня 1902 р. вийшов Наказ поштово-телеграфним ощадним каса́м, який об'єднав і систематизував роботу кас, дозволивши вкладникам переводити кошти в інші ощадні каси. Нарешті, з 1 липня 1908 р. до кола діяльності поштово-телеграфних ощадних кас була введена нова операція – страхування доходів і капіталів.

Слід зазначити, що на роботу поштово-телеграфних ощадних кас відчутний вплив мав політичний фактор. Так, 1905 р. характеризується значним вилученням заощаджень із кас. Лише за один рік було погашено 357 945 ощадних книжок. Тільки до 1909 р. була відновлена нормальна робота поштово-телеграфних ощадних кас.

В результаті впровадження вищезазваних нововведень, поштово-телеграфні ощадні каси завоювали величезну популярність населення. За відносно короткий період часу вони змогли охопити величезну кількість вкладників, акумулювавши при цьому значні кошти. До речі, накопичені кошти спочатку вкладались у 5 % банківські білети які випускались і для викупних операцій; використовувались на видачу кредитів, в тому числі земельних, будівництво залізниць.

Отже, поштові установи України, зазнавши протягом XIX століття значних змін, досягли успіхів у новій для себе фінансо-

вій діяльності. Створені у середині ХІХ поштові ощадні каси (згодом переіменовані у поштово-телеграфні) в кінці століття набули популярності серед населення України і змогли накопичити значні суми коштів, які вкладалися у розвиток економіки країни.

Література

1. Бизина В.Г. Из истории украинской почты. – К., 2002
2. Жарков С. Почтово-телеграфные сберегательные кассы в России // Почтово-телеграфный журнал. – 1893. – сентябрь. – С. 928-940.
3. Озеров И. Почта в России и за границей. – С.-Петербург, 1903. – 30 с.
4. Соколов Н.И. Краткий очерк истории почтового управления в России // Почтово-телеграфный журнал. – 1893. – апрель. – С. 417-430.
5. Яворский Н. Почтово-телеграфные сберегательные кассы в России // Почтово-телеграфный журнал. – 1912. – декабрь. – С. 907-921
6. Яворский Н. Проект организации почтового дела в России // Почтово-телеграфный вестник. – 1913. – № 15. – С. 3-17
7. Яворский Н. Проект организации почтового дела в России // Почтово-телеграфный вестник. – 1913. – № 16. – С. 5-18

РОМАНЕЦЬ Н. Р.
*доцент, кандидат
 історичних наук*

ДО ОЦІНКИ МІСЦЯ КУРКУЛЬСТВА У СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА НАПЕРЕДОДНІ СУЦЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

Проблема соціалістичної трансформації аграрного сектору України в пожовтневий період залишається у центрі уваги вітчизняних і зарубіжних істориків, що зумовлюється як масштабністю самих перетворень, так і їх політичними та соціально-економічними наслідками. Серед різноманітних аспектів цієї проблеми особливе місце займає тема «великого перелому» 30-х рр. ХХ ст., складовою частиною якого було розкуркулення українського селянства. Визначаючи причини розкуркулення,

дослідники Р. Конквест, С. Кульчицький та ін. [11, 131] роблять висновок, що наявність «класово-ворожих» прошарків села стала необхідною передумовою соціалістичної перебудови аграрного сектора. По-перше, вмиле протиставлення різних верств селянства, тиск на куркульство і демонстративна підтримка незаможників дозволила сталінському керівництву поляризувати сили в селянському середовищі і значно послабити рух селянського опору. По-друге, приклад розкуркуленого сусіда став для селян додатковим аргументом на користь колективного ведення господарства. І по-третє, в результаті розкуркулення відбувся перерозподіл землі і засобів виробництва на користь колгоспів: експропрійоване майно й земельні наділи куркулів надходили до їх неподільних фондів (як внески незаможників). Таким чином, під час «великого перелому» куркуль відіграв визначену йому тодішнім партійним керівництвом економічну і політичну роль. Але дослідників цікавить і інше питання: чи існувала взагалі така верства як куркульство в українському селі напередодні суцільної колективізації і якщо так, то якими були її соціально-економічні ознаки.

Як свідчать документи, здійснення «зрівняльної революції» в повоєнний період призвело до суттєвих змін у соціальній структурі українського села. Протягом 1921-1929 рр. відбувається скорочення чисельності бідняцтва, посилюється процес осереднювання і нівелювання селянських господарств, чому сприяли ліквідація нетрудового землеволодіння, зрівняльний розподіл землі між селянами і соціально-економічна політика більшовиків в період непу.

Щодо чисельності куркульства і його місця в соціальній структурі українського села в цей період, то перша спроба визначити ознаки куркульського господарства була здійснена комісією РНК СРСР, яка була створена у травні 1927 р. для визначення соціальної структури населення країни. Ця комісія віднесла до категорії куркульських господарств, яким була притаманна принаймні одна з таких ознак:

- 1) наявність двох строкових робітників, навіть якщо один із них працював не більше півроку;
- 2) понад 3 голови худоби;
- 3) розмір засіву понад встановлену для певного району величину;

4) володіння підприємством по переробці сільськогосподарської продукції з одним робітником або без робітника в разі, коли є строковий, зайнятий у будь-яких інших роботах;

5) ведення торгового закладу незалежно від того чи є робітники, чи їх немає;

6) володіння складними сільськогосподарськими машинами (трактори, молотарки, тощо) або значною кількістю вдосконаленого реманенту [15, 68].

Гадаємо, що всі ці ознаки досить сумнівні, оскільки визначати селянський двір капіталістичним лише через те, що в нього є дві корови та двоє коней, не враховуючи кількість їдоків і робочих рук, м'яко кажучи, абсурдно. Беручи до уваги, що дана система повинна була використовуватися на практиці при оподаткуванні, при розробці соціальної політики щодо окремих верств селянства, стає очевидним, наскільки «об'єктивними» виявились заходи щодо «обмеження експлуаторських тенденцій куркульства».

Майже одночасно з комісією РНК СРСР спробував розібратися з чисельністю куркульських господарств і В.М.Молотов. Виступаючи на XV з'їзді ВКП(б), він спеціально зупинився на питанні, хто такий куркуль, назвавши два критерії для визначення господарства експлуаторського типу (оренда землі і використання найманої праці). Але тут же він зробив істотні застереження, відзначивши, що оренда є переважно середняцькою сферою діяльності. Звернувшись до таблиці соціального розширення села, складеної комісією РНК СРСР, Молотов вказав на те, що «наявність двох сезонних робітників» не може бути об'єктивним критерієм для визначення куркульських господарств, тому що до цієї групи (7,9% усіх селян) входять за іншими ознаками не менше 2-3 % середняків. І хоча Молотов заявив, що кількість куркулів становить приблизно 3,7%, в цілому він дійшов висновку, що з'ясувати точну чисельність куркульства є «завданням майже неможливим» [12, 56].

Найбільш оптимальною, на нашу думку, при визначенні дрібнокапіталістичних господарств була схема, запропонована «Статистичним довідником СРСР за 1928 рік», згідно з якою до «верхівки» селянства були віднесені:

«1. Господарства, що вказали першим джерелом грошового прибутку продаж своїх сільськогосподарських продуктів загальною вартістю більш, ніж 1600 карбованців:

а) що володіють засобами виробництва при умові їх здачі в оренду або при використанні найманої праці строком понад 50 днів на рік;

б) ті господарства, що володіють засобами виробництва загальною вартістю від 401 до 800 карбованців при умові їх здачі в оренду або найму робочої сили більш, ніж 150 днів на рік.

2. Господарства, що вказали першим джерелом свого грошового прибутку заняття за межами сільського господарства:

а) володіли при самостійному промислі засобами виробництва на суму більше 1600 карбованців;

б) займалися торгівлею і володіли промисловими підприємствами не менше III розряду і використовували найману працю понад 75 днів при загальній вартості їх засобів виробництва більше 400 карбованців» [16, 940].

Як бачимо, у статистичному довіднику були виділені всередині куркульського прошарку «групи відповідно до джерела головного (першого) грошового прибутку з розподілом за родом занять (на сільські і несільські з землеробською і промисловою діяльністю)» [16, 940].

Але при всіх перевагах даної схеми завдяки відмові від оперування такими показниками, як кількість худоби або кількість робітників при визначенні куркульства, все таки її використання не дає підстав говорити про те, що куркульство напередодні колективізації являло собою цілісну політичну, соціальну та економічну силу. Зокрема, всі наведені параметри не враховують той факт, що «типове куркульське господарство» було більш численним за кількістю їдоків і робітників. За підрахунками В.П.Данилова, у 1926/27 р. куркульське господарство переічно по СРСР нараховувало 7,3 їдоків і 4-5 власних робітників. Для бідняцтва ці цифри відповідно складали до 4 їдоків і 1-2 робітника, для середняцтва - 5,7 їдока і 3-4 «повних робітника» [9, 328-330]. Безсумнівно, що в умовах екстенсивного функціонування сільського господарства в роки непу кількість робочих рук відіграла вагомий роль у визначенні потужності селянського господарства. Тобто простежується цікава тенденція: чим більше власних робітників, тим заможніше господарство. Правда, необхідно зауважити, що існування в родині великої кількості робочих рук ще не вело апріорі до переходу господарства до

групи дрібнокапіталістичних дворів. Але враховуючи даний факт, можна зрозуміти, чому при значно більшій порівняно з бідняцтвом вартості засобів виробництва у господарстві (понад 1600 карбованців і до 200-250 карбованців) куркульство - найбагатша селянська група - одержало лише на 50-56% більше прибутку на душу населення, ніж найбідніша [11, 87].

Аналіз майнового стану селянських господарств, віднесених напередодні і в період колективізації до куркульських, показує, що більшість з них досить важко визначити як багаті, експлуататорські, капіталістичні, а їх господарів як сільських миротів та буржуїв. Візьмемо, наприклад, господарство Микити Пахомова із с.Тернівка Павлоградського району на Дніпропетровщині, включене під час кампанії оподаткування 1929 р. до розряду куркульських. Пахомову належало 15 десятин землі, двоє коней і корова, сільськогосподарських підприємств він не мав [3, 250]. Не набагато заможнішим було і господарство іншого куркуля - Ф. Кремера з колонії Межова Райпільської сільради: 6 їдоків, 15,65 гектара власної і 1,65 гектара орендованої землі, кінь, по двоє лошат, корів і телят, четверо свиней. Якщо порівняти його господарство з господарством Карла Відмана з тієї ж колонії, що було класифіковане як середняцьке (5 членів сім'ї, 14,12 гектара землі, кінь, лоша, корова, теля) [6, 5], то суттєвої різниці між ними майже не існує. Як показала подальша практика, «виявлення» куркулів знаходилося цілком у компетенції місцевих органів влади.

Звертає на себе увагу, що дореволюційні куркульські господарства істотно відрізнялись від радянських, передусім за структурою засобів виробництва. Так, у господарстві Карла Таблера з німецької колонії Мар'ївка Сталіндорфського (нині Софіївського) району до 1917 р. налічувалося 108 десятин власної землі, парова молотарка, двигун, снопов'язалка, дві жниварки, сіялка, 3 букера, 12 коней, 5 корів, 8 голів дрібної худоби. У нього працювали три постійних і сім сезонних наймитів. Після революції у нього лишилося 8 десятин надільної і 10 десятин орендної землі, по двоє коней і корів, стільки ж голів дрібної худоби, той же реманент, крім букерів, а також наполовину менше батраків [10, 127]. Отже, різниця між дореволюційним куркулем та «радянським» експлуататором була разючою. За офіційною

статистикою внаслідок конфіскації у сільської буржуазії лишків землі кількість її у куркульства порівняно з 1917 р. скоротилася у 9-10 разів [14, 35].

У свою чергу, оренда землі, що розглядалася як одна з ознак куркульського господарства, не вела до концентрації великих земельних площ в руках заможного прошарку села, оскільки відповідно до «Основного закону про трудове землекористування» від 27 травня 1922 р. і Земельного кодексу УСРР від 29 листопада 1922 р. оренда дозволялась лише у тих випадках, коли селянин міг обробити землю силами власної родини. Зважаючи на те, що орендна угода набувала чинності лише після її реєстрації у місцевих структурах влади, і що всі податки з орендованої площі мав сплачувати орендар, надто сумнівним уявляється його механічне зарахування до категорії куркулів. На Дніпропетровщині, приміром, у 1928 р. із загальної площі орендованої землі заможним селянам належало лише 18,4% [4, 43].

Таким чином, участь заможного селянства в оренді землі стимулювала лише розвиток виробничих сил господарства, але не вела до механічної зміни його соціального статусу. Показове у цьому відношенні ставлення самої держави до оренди. Адже коли йшлося про оренду землі бідняками та середняками, то цей процес всемірно підтримувався нею. Натомість, якщо орендарем виступав «куркуль», то оцінки вищого керівництва були діаметрально протилежними, фокусуючись у таких поняттях, як «капіталіст», «експлуататор», тощо. А мета його кваліфікувалася не інакше, як «особисте збагачення». При цьому більшовики часом забували, що сам процес осереднячування був, по суті, процесом збагачення незаможного селянства. Звідси стає цілком зрозумілим, що пошуки куркульства на селі напередодні суцільної колективізації являли собою частку загальної кампанії по виявленню класового ворога. Характерно, що селянство в масі своїй негативно ставилося до спроб держави розподілити виробників сільськогосподарської продукції на певні соціально-економічні категорії. Так, під час перевиборів сільрад на загальних зборах у с. Лобойківка Петриківського району на Дніпропетровщині один із селян запитав: «Чому село розподілили на 4 категорії, а в місті такого розподілу між робітниками немає?» [13] Пізніше, у період застосування «надзвичайних заходів» і суцільної колективі-

зації мешканці села продовжували обстоювати думку, що виділення з загальної маси селянства «куркулів» і використання по відношенню до них репресій є неправомірними діями Радянської влади, бо, як заявляли селяни, «де середняк, де куркуль невідомо», і ніхто цього точно не знає [1, 11].

Ставлення до куркульства, як до «гарних господарів, що вмiли працювати», поєднувалось у середовищі селянства з характеристикою бідноти, як ледарів та п'яниць. Ясна річ, така точка зору не може претендувати на повну об'єктивність хоча б тому, що серед незаможників було чимало таких, хто не зміг суттєво поліпшити своє матеріальне становище не через погану працю, а внаслідок об'єктивних причин - нестачу реманенту, робочих рук, худоби. Разом з тим, і серед «куркулів» були такі, що нажили своє добро нетрудовим шляхом. Але оскільки переважну частину заможного селянства складали колишні середняки, котрі змогли розбагатіти завдяки отриманій землі і невтомній праці, то цілком слушно, що в нормальному здоровому суспільстві такі люди викликали тільки повагу. «Куркуль - це трудівник» [7, 141], - заявляли селяни. Водночас всі ті, хто попри наявність землі, не спромiгся добитися бажаного, розглядалися селянами, як невдахи або ледарі, що сидять у них на шиї і живуть за рахунок «їхнього поту» [2, 24]. Середняки вважали, що біднякам треба просто більше працювати, і тоді їх життя покращиться. Подібну позицію підтримували навіть окремі комуністи, які «відмовлялися спілкуватися з сільськими бідняками, бо, мовляв, всі вони - п'яниці» [11, 90]. У часописі «На аграрному фронті» прямо наголошувалося: «Чого ми можемо навчитися від незаможних селян, якщо вони нездатні самі зварити собі борщу» [11, 90]. До речі, таке ставлення до незаможників обернулося в подальшому масовим неприйняттям політики обмеження експлуататорських тенденцій куркульства і розкуркулювання в цілому.

Отже, на наш погляд, куркулів точніше називати заможним селянством або заможними середняками, а їх господарства визначити як дрібнокапіталістичні. У 1926/27 р., тобто майже напередодні суцільної колективізації таке середньостатистичне господарство мало 7,3 їдока, 4-5 робітників, 11 гектарів наділу і 9,4 гектара засіву, 1,7 гектара сіножаті, 2,3 коня, 2,5 корови і молодняк. Більша їх частина мала не тільки орний реманент, а й

сільськогосподарські машини (в 63,9 випадках із 100). Загальна вартість засобів виробництва у заможних господарів досягла 2623,3 карбованців - у 5 разів більше, ніж пересічно на селі. Дворів без господарчих будівель серед них майже не було, а житлові будівлі за розмірами та якістю були у 2-3 рази більше звичайного селянського житла (вони оцінювались у 671,1 карбованців). У бюджеті заможних господарств «чиста продукція» перевищувала загальний прибуток (1654,2 карбованців проти 1436,2 карбованців) на 115,2%, що і висвічувало реальну норму прибутку [9, 330].

Що стосується кількості дрібнокапіталістичних господарств, то вважається, що напередодні суцільної колективізації на Україні їх нараховувалось близько 4% [8, 171]. На Дніпропетровщині, де диференціація селянства була сильніша, в 1927 р. заможними визнали 8,0% господарств, 1928 р. - 6,2%, яким належало 15,2% робочих коней, 30,2% всіх сіялок і 61,4% механічних молотарок. В їх користуванні знаходилося 15,6% посівної площі, правда, порівняно з 1926 р. вона скоротилася на 5,5%, що було наслідком розподілу заможних господарств [5, 53]. На долю цих господарств припадало 20% товарного хліба [12, 56], значна частка якого реалізовувалася на ринку, а кошти використовувалися для розширення господарств.

Таким чином, дрібнокапіталістичні господарства напередодні суцільної колективізації можна визначити як найбільш економічно міцні і розвинуті. Саме в цих господарствах використовувалась переважна частина сільськогосподарської техніки, їх господарі дотримувались необхідних агрономічних норм, а саме виробництво носило підприємницький характер. Заможні селяни орієнтувалися на ринок, знали його кон'юнктуру, що, зокрема, продемонструвала хлібозаготівельна криза 1927/28 р., під час якої селяни притримували хліб, а збували технічні культури. Але за умов реалізації політики обмеження експлуататорських тенденцій куркульства і за відсутності приватної власності на землю заможне селянство не могло перетворитися на таких великих виробників сільськогосподарської продукції, яким було куркульство у дореволюційний період.

Література

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1. – Оп. 5. – Спр. 588.
2. ЦДАВО України. – Ф.1.- Оп.5. – Спр. 1080.
3. Архів управління Служби безпеки України по Дніпропетровській області. – Фонд кримінальних справ. – П – 21 905. – Т. 5.
4. Державний архів Дніпропетровської області (далі ДАДО). – Ф.305. – Оп.1.- Спр. 59.
5. ДАДО. – Ф. 305. – Оп. 1. - Спр. 82.
6. ДАДО. – Ф.305. – Оп.1.- Спр.127.
7. Бердинских В. Колхоз «Некуда деваться!» Устные рассказы вятских крестьян// Знамя. - 1993. - №10.
8. Ганжа И. Ф., Слынько И. И., Шостак П. В. Украинское село на пути к социализму// Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках. – М., 1963.
9. Данилов В. Н. Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения. – М., 1979.
10. Елинов И.М. О «раскрестьянивании» на Днепропетровщине// Скарбниці рідного краю. – Дніпропетровськ, 1993.
11. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – К., 1993.
12. Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – К., 1991.
13. Мурський. Куркуль подає голос// Зірка. – 1929.- 6 січня.
14. Рогалина Н.Я. Коллективизация: уроки пройденного пути. - М., 1989.
15. Святець Ю.А. Соціально-економічна типологія селянських господарств України у роки непу (масові джерела та методи їх дослідження): Рукопис дис. канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1993.
16. Статистический справочник СССР за 1928 г. – М., 1929.

КОСІНЕНКО О.В.,
асистент

ГЕНДЕРНИЙ ФАКТОР В ТИЛУ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ ТА В ПЕРІОД ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ

Жінка в суспільстві завжди відігравала провідну роль. Протягом століть в суспільно-політичній думці роль жінки то підвищувалася, то занижувалася. Але, незважаючи на це, гендерний фактор завжди був домінуючим, особливо зростала роль жінки під час соціально-політичних потрясінь, якими були Велика Вітчизняна війна та післявоєнна відбудова.

У дослідженні ми звернемося до досить непростого часу нашої історії, а саме до 40-50 рр. ХХ ст., коли український народ вів кровопролитну війну і відроджував зруйноване нею господарство, долаючи при цьому труднощі не тільки економічного, а й соціально-політичного характеру.

В ході дослідження автор спробує розглянути:

– трактування поняття „гендер”,

– роль жінок у тилу та їх внесок у відбудову зруйнованого

Другою світовою війною господарства країни.

Людство ніколи не існувало в світі, який був би індиферентний до статі, й боротьба за соціальну рівність полягала поряд з усім іншим у тому, щоб можливості людини якнайменше визначалися статтю. Був період, коли здавалося, що цього можна досягнути, законодавчо закріпивши за жінками і чоловіками рівні права на освіту, участь у всіх сферах суспільної діяльності та виробництва, на рівну оплату за рівноцінну працю тощо. Коли в середині ХХ сторіччя цей егалітарний шаблон був досягнутий, виявилось, що він залишає місце для фактичної нерівності та різних можливостей для чоловіків і жінок у всіх сферах життя.

Такий стан речей сприяв появі нової галузі наукових досліджень. Гендерні дослідження як самостійна галузь наукових інтересів з'явилися у світі порівняно недавно – близько 25 років тому – і до цих пір залишаються скоріше збірним поняттям для найновіших гуманітарних теорій – економічних, соціальних, політичних, лінгвістичних та інших, так чи інакше інтерпретуючих проблему взаємовідносин між статями і використовуючих термін „гендер“.

В основі гендерних досліджень лежить поняття „гендер“, яке до цього часу викликає багато дискусій і трактується по-різному різноманітними концепціями класичної феміністської теорії, соціологи гендера, гендерної психології, філософії тощо. Визначення цього поняття вперше з'явилося в наукових працях дослідників США (Гейла Рубіна, Е. Гідденса, Джоан Скот та ін.), де гендерні дослідження набули статусу офіційної освітньої та наукової дисципліни. На Заході цей термін почав своє існування в наукових працях менше 20 років тому і пов'язаний з іменами таких дослідників, як Юдіт Батлер, Е.Гросс, Тереза де Лауретіс, Майкл Кіммель та ін. На теренах колишнього СРСР широко відомі дослідники російської школи гендерних досліджень: С. Айвазова, Н. Абубакірова, О. Борошна, Т. Гурко, І. Кленіна, Т.Клименкова, І.Костікова, Л.Лунякова та ін. В Україні гендерні дослідження ще не набули визнання державними інституціями, відповідальними за розвиток науки, і підтримуються в основному зусиллями Програми розвитку ООН (ПРООН) і закордонними науковими фондами. Але сьогодні вже можна констатувати наявність в Україні наукової школи гендерних досліджень [10, 52].

Англійське слово „*gender*“ означає граматичний (чоловічий, жіночий) рід або вид у розумінні відношення до певного класу чи у людському суспільстві—до сімейної, родової традиції. Застосування цього поняття як терміну гуманітарного знання покликане відрізнити „соціальну“ стать (*gender*) від біологічної (*sex*) [14, 78].

У літературі існують декілька концепцій гендера. Це обумовлено як відносною „молодістю“ гендерного підходу, так і складністю самого феномена.

Американський соціолог Е.Гідденс у своєму підручнику (1989 р.) дає визначення гендера, на яке в основному спираються сучасні вітчизняні дослідники: „Якщо стать має відношення до фізичних, тілесних відмінностей між жінкою і чоловіком, то поняття „гендер“ зачіпає їх психологічні, соціальні та культурні особливості. Розмежування статі й гендера є фундаментальним, бо багато відмінностей між жінкою та чоловіком обумовлюються причинами, що не є біологічними за своєю природою. Якщо стать індивіда біологічно детермінована, то рід (гендер) є культурно та „соціально заданим“ [10, с.53].

Особливо яскраво проявляється різниця між чоловіком і жінкою під час соціально-економічних, політичних та воєнних потрясінь, бо чоловік і жінка по-різному відносяться до тих процесів, що відбуваються в суспільстві.

Жінка і війна... Про це не можна говорити без хвилювання. Мати, любляча дружина, турботлива сестра чи кохана – вона нарівні з чоловіком рішуче і відважно стала на захист Батьківщини в грізні роки воєнного лихоліття. Час безсилий ослабити пам'ять людства про мужність і непохитну стійкість людей, що піднялися на захист своєї Батьківщини. Великий внесок у перемогу над фашизмом внесли жінки, які стали на захист своєї Батьківщини.

Жінки зробили безсмертний подвиг в ім'я Батьківщини в тилу країни. Долаючи найбільші труднощі воєнних років, не жалюючи сил, вони робили все, щоб забезпечити фронт тим, що було потрібне для перемоги над ворогом. Жінки збирали кошти до фонду оборони країни, продукти і одяг для постраждалого від окупантів населення, ставали донорами. Протягом війни жінки тилу тримали зв'язок з воїнами Червоної Армії, проявляли постійну турботу про них і їх сім'ї. Посилаючи воїнам подарунки, патріотичні листи, вони надихали захисників Батьківщини на нові бойові подвиги.

Про бойові і трудові подвиги жінок написано багато книг, нарисів, документальних повістей, журнальних і газетних статей. Вже в роки Вітчизняної війни були написані перші сторінки історії про внесок жінок в захист Батьківщини. Ратні і трудові подвиги жінок знайшли освячення у ряді робіт, в перше повоєнне десятиліття. Але, проте багатьом з них були властиві істотні недоліки, пов'язані перш за все з обмеженістю і заідеологізованістю джерел тих років.

Відомо, що в перші місяці війни Радянський Союз втратив близько 75 % військової та економічної могутності. Особливо важко відобразилася на економіці втрата важливих економічних районів країни на початку війни. В результаті окупації ворогом значної частини радянської території країна позбулася території, на якій до війни вироблялося 68% сталі, 60% алюмінію, 62% вугілля. Шляхом величезних зусиль до 1942 року СРСР став виробляти більше зброї, ніж Німеччина. По всій країні звучали гасла "Все для фронту! Все для перемоги!" [9, с.174].

Із наведеної нижче таблиці можна побачити, що число жінок зайнятих на виробництві постійно зростало і за 5 років їх виросло більш ніж в 1,5 рази [12, с.76].

Роки	1940 р. в тис.	1945 р. в тис.	У % до 1940 р.
Всього людей зайнятих у виробництві	47520	52820	111
Чоловіків	35550	34210	96
Жінок	11970	18610	156

Жінки оволоділи і такими професіями, які раніше були під силу лише чоловікам: у 1939 році тільки в металообробній промисловості близько 50 тис. жінок працювали токарями, 40 тис. – слюсарями, 24 тис. фрезеровщицями, 14 тис. інструментальщицями і т.п. Заклик до жінок – замінити чоловіків, що пішли на фронт, зустрів у них гарячий відгук. Сотні тисяч дівчат і жінок добровільно приходили на виробництво. Наприклад, на Дніпропетровщині вже на 2 липня 1941р 6173 жінки-домогосподарки замінили своїх чоловіків. 1369 жінок стали трактористами, 328 комбайнерами [8, с.57].

Притік жіночої праці в промисловість країни за рахунок домогосподарок зростав з місяця в місяць. До жовтня 1944 року жінки склали 45% всіх працівників країни. Про збільшення частки жіночої праці серед кваліфікованих працівників можна судити з наступних даних (у %) [15, 41]

Основні професії кваліфікованих працівників	На початок 1941 р. (%)	В кінці 1942 р.(%)	На 1945р.(%)
Серед машиністів парових машин	6	33	51
Серед машиністів компресорів	27	44	58
Серед токарів по металу	16	33	58
Серед зварників металу	17	31	67
Серед слюсарів	3,9	12	54
Серед ковалів	11	50	69
Серед шоферів автомобілів	3.5	19	45

Багато жінок прийшли в галузі, що виробляли оборонну продукцію. Так, до кінця 1942 року в найважливіших галузях оборонної промисловості жінки склали від 30% до 60%. Із приходом великої кількості жінок на виробництво важливого значення набуло навчання їх професіям і підвищення виробничої кваліфікації. Багато трудівниць опановували нові професії на робочому місці. Більшість дівчат і жінок набувала робочої кваліфікації на короткочасних курсах.

Трудівниці України одними з перших закликали: „Усе для фронту, все для перемоги!“. Заступивши чоловіків за верстатами, у вибоях, біля мартенів, за кермом автомашин, вони активно створювали фонд оборони, передавали особисті заощадження на будівництво літаків, танків, іншої бойової техніки.

Значний внесок жінок у відбудову народного господарства визволених від загарбників районів України. Серед жіноцтва Донбасу ширився рух за оволодіння гірницькими професіями. Перша жіноча бригада у Горлівці на шахті № 19-20, очолювана М.С. Гришутіною, своєю працею завоювала звання фронтової. 10 квітня 1943 р. відбувся зліт дівчат-гірничок Горлівського району, на якому було прийнято звернення до всіх жінок і дівчат Донбасу із закликом йти працювати на шахти. Заклик горлівських дівчат підхопили жінки всього Донецького басейну. На шахти прийшли тисячі молодих патріоток. Якщо в кінці 1943 р. на шахтах Донбасу жінок було 15%, то до квітня 1944 р. кількість їх подвоїлась. У цей час серед шахтарок поширився рух за звання майстра вугілля. До 1 травня 1944 р. звання „Майстер вугілля в дні Вітчизняної війни“ було присвоєно 4300 гірничкам Донбасу. На шахтах і машинобудівних заводах вугільної промисловості працювали 184 жіночі молодіжні бригади [1, с.459]. Відбудовували жінки й господарство Криворізького залізничного басейну.

Страшну картину представляв собою Кривий Ріг після звільнення: все місто лежало в руїнах. Для оцінки масштабу руйнувань, завданих місту була створена „Державна комісія по виявленню шкоди нанесеної місту“, куди увійшли провідні спеціалісти всіх галузей народного господарства. Збитки, нанесені місту, були оцінені в 381 млн. крб. У місті було знищено корпуси металургійного і коксохімічного заводів, заводу „Комуніст“. Із 77 шахт 54 були зруйновані на глибину 6-12 метрів. Із 131 підзем-

ної машини було підірвано 56, пошкоджено 18 і затоплено 42. Знищено 1733 житлових будинки, 406 тис. м. кв. культурно-побутових об'єктів, 851 тис. м. кв. промислових об'єктів. Зруйновано КРЕС, знищено все устаткування. За роки війни в шахтах накопичилося 18 млн. м. куб. води [11, с.49]. Але найважчими були людські втрати. Після звільнення міста у ньому налічувалося 19 тис. працездатних чоловіків [5, с.60]. На пустуючі місця прийшли жінки. Так поряд із Леонідом Студентовим самовіддано працювала його дружина, сестра і дружина його брата. Вони створили сімейну бригаду на рудні ім. Дзержинського [4, с.24].

На багатьох керівних посадах у той час також були жінки. Так, наприклад, першим, після визволення головою Дзержинської районної ради була Олена Пилипівна Спінякова, а секретарем виконкому – Анастасія Петрівна Хохол [4, с.23]. Немала заслуга цих жінок у тому, що у березні 1944 року Дзержинський район Кривого рогу було нагороджено перехідним Червоним прапором Народного Комісаріату Оборони [8, с.307].

На всю країну став відомий трудовий подвиг криворізької дівчини Надії Єгорової. Покинувши тиху роботу паспортистки, вона стала муляром у „Криворіжбуді“. Згодом створила і очолила бригаду із конторських дівчат. Ось як описувалась їх робота у газеті „Червоний гірник“: „Баяніст вибився із сил, награвуючи у найшвидшому темпі найстрімкіші марші, і все-таки не встигав за ними. Забувши про все на світі, дівчата працювали так, що навіть облич їх не можна було роздивитися. Снували засмаглі руки, рябіли картаті хустки. А день видався жаркий, і сонце пекло нещадно. Хотілося пити. Та дівчата не відривалися від роботи...“ [2, с.2]. За самовіддану працю бригада була нагороджена Почесною грамотою ЦК ВЛКСМ.

20 травня 1944 року у газеті „Комсомольська правда“ було надруковано звернення робітниці Ф. Шостак „Соромтесь, дівчата“. Надія відгукнулася на заклик: „Дорогі подруги! Займайте свої місця на найбойовитіших ділянках відродження улюбленого Криворіжжя!“ Дівчина опанувала професії скрепериста, бурильника. Знову вийшла в передовики, стала бригадиром комсомольсько-молодіжного колективу. За нею пішли на нелегку чоловічу роботу в шахту інші дівчата. 28 травня вони вперше вийшли на зміну. Бригада Н. Єгорової відповіла на заклик бригадира

Уральського танкового заводу Є.Агаркова про суміщення професій і викликала його на змагання. Бригада активно впроваджувала комплексний метод організації праці. Скреперистка, наприклад, могла замінити слюсаря, слюсар міг працювати бурильником, а бурильник закладати вибухівку, не вимагаючи спеціального зарядника. Невдовзі їх праця почала давати результати. 7 червня бригада Н.Єгорової виконала норму на 510 % [6, с.111].

Ще один приклад: Євгенія Петрівна Губенко. В 1944 році Жені Богдан (дівоче прізвище Євгенії Петрівни) йшла двадцять друга весна. Дівчина була конторським працівником, вела облік наявних робочих рук. Потім, як і Надія Єгорова створила жіночу бригаду із ровесниць. До бригади входили юні криворіжанки Майя Юріна, Тетяна Топол, Ніла Сальнева, Віра Калюжна та інші. Почали із збирання матеріалів. Щебінь від руїн йшов на фундамент майбутніх споруд. В зруйнованих складах знаходили інструмент. А ще — збирали в населення, що в кого знайшлося: сокира, пила чи молоток.

Першою почали відновлення шахти «Балка». Копали канали під фундамент, носили камінь, цеглу. Щоб зробити дранку для штукатурки, самі розпилювали великі колоди (пилорами ще не було), розщеплювали на тонкі щепи. Цвяхи відшукували на згарищах або робили з дроту. Виконання по дві, дві і з половиною норми виробітку стало звичним в бригаді. А в дні трудових вахт на честь перемог на фронті молоді будівельниці давали по три і більше норм [3, с.2].

На відбудову потяглася молодь із сіл. Так, на криворізькому заводі гірничорудного обладнання „Комуніст“ працювала бригада молодих формувальниць із Кіровоградщини. Дівчата виконували норму на 185 %. Особливо відзначились Уляна Акулова, Марія Гаврилова, Анастасія Колеснікова, Віра Лисенко [7, с.91].

Вперше в історії металургійної промисловості стали до вогненних печей Маріупольського заводу ім. Ілліча молоді дівчата Агнеса Бакаєва, Марійка Портало, Віра Святченко, Тамара Толмачова. Вони по 12 годин варили сталь. Перші відремонтовані після приходу дівчат на завод танки вирушали на фронт із напсом на звареній ними броні: «Відповідь іллічівців».

Самовіддано працювали жінки та дівчата на відбудові Харківського тракторного заводу. 28 жовтня 1944 р. з відбудованого конвеєра зійшов перший трактор, зібраний молодіжною бригадою Марусі Білінської [13, с.58].

Особливо значною була питома вага жіночої праці у сільськогосподарському виробництві. „У труді, як у бою!“. Під таким гаслом працювали жінки України, які на кінець війни становили майже 92% трудівників аграрного виробництва. Так, доярка племінної ферми колгоспу „Червона зоря“ Лебединського району Сумської області М.Х. Савченко, яка у післявоєнний період була двічі удостоєна звання Героя Соціалістичної Праці, разом зі своєю подругою Параскою Клименко зуміла перегнати під час евакуації череду корів лебединської породи у Саратовську область. 104 повернені після війни корови стали основою нової ферми у зруйнованому фашистами рідному селі. Трактористка П. Ангеліна разом зі своєю бригадою вже в листопаді 1941 р. працювала у Будьоннівській МТС Теректинського району в Казахстані. Вирощування високих урожаїв у степу, підготовка основи для нового багатого врожаю на казахській землі – це було бойовою ділянкою фронту дівчат з України. У 1945 р. в Україні жінки очолювали 645 колгоспів, 389 тракторних та майже 13 тис. рільничих бригад, близько 6 тис. ферм, понад 19 тис. жінок сіли за кермо трактора. Молоді жінки М.Д. Шолар та Г.І. Буркацька у 1944 р. стали організаторами колгоспного виробництва на Одещині та Черкащині. У повоєнні роки вони за самовіддану працю двічі були удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці. Новатори вирощування високих урожаїв Г.Д. Кошова і О.С. Хобта закликали молодих трудівників села відродити довоєнну славу п'ятисотенниць України. Цей заклик підхопили сотні буряководів. Не відставали і довоєнні трудівниці, зокрема, ланкові О.К. Диптан, Н.Г. Заглада, М.Л. Фастова [1, с.460].

Сказали вагоме слово і жінки-науковці. Так 1944 р. вони склали 46,6% працівників Академії наук України. Їхні розробки охоплювали різні сфери. Особливих успіхів жінки досягли в медицині. Наприклад, співробітник Інституту клінічної фізіології, член-кореспондент АН УРСР О.І. Смирнова успішно розробляла проблеми зниження смертності від спричиненого ранами сепсису. Ще під час війни, у 1944 р., їй присвоєне звання заслуженого діяча науки УРСР, а в 1951р вона обрана академіком АН УРСР.

Жінки-трудівниці за власні кошти купували бойову техніку для фронту. Евакуйована з Миколаєва на Урал Роза Михайлівна Шасоліна та її подруги купили на Уралмаші танк і назвали

його «Бойова подруга». 8 березня 1943 р. танк було передано землякові Розі фронтовикові К.І. Байді. В боях на Курській дузі танк згорів, а за щасливим збігом обставин екіпаж залишився живим. Дізнавшись про це, жінки знову зібрали кошти і купили новий танк. 2 липня 1944 р. друга „Бойова подруга“ була вручена бойовому екіпажу К.І. Байди. На новому танку червоноармійці 27 липня 1944 р. переможно пройшли вулицями Львова.

Учасниця громадянської війни Марія Йосипівна Орлова в 1944 р. внесла свої збереження на будівництво танка і звернулася до Верховного Головнокомандуючого передати його з'єднанню, де воює її син Василь. 12 березня 1945 р. танк „Мати-Батьківщина“ прибув до гвардійського механізованого корпусу, яким командував полковник В.Ф Орлов. Після битви за Берлін і визволення Праги цей танк, Т-34-85, встановлено в Берліні на постаменті біля будинку, де 8 травня 1945 р. було підписано акт про беззастережну капітуляцію німецької армії.

Особливою, не менш патріотичною, сторінкою літопису боротьби за збереження народу була материнська турбота про долю дітей, які втратили батьків. До серпня 1945 р. в Україні лише на обліку було 162 тис. сиріт та майже стільки напівсиріт, діяв 91 дитячий будинок. Тут працювали, в основному, жінки, які оберігали дітей від голоду і холоду, підтримували їхнє здоров'я, моральний стан. Сиріт приймали у сім'ї, брали під опіку, на колективний та індивідуальний патронат. В Україні з цим почином у травні 1943 р. виступила колгоспниця артільі „Комунарка“ Ворошиловградської області О. Гайдамака, взявши на виховання п'ятеро сиріт. А жителька м. Ромни Сумської області Олександра Аврамівна Деревських виховувала 48 дітей різних національностей, за що нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора. Про цю родину широко повідомляла преса, режисер О. Слісаренко створив документальний кінофільм „Роменська мадонна“, який демонструвався на Міжнародному кінофестивалі в Лейпцигу. Подвиг Олександри Аврамівни набув міжнародного значення. Померла О.А. Деревських у 1959 році. На надмогильному пам'ятнику, спорудженому дітьми, напис: „Земний уклін тобі, Наша незабутня. Ти – наша совість, наша молитва, мамо!“ і список усіх дітей. Отже, навіть у такий непростий час, жінка не забувала свого основного покликання: бути Матір'ю. Про це

свідчить такий факт: На 1 січня 1945 року лише в Дзержинському районі м. Кривий Ріг народилося 447 дітей. 280 жінок було нагороджено орденом „Материнська слава“ [4, 24]

Роль жінок в роки Великої Вітчизняної війни в тилу та перші повоєнні роки важко переоцінити. Жінки воювали на фронті та відбудовували зруйноване війною господарство поряд з чоловіками. Але вносили в цей процес соціально-психологічні риси, які притаманні лише жінці: підвищену відповідальність, наполегливість, завзятість та духовність.

Список літератури

1. Безсмертя. Книга пам'яті України 1941 – 1945. / За ред. П.П. Панченка. – К., 2000. – 908 с.
2. Борщова Є., „Як Надія Єгорова...“ // Червоний гірник. – 1980. – №249 – С. 2.
3. Брюханов В. // Червоний гірник. – 1980. – №249. – С. 2.
4. Бухтияров В. Устремлённость. Книга очерков к 60-ти летию образования Дзержинского района Кривого Рога. События. Время. Судьбы людские. – Кривой Рог, 1996. – 226 с.
5. Воронова Т.П. Місто – центр – район. Книга нарисів до 60-ти річчя Центрально-Міського району Кривого Рогу. – Кривий Ріг, 1996. – 127 с.
6. Гиричук М.К., Хоцкий Н.А. Руда и люди. – Днепропетровск: Промінь, 1967. – 191 с.
7. Горяний В., Кан Д. Арсенал Кривбасу. Нариси з історії заводу. – Дніпропетровськ: Промінь, 1967. – 211 с.
8. История городов и сел Украинской ССР. В 26 т. Днепропетровская обл. – К., 1977. – С.65-69.
9. История СССР. – М.: 1973. – Т. 10. – С.473.
10. Лобанова Л.С. Теоретичні засади гендерного аналізу сфери науково-технічної діяльності // Наука і наукознавство. – 2001. - №3. – 52-54 с.
11. Лысенко И.Э. Возрождение Криворожского железнорудного бассейна // Вестник АН Каз.ССР. – 1946. – №12 (21).
12. Мурманцева В. С. Советские женщины в Великой Отечественной войне – М., 1974.
13. Харків – моя мала Батьківщина: Навчальний посібник з народознавства / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди / За ред. І.Ф. Прокопенка. – Х.: ОВС, 2003. – 544 с.
14. Шабурова О.В. Гендер // Современный философский словарь. / Под ред. В.Е. Кемерова и др. – М.: Панпринт, 1998. – С.177-180.
15. Шмелева А. Ф. Советские женщины в Великой Отечественной войне – М., 1972.

КОСІНЕНКО О.В.,
асистент
 СТРАДЕЦЬКИЙ Р.В.,
вчитель Шельпахівської
ЗОШ Христинівського
району Черкаської області

КОЛАБОРАЦІОНІЗМ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (на прикладі Христинівського району Черкаської області)

Проблема колабораціонізму в Україні в роки Другої світової війни – одна з "білих плям" вітчизняної історії. Вона майже не вивчалася за радянського часу. Бо, визнання того, що співпраця з гітлерівцями охоплювала всі окуповані землі й усі категорії населення, могла б зруйнувати підвалини міфу про „морально-політичну єдність радянського народу“ й завдати шкоди іміджу соціалістичному ладу перед світовою громадськістю. На неї було накладено табу. Та навіть в наш час багато матеріалів партійних органів, КДБ-СБУ, СМЕРШу залишаються закритими для дослідження через відповідний термін таємності.

В радянській історіографії колабораціонізм, як предмет дослідження був відсутній, а сам термін в історичній літературі використовувався для характеристики окупаційного періоду деяких європейських країн. Стосовно території України, співпраця з окупантами ототожнювалася з діяльністю ОУН-УПА. За радянського часу виходило багато хороших і змістовних праць про факти злочинів окупаційної гітлерівської адміністрації і вермахту на тимчасово окупованій території СРСР. Але проблема колаборантів окремо не розглядалася. Висвітлені лише окремі судові процеси над „зрадниками Батьківщини“ у книзі „Неотвратимое возмездие: По материалам судебных процессов над изменниками Родины, фашистскими палачами и агентами империалистических разведок“ [17, с.360]. При цьому автори книги не торкалися питання про причини колаборації, масштаби цього явища.

Проблема колабораціонізму, зокрема в Україні, залишається актуальною і в зарубіжній історіографії, де обговорюються питання про те, чи співпраця українців з німцями мала якийсь особливий характер з відмінними наслідками, чи була явищем,

характерним для будь-якої окупованої території; чи існувала інша альтернатива для українців у ситуації, що склалася, і якщо так, то яка; чи повинні були українці розділити долю євреїв, поляків та інших етнічних груп, що проживали в Україні; коли колабораціонізм був зрадою, а коли – виявом здорового глузду та інстинкту самозбереження. У деяких працях висловлені твердження про відсутність колабораціонізму в чистому вигляді, про колабораціоністів як „патріотичних зрадників“ і навіть про колабораціонізм як різновид фашизму [16, с.48].

Таким чином, проблема колабораціонізму потребує уваги й активного дослідження як складова частина історії Другої світової війни, тому що колабораціонізм як міжнародний феномен не обійшов стороною Радянський Союз, зокрема й Україну, маючи тут низку специфічних рис і особливостей. За словами відомого російського дослідника М. Семиряги, автора першої в сучасній російській історіографії фундаментальної узагальнюючої монографії з проблеми колабораціонізму в Другій світовій війні, за чисельністю громадян, які в різних формах співпрацювали з окупантами, СРСР перебував на першому місці серед інших країн Європи, які постраждали від окупації. Отже, без об'єктивного дослідження цієї проблеми неможливо правдиво відтворити історію України та її народу в трагічний період німецької окупації [22, с.863].

Окупаційна політика гітлерівців на території України висвітлена на сторінках книги „Безсмертя. Книга Пам'яті України“. В ній зазначається, що органи місцевого управління, діяли під контролем і в умовах повної залежності від німецьких органів влади. Проте, навіть у такій фундаментальній праці, об'єктивного осмислення колабораціонізму немає [2, с.944].

Врешті-решт необхідно констатувати відсутність в Україні жодного узагальнюючого монографічного дослідження з проблеми, а також те, що ще донедавна вона спеціально не досліджувалась і не виділялася в самостійний об'єкт наукових пошуків вітчизняних істориків. Для публікацій, які іноді з'являлися, характерними були їх обмежена джерельна база, що часто має дуже суперечливий характер, а також апеляції до праць зарубіжних істориків і зарубіжних збірників документів [16].

Слово „колабораціонізм“ не є однозначним і з терміноло-

гічної точки зору, тому що за виразом львівського дослідника А. Боляновського, перекладається двояко – як співпраця і як злочинна співпраця. Отже, тема колабораціонізму й нині, понад 60 років після нападу Німеччини на Радянський Союз, ще залишається „білою плямою“ кривавої історії німецько-фашистської окупації України і зберігає не лише академічне значення. Тим важливішими є перші спроби, що здійснені сучасними українськими істориками в якісно нових політичних, ідеологічних та історіографічних умовах у напрямку наукового, неупередженого, позбавленого стереотипних і спрощених підходів, передусім концептуально-теоретичного осмислення цього надзвичайно складного й болючого аспекту вітчизняної історії.

Реалізуючи ці завдання, сучасні українські історики, на основі загальних суспільних критеріїв, вважають доцільним класифікувати колабораціонізм за кількома основними ознаками, між якими часто важко віднайти чітку межу. Вони виділяють такі форми колабораціонізму, як політичний (зокрема ідеологічний, переважно добровільного характеру і найменш поширений); більш поширений військовий (місцева самооборона, допоміжна поліція, охоронні батальйони, служба на допоміжних посадах у вермахті тощо); економічний, який виявився найбільш масово і був здебільшого вимушеним у зв'язку з необхідністю виживання населення України, що опинилося на тривалий період під окупацією та повинно було скоритися силі окупанта й працювати на нього; побутовий, який залишається найменш вивченим.

У центрі уваги вітчизняних науковців є питання про причини, мотиви, джерела, масштаби і вияви колабораціонізму. Сучасні історики, констатуючи загалом нетиповість цього явища для українського народу, звертають разом з тим увагу на його поширеність, масовість, перехід досить великої кількості людей, хоча і незначної порівняно з основною масою населення, на службу до окупантів; на поступове підвищення ролі колабораціонізму, викликане крахом планів Німеччини на перемогу над СРСР у „блискавичній війні“ та браком власних сил і резервів для ведення бойових дій і охорони окупованих територій. Вони вважають співпрацю окупантів з населенням загарбаної України неминучим наслідком окупації, а його співпрацю з окупаційними владними структурами, в свою чергу, складником окупаційної політики німецької влади, особливим явищем і реакцією частини населення України на захоплення її території нацистською

Німеччиною, формою примирення з існуючим станом справ і пристосування населення окупованих територій до нової екстремальної ситуації.

Про масштаби колабораціонізму свідчать і наведені в сучасній історіографії дані американського дослідника І. Каменецького про перебування на службі в збройних силах Німеччини наприкінці 1944 р. 220 тисяч українців. А про чисельність „української допоміжної поліції“ в рейхскомісаріаті „Україна“, за словами М. Ковалю, можна судити з того, що за штатним розкладом вона мала налічувати 1 % населення, тобто 250 тисяч чоловік, і незаміщених посад, як правило, не було. З огляду на це М. Коваль підсумовує, що злочини окупантів в Україні не були б такими масштабними без сприяння частини місцевого населення [12, с.127-128]. Слушним вважається й висновок А. Боляновського про залежність масштабів і характеру колабораціонізму визначальним чином від місцевих умов, про його ширшу базу в регіонах, де існували гострі національні антагонізми й нерозв'язані соціальні проблеми [6, с.528]. Має рацію І.С.Кульчицький, зауважуючи, що далеко не всі схилилися до колабораціонізму, а в основному це ті хто не міг відрізнити радянського політичного режиму від самої країни та її національних інтересів і йшли в окупаційні органи, поліцію, каральні підрозділи [15, с.11-12].

Свій погляд на проблему пропонує київський науковець О. Потильчак, який до причин виникнення колабораціонізму та його поширення в українському суспільстві в конкретних умовах воєнного лихоліття, формування його потенційно широкої соціальної бази відносить не тільки реалії тривалого комуністичного правління, негативний досвід радянської дійсності і зростання незадоволення репресивною політикою радянської влади в передвоєнний період, але й сприятливу для німців на початку війни військово-стратегічну обстановку, активну, широку і масовану нацистську пропаганду, національно-державницькі прагнення певної частини українського суспільства та її сподівання збудувати з німецькою допомогою власну державу; поширену серед людей переконаність у справедливості, пунктуальності та раціональності німецької нації [21, с.205].

Нестандартними і важливими для наукового осмислення проблеми колабораціонізму є висновки окремих українських істориків (Я. Грицак, Ю. Киричук) про різні, зокрема територіальні, часові, вікові виміри колабораціонізму, який не обов'язково засві-

дчував солідарність з ідеологією і практикою фашизму; про необхідність розрізняти примусовий (вимушений) і добровільний колабораціонізм, різні й неоднозначні мотиви останнього (кар'єрно-меркантильні і честолюбні міркування, ідейні позиції, страх перед репресіями окупантів і прагнення вижити в умовах жорстокого терористично-грабіжницького окупаційного режиму і девальвації людського життя, досягнення політичних цілей, що не мали нічого спільного з нацистським режимом); через брак чіткої роздільної лінії між колабораціонізмом і Опором, наявність численних градацій та відтінків людської поведінки; про те, що більшість населення окупованих територій займала позицію саме між цими двома полюсами [14, с.259-274].

Цікаву точку зору на проблему вимушеного і добровільного колабораціонізму висловив О. Потильчак, розглядаючи їх як наслідок цілковито об'єктивного розколу радянізованого українського суспільства в результаті впливу реального конфлікту двох тоталітарних систем, який поставив людей перед необхідністю вибору. Вважаючи явище добровільного колабораціонізму поширеним, автор констатує складність його точного кількісного визначення за допомогою наявних архівних матеріалів [21, с.143].

У контексті висновків про різний територіальний вимір добровільного українського колабораціонізму Н. Антонюк, Я. Грицак І.Ю. Киричук розглядають його відмінності в рейхскомісаріаті „Україна“, де окупанти не виявили готовності співпрацювати з українцями і де частка українського добровільної співпраці була найменшою, а окупаційний режим Е. Коха – найжорстокішим (Ю. Киричук), і в Галичині, де німці дійсно заохочували українців до колабораціонізму (Я. Грицак) і де він був найзначніший (Ю. Киричук), а політика німецької влади – менш жорстока (Н. Антонюк). На думку дослідників, це відбувалося внаслідок особливого статусу Генерального Губернаторства як майбутньої території рейху, колишньої приналежності Галичини до німецькомовного світу, бажання губернатора дистрикту „Галичина“ О. Вехтера відновити старі німецько-австрійські впливи і зберегти спокій і стабільність у цьому стратегічно важливому краї, наближеному до зони воєнних дій [14, с.259-274]. За словами Ю. Киричука, в умовах вехтерівського експерименту добровільний колабораціонізм породжував надію на можливість домогтися реалізації національних інтересів шляхом співробітництва з існуючим режимом [15, с.95-100].

Суттєвого значення набувають висновки сучасних вітчизняних дослідників про мотиви і причини суперечливого, неодномірного явища, яким були українські солдати в мундирі ворога-чужинця і які розглядаються в контексті не тільки прислужництва та угодовства, а й політичних міркувань (мрія про суверенну Україну, ненависть до сталінізму), безвихідності становища (німецький полон, страх перед НКВС і неминучими таборами), бажання помститися за пережиті кривди, утопічні, як виявилось, сподівання українського політикуму на визнання Німеччиною самостійницьких політичних вимог і створення озброєного й навченого українського національного війська як знаряддя боротьби за державність. Свій погляд на даний аспект проблеми пропонують київські історики Н.Руденко і А.Русак, вважаючи головною причиною виникнення на боці Німеччини антирадянських національних військових формувань спотворене і спрощене розв'язання національного питання в СРСР сталінським керівництвом, прагнення представників населення різних національностей у тимчасовому союзі з німецькими правлячими колами здобути суверенітет і незалежність своїх національних, державних інститутів [16].

Аналіз часового виміру українського колабораціонізму призвів Ю. Киричука до висновку про обумовленість політичної позиції українства в 1941 р. не симпатіями до А. Гітлера, а ненавистю до колоніального ярма і прагненням до визволення; про її аналогічність позиції тих політичних сил, зокрема в індійському, індонезійському, бірманському національно-визвольних рухах, які боролися за створення власної національної держави і діяли за принципом „ворог мого ворога - мій друг“. Про український колабораціонізм як справжню форму співробітництва з окупантами Ю. Киричук вважає доцільним говорити з початку 1942 р., коли вони на практиці продемонстрували суть своїх планів [15, с.95-100].

Не можна залишити поза увагою і міркування Ю. Киричука про ставлення німецького чинника до українського колабораціонізму як до допоміжної сили для „економії дорогоцінної германської крові“ і виконання найбруднішої чорнової роботи; про відведення ним своїм українським прихильникам ампула „політичних двірників“ [14, с.260].

У контексті наукового дослідження проблеми колабораціонізму заслуговує на увагу запропонований А.Боляновським аналіз факторів, що визначали взаємини між українським населенням і окупаційною адміністрацією, впливали на їх ускладнення та загострення, перешкождали широкомасштабному співробітництву окупаційної влади з українським населенням і унеможливлювали встановлення нормальних стосунків між ними. До них віднесені, наприклад, трактування окупантами українців як неповноцінного слов'янського народу, незацікавленість у рівноправній співпраці з ними і намір за допомогою терору і репресій звести їх до ролі другорядної народності; окупаційна політика в рейхскомісаріаті „Україна“ („як у ставленні до негрів“), що швидко руйнувала „довіру і усердя українців“; заохочувані „згори“ некомпетентність, невміння, дилетантство, брутальність окупаційної влади на місцях, які одночасно з трагічними демографічними і матеріальними втратами підірвали престиж Німеччини, віру частини українців у перспективність майбутньої підтримки нею українського національно-визвольного руху [6, с.58-59]. З огляду на це обґрунтованими й об'єктивними є висновки вченого про незначні підсумки залучення українського населення до співпраці з окупаційною владою і неефективність відповідних спроб останньої та їх практичних наслідків; про кризовий характер українсько-німецьких відносин, що визнавалося самими німцями; про невиправданість сподівань на співпрацю значної частини українців, які все ж таки були змушені емігрувати, або, залишившись на батьківщині, піддавалися тривалим переслідуванням. На підставі проведеного аналізу взаємин українського населення з німецькою окупаційною адміністрацією, зважуючи на невирішеність в СРСР національних і соціальних проблем, А. Боляновський приходить до важливого висновку про наявність на території України в 1941-1944 рр. двох воєн, головною з яких була німецько-радянська, а „під нею“ – громадянська війна між прихильниками й опонентами комуністичної системи.

В роботі О.Марушенка розглянуті питання сучасної української історіографії та проблема колабораціонізму в роки гітлерівської окупації України. Він наголошує, що колабораціонізм в роки війни залишається „однією з найбільш складних, контрверсійних і найменш досліджених проблем сучасної української

науки“ і констатує, що в Україні й сьогодні немає жодного узагальнюючого монографічного дослідження з даної проблеми. Дослідник підкреслює, що дана проблема потребує ретельного дослідження в якісно нових політичних, ідеологічних, історіографічних умовах у напрямку неупередженого наукового підходу, „концептуального осмислення цього надзвичайно складного і болючого аспекту вітчизняної історії“ [16, с.47-62].

Із розглянутих нами наукових робіт найбільш фундаментальним дослідженням по темі колабораціонізму вважаємо монографію доктора історичних наук Шайкан В.О. „Колабораціонізм на території рейхскомісаріату „Україна“ [29]. В ній та ряді інших робіт автор комплексно розглядає дану тему на території рейхскомісаріату „Україна“ та військової зони, введено в науковий обіг велику кількість раніше невідомих матеріалів [27;28]. Проте, навіть дана монографія не містить конкретних матеріалів по колаборації на території Черкащини.

Підсумовуючи вивчення проблеми економічного колабораціонізму в Україні в роки нацистської окупації, автор робить обґрунтований висновок про вплив німецької окупаційної політики з її терором, заграванням з населенням, видимістю національної і соціальної орієнтованості й матеріального заохочення окремих категорій населення, відверто пропагандистськими заходами на поглиблення розколу українського суспільства, на відмінність виявів економічного колабораціонізму серед його різних груп [21, с.205].

Таким чином, у сучасній українській історіографії спостерігаються багатообіцяючі зрушення в постановці та дослідженні проблеми колабораціонізму, яка перетворюється в один із самостійних напрямів наукових зусиль вітчизняних науковців; висловлені різноманітні та оригінальні, часом дискусійні та полемічні погляди на ряд її головних аспектів. Стартовим моментом для активізації дослідницьких зусиль істориків можна вважати визнання факту співпраці деякої частини українського суспільства з німецькими окупантами, а головними завданнями – розв'язання питання, наскільки поведінка українських колабораціоністів була добровільною, а наскільки вимушеною, і в якій мірі вона відбивала ставлення українського суспільства до німецького режиму, а також спростування спроб „націоналізувати“ співпрацю з окупантами і тверджень про особливу схильність українського народу до колабораціонізму, яке є одним із численних

міфів, що не стільки роз'яснюють, скільки затемнюють справу.

Залишаючись цілком самостійною науковою проблемою, колабораціонізм в Україні в роки німецько-радянської війни та нацистської окупації потребує подальшого ґрунтовного дослідження на дисертаційному, археографічному й монографічному рівнях, чому сприятимуть введення в науковий обіг нових масивів джерел і архівних документів, яких ще не торкалася рука дослідника, зокрема, в архіві СБУ і державних архівах України й інших держав, ретельне вивчення яких дає уяву про процеси, що відбувалися на окупованих землях України в 1941-1944 рр.

Отже, сьогодні вітчизняні історики, спираючись на загальні суспільні критерії, класифікують колабораціонізм, як політичний (або ідеологічний), який був на окупованій території України найменш поширений і добровільний з а характером. Вони виділяють також військовий, економічний, культурний, побутовий колабораціонізм і стоять на позиції, що необхідно розрізняти його як вимушений і добровільний. Схильною до колаборації була частина українського суспільства, яка не приймала радянський режим, або нейтрально ставилася до будь-якого режиму й однаково служила усім, пристосовуючись і переслідуючи свої інтереси.

По всій території рейхскомісаріату „Україна“ і зоні військової окупації під пильним контролем гестапо та німецької адміністрації створювалися українські обласні, міські, районні та сільські органи місцевого управління [2, с.177]. В Умані було організовано обласний комісаріат (гебітскомісаріат), якому підпорядковувалися інші райони: Христинівський, Тальнівський, Маньківський, Бабанський, Ладизинський. Вся цивільна влада в області (гебіті) належала гебітскомісаріату Петерсену [26, с.306]. Ще один гебіт був створений окупантами в м. Звенигородці. Тут була створена служба СД, яка проводила розстріли комуністів і радянських активістів. Крім того, при концтаборі „шталаг“ № 345 (м. Сміла) знаходився оперативний відділ, що займався агентурною і слідчою роботою серед військовополонених. З них і були створені навчальні команди. Так, навчальна команда „Гіва-1“ була набрана з добровольців російської та української національностей. Була евакуйована разом з контабором на Захід в кінці 1943 р.

„Гіва-2“ проводила навчання добровольців татарської, вірменської, інгушської та грузинської національностей. У вересні 1943 р. виїхала в невідомому напрямку.

„Гіва-3“ складалася з добровольців казахської національності. Восени 1943 р. переведена до м. Кіровоград. Подальша доля невідома. Кількісний склад кожної навчальної команди „Гіва“ доходив до 200 чоловік [1, с.124-126]. Дані команди відігравали значну роль у допомозі адміністраціям концтаборів по виявленню „небажаних“ осіб, у виявленні партизанських загонів і підпільних груп. Про ефективність їхньої „роботи“ може свідчити розгром партизанського загону у с.Чорна Кам'янка, де переодягнутий партизанами загін легко ввійшов у довіру до місцевих жителів, які нічого не підозрюючи, познайомили їх з місцевими партизанами, які були схоплені і розстріляні. За свідченням В.В.Кадищева, що був у концтаборі м.Тальне, за викритого і задушеного провокатора, німці розстріляли 15 полонених [3, с.21].

На завершальному етапі війни та у повоєнні роки органами було виявлено 105 агентів німецьких розвідшкіл [29, с.386]. Для порівняння тільки у смілянській розвідшколі „Гіва“ їх було близько 600 [1, с.124].

В районних центрах створювалися міські громади, які очолювали бургомістри, на чолі кожного району стояв призначений окупантами голова, в селах порядкували старости. На кожну дільницю районною управою призначався дільничний уповноважений, який розглядав побутові, трудові та житлові питання: випишував наряди на виконання трудової повинності і стежив за їх виконанням, перевіряв санітарний стан та житлові умови мешканців будинків та інше.

В кожному населеному пункті влада зосередилася в старості („пана голови громади“) та поліцаїв. У більшості випадків їх рекрутували з місцевих жителів. Староста відповідав за реєстрацію населення, виконання встановленої трудової повинності, стягнення податків та інше. Утім, справжнім господарем на селі був німецький сільгоспінспектор (дільничний комендант, „пан“). Йому підпорядковувалась округа, до якої зазвичай входило 10-15 сіл. Цей урядовець визначав план посіву сільгоспкультур та здачі врожаю, персонально стежив за роботою селян [26, с.294].

Нам вдалося зібрати матеріали по 15 селах району (неоціненну допомогу нам надали вчителі історії району) із 28 наявних. В процесі дослідження ними і нами було опитано 50 респон-

идентів – людей похилого віку, які пережили окупацію. Їх свідчення є безцінними, бо дають можливість на місцевому матеріалі дослідити явище колаборації. Згідно цих даних у кожному з 15 –ти досліджених сіл була сільська управа (47 старост та їх помічників), у 8-ми населених пунктах були створені поліцейські дільниці (63 поліцаї). Деякі респонденти не можуть відрізнити поліцейську дільницю від сільської управи. Проте добре пам'ятають колаборантів і те, що вони творили.

Так, за спогадами жительки с. Талалаївка, під час окупації в їх село прийшов чоловік з Теплика купити корову. Корову купити не вдалося – повертався додому з грішми. За селом його наздогнав староста К.Р.Т. з поліцаями Р.Л.Д. та А.Р.Б., почали вимагати віддати гроші. Він не віддав, то його на смерть забили і в кущах закопали. А дві жінки з села це все бачили, тільки нікому не сказали, бо сильно боялися. Вже як прийшла дружина померлого в село питати за чоловіка, то ті жінки їй тихенько показали, де він похований, а вона тихенько забрала покійника додому [23, с.3].

В цьому ж селі поліцаї заарештували комуніста (згодом його розстріляли в Христинівці), а його дружину з дітьми хотіли втопити в криниці, але якимось минулося. В селі Пеніжково поліцаї приймали участь в арештах комуністів і активістів, їх вивезли до „думанської ями“ і розстріляли [23, с.5].

Поліцаї приймали участь у реквізиціях худоби, особистого майна, а в 1943 р. німці і поліцаї на території села заготовляли теплий одяг. „Посприяли“ поліцаї і вивезенню молоді до Німеччини. Спочатку набір здійснювали за списками сільської управи і відправили 150 чоловік. Але в подальшому, коли молодь активно починає противитись вивезенню, поліцаї влаштовують облави. Загальна кількість вивезених до Німеччини 386 осіб і значна їх частина на совісті німецьких „помічників“ [23, с.6-7]. Серед поліцаїв траплялися такі „ідейні“, що відправляли на роботу в Німеччину навіть власних дітей [23, с.8]. Подібна ситуація була і в інших селах району. Проте не всі були катами свого народу, були і такі, що попереджали односельців про облави, звільняли заарештованих. Добре ставлення до односельчан в період окупації після визволення села врятувало місцевого старосту - М.В.Ю. Був заарештований органами НКВС, проте на сходці села люди

виступили на його захист, його було виправдано і ніяких покарань він не поніс. Подібний випадок трапився і в с. Веселівка, де старосту вибрало село. По приходу Червоної Армії його арештували, але за нього заступилося село. Його відправили на роботи в шахтах Донбасу [23, с.9].

Драматичним виявилось життя і шельпахівського голови сільської громади - П.О.Д. (до війни його сім'я була розкуркулена). На цю посаду його обрало село. З лютого 1942р. з ним встановлюють зв'язок партизани. Він через довірених людей допомагає їм хлібом, іншими продуктами харчування, явочними квартирами. Рятуює вже заарештованих орадівськими і христинівськими поліцаями партизан, переховує і відправляє до партизанського загону чоловіка і жінку єврейської національності, що втекли із Талалаївського концтабору, допомагає сім'ям партизан та комуністів. Після визволення села усі колаборанти крім нього були засуджені до різних термінів ув'язнення, а його врятувала довідка видана командиром і комісаром партизанського загону ім. Леніна Другої партизанської бригади ім.Сталіна. Крім того колишні партизани посвідчили, що при його безпосередній допомозі вони роззброїли заячківських поліцаїв: забравши в них 8 гвинтівок, 1 наган, 10 шт. гранат, 1500 шт. патронів. По визволенню села райвійськомат йому навіть видав тимчасове посвідчення партизана. Проте за 41 післявоєнний рік він так і не добився, щоб йому надали статус партизана [23, с.10-11]. (Такі випадки були скоріше винятками ніж правилом, як збоку органів, так і з боку мешканців, так і з боку колаборантів – більшість яких вірою і правдою служили фашистам).

Політика окупаційної адміністрації щодо сільського населення вирізнялася жорстокою регламентацією. Тоталітарний характер поведінки завдавали власне німці – сільгоспінспектори, а з наближенням фронту чи активізацією партизанів також командири військових формувань. Виконуючи накази вищого керівництва, вони вимагали аналогічних дій від місцевих колаборантів [26, с.294].

Ситуація на селі погіршилася, коли набрав чинності указ „Про новий аграрний порядок“ (від 15 лютого 1942 р.). Оскільки постачання продуктів харчування для потреб Третього рейху відтоді перетворилось на пріоритетне завдання окупаційної вла-

ди, жорстокість сільгоспінспекторів, старост та поліцаїв значно посилилася. Поява кінної брички на околиці села сприймалася його мешканцями як справжнє лихо. Приїзд сільгоспінспектора у село як правило закінчувався для селян побиттям: за невиконаний обсяг виробничої норми, за непослух і т.д. [26, с.296].

Помічник старости с. Шельпахівка мав звичку за найменшу провину „давати гуми“ – винуватого запихав головою під стіл через лавку і бив. Свого односельця за обміняного на одяг без дозволу влади підсвинка, він мало не забив на смерть – чоловік місяць пролежав між життям і смертю. Цього помічника взялися „вчити розуму“ місцеві партизани, витягнувши його вночі із хати. Кілька годин в одних кальсонах водили на морозі за селом з наміром розстріляти. Але не розстріляли, бо розуміли, що за такого „цінного служаку“ хтось із жителів села поплатиться життям. (За роки окупації, за допомогу партизанам, як заручників в „Уманській ямі“ було розстріляно 30 мешканців села, в тому числі дітей і навіть вагітних жінок).

Війна зумовлює підвищений рівень відповідальності всіх і кожного перед законом. Здійснені у воєнний час злочини, а тим більше співпраця з ворогом як найтяжчий злочин воєнної доби, розглядаються як скоєні „за обтяжливих обставин“. Тому під час війни керівництво СРСР з його потужною правоохоронною системою вдалося до значних обмежувально-репресивних заходів щодо цивільного населення з метою знешкодження небезпечних осіб, забезпечення суворого і надійного контролю за сумнівними категоріями громадян, встановлення тих, які стали на шлях співпраці з окупантами.

Зрадниками Батьківщини із числа військовослужбовців, дезертирами, а також тими, хто був у німецькому полоні або оточенні, займалась військова контррозвідка – Особливі відділи (від 14 квітня 1943р. – „СМЕРШ“). Цивільним населенням, яке на окупованій території пішло на такий крок як співпраця з ворогом, займалися територіальні органи НКВС і НКДБ. Така робота розпочиналася відразу після визволення території від окупантів. Від правових структур на місцях вимагалось ретельно та всебічно проводити перевірку осіб, які проживали у даній місцевості при окупантах. Важливість такої роботи пояснювалася тим, що за умов допущення помилок, зволікань, поверхневого

підходу до виконання завдань правоохоронцями, учорашні пособники гітлерівців, які знущалися над мирним населенням, боролися з партизанами та підпільниками, брали участь у катуванні і знищенні радянських активістів, відправці населення на роботу в Німеччину, могли уникнути заслуженого покарання [26, с.340].

Перед тим, як правоохоронні органи проводили перші практичні заходи щодо виявлення колаборантів, проводилася значна і не менш відповідальна підготовча робота. У першу чергу її здійснювали спеціальні оперативно-чекістські групи, які в ході відступу німців захоплювали архіви окупаційної влади, отримували необхідну інформацію від агентури. Так, 2 квітня 1943 р. НКВС видав розпорядження, яким зобов'язував працівників на місцях розгорнути активну агентурну роботу на визволених територіях. При цьому від негласних помічників необхідно було у першу чергу, через опитування отримувати вичерпну відносно виявлених „зрадників, ставлеників та пособників ворога“. Другою ланкою інформаційного характеру були відомості, що їх надавали підпільники і партизани. Третьою, і, очевидно, найхиткішою були свідчення очевидців та мешканців населених пунктів. У багатьох випадках викриття посібників відбувалося на зборах, куди скликали всіх мешканців села. Такого роду заходи могли стати приводом для зведення особистих рахунків між односельцями, коли одне - два свідчення вирішували долю людини [26, с.341].

Із визволенням району частина колаборантів відступила разом з німецькими військами (кілька таких з с.Орадівка опинились аж в Канаді), частина виїхала в інші місцевості (декого через багато років випадково зустріли земляки і „здали“ їх органам НКВС – так трапилось з одним із христинівських та великосевастьянівських поліцаїв; інших заарештувала і судила військова комендатура – таких ми нарахували 68 осіб. Декого із колаборантів розстріляли при спробі втекти під час арешту. Після відбуття покарання частина колишніх старост і поліцаїв повернулася додому.

Із 15 колаборантів с.Велика Севастьянівка – 2 втекло, подальша доля невідома, решту судили на 12 років, з них додому повернулось 3.

Із 10 колаборантів с. Івангорода – староста був засуджений до розстрілу, 1 вбили під час арешту, 1 втік, решта засуджена до 10 років ув'язнення, додому повернулося 3.

Із 5 колаборантів с. Веселівка – старосту виправдали, решту судили, повернулися всі.

Із 12 колаборантів с. Розсішки – старосту розстріляли (як виявилось пізніше допомагав партизанам), 1 був убитий при втечі, решту судили, з них повернулося – 3.

Із 9 колаборантів с. Ягубець – всі були засуджені на 10 років, відсиділи по 7, всі повернулися додому.

Із 5 колаборантів с. Шукайвода – 1 був вбитий при визволенні села, решта засудженна, повернувся додому – 1.

Із 6 колаборантів с. Осітна – 1 засуджений до розстрілу, решта відбувала різні терміни покарання, не повернувся ніхто.

Із 9 колаборантів с. Христинівка – всі були засуджені, додому повернулося – 8.

Із 10 колаборантів с. Пеніжкове – дехто втік, решту судили, додому не повернувся ніхто (точних даних не має).

Даних про кількість колаборантів в с.Талалаївка немає, додому повернувся 1.

Точних даних про кількість колаборантів з с.Мала Севастинівка немає (приблизно – 4), після засудження додому повернулися всі [23, с.1-22].

Таким чином підводячи підсумок даної роботи можна констатувати:

По-перше, таку велику кількість колаборантів в значній мірі спровокувала передвоєнна політика радянської влади.

По-друге, у планах окупантів колаборантам відводилася другорядна роль „двірників“ для виконання „брудної роботи“. Проте слід відзначити, що без такої значної кількості колаборантів окупанти просто фізично не змогли б так ефективно пограбувати контрольовану територію та боротися з проявами незадоволення та партизанами.

По-третє, опрацювання статистичних матеріалів по 15 населених пунктів району (із 28, причому якраз по найбільших - м.Христинівка і с.м.г. Верхнячка даних поки що немає) дає можливість робити певні теоретичні висновки. Якщо в 15 населених пунктах набралось 110 колаборантів, то і в решті 13 населених пунктів їх буде не менше. Разом близько 220 чоловік. Виходячи з цього і враховуючи поправку на те, що Христинівський район є середнім за розмірами і кількістю населення - можна припустити, що загальна кількість колаборантів на території Черкащини могла становити близько 5 тис. чоловік.

Список використаних джерел

1. Архів управління СБУ в Черкаській області, ф.3, оп.1, спр. 1, арк. 124-126
2. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945.- К., 2000. - 944с.
3. Бесчастный А.М. Дорога смерти. - Кировоград, 1982. - 36с.
4. Боляновський А. Дивізія „Галичина“. Історія. - Львів: Львівський національний університет ім. І.Франка, 2000. - 528с.
5. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах(1939-1945): Т.12.К.: Видавничий дім „Альтернатива“, 1999. - 335с.
6. Киричук Ю., Марискевич Т. Український колабораціонізм в 1941 - 1945 рр. - Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2001.-С.259-274.
7. Киричук Ю., Марискевич Т. Козирна карта для Сталіна. Український колабораціонізм у 1941-1945 рр. та його сутність // Дзвін. - 2000.№7. С.95-100.
8. Марущенко О.В. Сучасна українська історіографія і проблема колабораціонізму в роки німецько-фашистської окупації України. Збірник наукових статей. Вип.7. Частина I. - К.: НАН України. Інститут історії України. 2003. - С.47-62.
9. Неотвратимое возмездие: по материалам судебных процессов над изменниками Родины, фашистскими палачами и агентами империалистических разведок / Сост.: М.Г. Карышев. - М.: Воениздат, 1987. - 360с.
10. Потильчак О.В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації. - К., 1999. - 205с.
11. Семиряга М.И. „Коллаборационизм“. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. - М.: Российская политическая энциклопедия. 2000. - 836с.
12. Спогади жителів Христинівщини. - Христинівка, 2006. - 42с.
13. Черкащина в контексті історії України. Черкаси, 2004. - 475с.
14. Шайкан В.О. Українська інтелігенція напередодні Другої світової та Великої Вітчизняної воєн: витоки колаборації. // Історичний журнал. - 2006. - №3. - С.83 - 91.
15. Шайкан В.О., Шайкан В.О. Соціально-політичні та економічні причини виникнення колабораціонізму на теренах рейхскомісаріату „Україна“ та військової зони в роки Другої світової війни. - Кривий Ріг: Мінерал, 2004. - 151с.
16. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату „Україна“ і військової зони в роки Другої світової війни. - Кривий Ріг: Мінерал, 2005. - 451с.

КОЖУХАР О.І.,
доцент, кандидат
історичних наук

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

В ході демократичних революцій кінця 80-х рр. ХХ ст. і краху системи світового соціалізму на європейському континенті з'явилося 27 нових суверенних держав, які заявили про зміну парадигми свого розвитку, про своє просування до західних зразків політичного та економічного устрою.

Перед незалежними державами гостро постала досить складна проблема: трансформувати політичну систему на основі загальносвітових цивілізаційних принципів.

В сучасних умовах політична трансформація в постсоціалістичних країнах стала реальністю. Але в них спостерігаються як спільні, так і специфічні ознаки, відмінності, які зумовлені історією, традиціями, ступінню опору колишнього соціалістичного режиму тощо.

З розгортанням політичної реформи і подальшого розвитку політичної системи в Україні актуальним являється теоретичне вивчення, дослідження апробованих в постсоціалістичних країнах Центрально-Східної Європи методів формування, становлення та інституційного забезпечення функціонування держави, політичних партій, груп інтересів, політичного розвитку суспільства.

Аналіз літератури показує, що в сучасних умовах українські науковці дедалі більше приділяють увагу вивченню досить складних проблем постсоціалістичних суспільно-політичних трансформацій в країнах Центральної і Східної Європи. В ряді колективних та одноосібних монографій, значній кількості статей Г.І.Зеленько, Є.Б.Кіш, В.В.Лемак, М.Мілова, П.Примуш, В.О.Приходьмо, Д.І.Ткач, Ф.Рудич, В.Шумило та ін. аналізують політичні перетворення в окремих постсоціалістичних країнах, розкривають становлення політико-владних структур, розвитку парламентаризму, функціонування політичних партій тощо [10, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 22].

Російська новітня історіографія і політологія, які дещо більш просторово і цивілізаційно віддалені від країн Центрально-Східної Європи, значно послідовніше і системно, ніж українські вчені, вивчають суспільно-політичні зміни кінця ХХ – початку ХХІ ст. в цих країнах [6, 7, 8, 19, 20, 21].

В даній статті автор, не претендуючи на вичерпне висвітлення цих багатогранних проблем, спробував розкрити основні чинники і напрямки становлення нової постсоціалістичної політичної системи в країнах Центрально-Східної Європи.

Після перемоги демократичних революцій в постсоціалістичних країнах Центрально-Східної Європи постала низка складних проблем: завершити демонтаж комуністичної диктатури і створити нову політичну систему, яка б гарантувала широку участь народу у формуванні органів влади через демократичні вибори парламенту і місцевих органів самоврядування, забезпечити становлення багатопартійності і громадянського суспільства. Тобто, трансформація розпочалась з політичної сфери. Але серед науковців немає одностайності щодо першочерговості постсоціалістичних перетворень. На первинність політичного реформування вказують З.Бжезінський, В.Мачкув та ін. [7, 13]. Ряд інших західних вчених вважають, що слід зосередитися на проведенні економічних реформ і творенні демократії [10, 22]. Аналіз показує, що нова політична еліта на перше місце поставила пріоритетність і першочерговість проведення політично-правового реформування. На наш погляд, такий підхід пояснюється тим, що системна постсоціалістична трансформація залежить, в першу чергу, від інституційного забезпечення демократичної політичної системи. Адже постсоціалістичні перетворення, заміна одного суспільно-політичного та економічного устрою іншим докорінно відрізняється від стихійного і спонтанного народження капіталізму в надрах феодалізму. В сучасних умовах вони полягають у свідомому формуванні нової політичної, економічної і соціальної реальності.

Революційні за політичною природою перетворення проводилися виключно демократичним і законним шляхом – шляхом розробки, обговорення і схвалення Конституцій та прийняття нових законів, проведення демократичних виборів до вищих законодавчих органів – парламентів і президентів країни. Тобто,

становлення демократичної політичної системи відбувалося передусім на інституційному рівні.

В кінці 80 - на початку 90-х рр. XX ст. в усіх постсоціалістичних країнах були проведені в життя принципи рішення про ліквідацію монополії комуністичних партій на владу, про розпуск партійних організацій по місцю роботи, департизацію армії, Міністерств внутрішніх справ, органів держбезпеки, суду, прокуратури, Міністерств закордонних справ тощо. Слід зазначити, що ліквідація старих структур ні в якому разі не означала негайних демократичних інституційних змін. Необхідно більш менш тривалий період для становлення в регіоні ЦСЄ атрибутів демократичної політичної системи.

Нова політична система свою легітимність почала набувати внаслідок проведення в більшості країн регіону в 1990 р. (за винятком Польщі) на багатопартійній конкурентній основі перших демократичних виборів до парламенту. Політичні партії, масові громадські рухи виборців, що об'єднуються за громадською ініціативою, отримали право висувати кандидатів. Були прийняті нові виборчі закони і нові моделі виборчої системи. При цьому вибір моделі виборчої системи, як показує аналіз, залежить від сили і організованості як партій комуністичного напрямку, так і правоцентристських. У тих державах, де комуністичні партії відіграли незначну роль, були запроваджені виборчі системи з високим рівнем пропорційності, тобто пропорційність із низькими порогами або взагалі без них. Змішані системи (мажоритарно-пропорційні) з'явилися в країнах, де влада комуністичних партій була врівноважена опозицією. Там, де комуністична влада була порівняно сильною, законодавчо закріпилась мажоритарна система з одномандатними округами. Разом з тим, уже після перших незалежних і демократичних виборів в країнах регіону в тій чи іншій мірі були змінені виборчі системи. Ці зміни здебільшого стосувалися електоральних порогів і виборчої формули. Підняття порогів відбувалося з метою зменшення кількості партій, які представлені в парламенті, тобто для стабілізації партійної системи. Введення різних виробних формул (д'Хондта, Сент-Лаге, Гогенбаха-Бішопа та ін.) сприяє або великим, або малим і середнім партіям, обмежує можливість кланових політичних сил. Це застосовується як для того, щоб зменшити кількість парламентських партій, спонукаючи їх до об'єднання, так і для посилення центристських партій і блоків.

У більшості постсоціалістичних країн прийнята пропорційна система виборів до парламенту (в першу чергу, в його нижню палату, якщо парламент двопалатний), тобто голосування проходить за партійними списками. Польща, Чехія, Словаччина, Болгарія, Боснія та Герцеговина, Румунія, Словенія одразу вже під час перших незалежних виборів запровадили і використовують в сучасних умовах пропорційну систему. В Албанії, Угорщині, Хорватії на парламентських виборах практикують змішану виборчу систему. Ряд країн (Македонія, Сербія і Чорногорія) спочатку використовували стару мажоритарну систему абсолютної більшості, але з часом запровадили пропорційну систему або систему з елементами пропорційності. Вибір виборчої системи залежить від міри вкоріненості демократичних інститутів у суспільстві, розвитку демократії, історії парламентаризму, внутрішньої і зовнішньої політики держави [9, 27-30; 21, 26, 34-35, 77-79, 51, 192-193].

У Польщі перші напівдемократичні вибори відбулися в 1989 р. за мажоритарною системою абсолютної більшості в одномандатних округах. Але уже на виборах до Сейму в 1991 р. було застосовано регіональну пропорційну систему [9, 59]. У травні 1993 р. був прийнятий новий виборчий закон, який зберіг пропорційну систему, але запровадив 5%-й виборчий бар'єр для політичних партій і 8%-й для об'єднань і коаліцій [20, 54]. В 2001 р. в цей закон про вибори було внесено ряд доповнень і змін, в тому числі була змінена формула підрахунку голосів. Колишня формула д'Хондта, що віддавала перевагу великим партіям, була замінена на формулу Санляка, яка під час підрахунків голосів заохочує середні партії [19, 71]. Зміни виборчої формули в Польщі більше не було. Парламентські вибори 2001 і 2005 рр. і позачергові в жовтні 2007р. відбулися за цими правилами.

В Чехії 200 депутатів нижньої палати парламенту – Палати депутатів обираються за партійними списками з бар'єром 5% голосів на національному рівні. Для коаліцій з двох партій необхідно набрати 7% голосів, трьох – 9%, з п'яти – 11%. Мандати розподіляються відповідно до системи д'Хондта в кожному з 14 виборчих округів [9,28; 19,71]. В Словаччині на парламентських виборах 1992 і 1994 рр. була використана пропорційна система. Але з 1998 р. для партій бар'єр становить 5%, для коаліцій із 2-3

партій – 7%, чотирьох і більше – 10%. Вибори до однопалатного парламенту – Національної ради проводяться за пропорційною системою в єдиному загальнонаціональному окрузі [19, 71].

В Угорщині 386 депутатів однопалатних Державних зборів обирають за змішаною і складною виборчою системою. 176 депутатів обираються в одномандатних округах за мажоритарною системою. 152 місця розподіляються за пропорційною системою по формі д'Хондта в 20 великих територіальних округах за регіональними списками партій за умови подолання партією 5-відсоткового бар'єру на окружному рівні. 58 місць розподіляються за так званим компенсаційним списком серед національних партійних списків з використанням голосів, які були подано за кандидатів, що не отримали місць у одномандатних округах, та надлишкових голосів у результаті застосування пропорційності на окружному рівні [1, 9, 29; 17,-97].

Демократичні вибори дозволяють тим чи іншим політичним силам, партіям, рухам зайняти ту чи іншу нішу в політичній системі. Разом з тим, як показує світовий досвід, такі вибори необхідно провести кілька разів, щоб суспільство кінець кінцем зрозуміло, що є тільки один шлях зміни, завоювання або втрати влади.

Несучою конструкцією нової влади демократичної політичної системи є конституція. Адже демократична держава будується на принципі суверенітету народу, який має установчу владу. Державна влада діє від імені всього народу, вона ним уповноважена. Народ передає державі не владу а лише право на владу. Тому конституція – це законодавчий акт, який визначає мету, функцію, організацію вищих органів, їхні взаємовідносини та компетенцію, а також засадничі права, свободи та обов'язки людини і громадянина. А в постсоціалістичних країнах за допомогою конституції фактично формується новий демократичний устрій.

Аналіз показує, що конституційний процес в країнах Центрально-Східної Європи проходив одночасно у трьох напрямках: внесення змін і доповнень до старих, ще соціалістичних конституцій, впровадження нових окремих законів в галузі конституційного законодавства, розробка, обговорення і прийняття нових конституцій.

Першою постсоціалістичною країною Центрально-Східної Європи, яка прийняла нову демократичну Конституцію, стала Болгарія. Великі народні збори 12 липня 1991 р. затвердили Конституцію. Згідно з Основним законом Болгарія – унітарна республіка з парламентським правлінням. В конституції зафіксовано принцип розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Народні збори здійснюють законодавчу владу і застосовують парламентський контроль. Органом виконавчої влади є уряд, який формується парламентською більшістю і відповідає перед Народними зборами. Правосуддя здійснюється Верховним касаційним судом, Верховним адміністративним судом, апеляційними, окружними та районними судами. Визначений статус має Конституційний суд. Президент Республіки Болгарії є главою держави. Він уособлює єдність нації і репрезентує країну в міжнародних відносинах [1, 119-156].

Конституція Республіки Румунії була прийнята Установчими зборами 21 листопада 1991р., і схвалена на грудневому всенародному референдумі. Румунія проголошувалася національною унітарною, правовою, демократичною та соціальною державою. Законодавчу владу здійснює Національна асамблея, яка складається з палати депутатів (345 депутатів) і сенату (140 сенаторів). Вибори до парламенту проводяться кожні 4 роки. Вищим органом виконавчої влади є Кабінет міністрів (уряд). Глава держави – президент. Він репрезентує республіку як гарант її національної незалежності, єдності і територіальної цілісності. В конституції проголошено принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову, хоч румунські фахівці з конституційного права говорять про рівновагу або баланс гілок влади. Конституцією гарантовані громадянські свободи і права, політичний плюралізм. Національні меншини мають право на збереження, розвиток і вираження своєї етнічної, культурної, мовної та релігійної ідентичності [9, 28; 21, 105].

В Польщі було проведено 5 конституційних реформ (квітень 1989р., грудень 1989р., квітень 1992р., жовтень 1992р, березень-листопад 1995р). Усі ці заходи сприяли виваженій підготовці Конституції, яка проходила у тривалих дискусіях вчених-правників, юристів і на досвіді як міжнародного, так і власного практичного державного будівництва. В парламенті протягом

трьох років було обговорено 7 проектів Конституції. 2 квітня 1997 р. Національні збори (спільне засідання сейму і сенату) прийняли Конституцію. 25 травня 1997 р. її було схвалено на референдумі. 25 липня 1997р. Конституцію республіки Польщі підписав президент і вона вступила в дію 16 жовтня 1997р. [2, 480-484].

В Угорщині становлення демократичної політичної системи відбувалось передусім на інституційному рівні, тобто прийняття Державними Зборами нових законів, внесення суттєвих змін і доповнень до Конституції 1949р. У жовтні 1989 р. різні політичні сили під час „круглого столу“ домовилися щодо нової редакції Конституції. Державні збори (парламент) прийняли ряд законів, спрямованих на розвиток демократії в країні, в 1989-1990 рр. внесли значні зміни і доповнення до Основного закону держави. Угорщина проголошувалася як незалежна, правова, демократична держава, де влада належить народу, який реалізує свій суверенітет через вибраних ним представників. В системі державної влади провідна роль належить парламенту. Були створені нові конституційні інститути парламентського контролю – уповноважений Державних зборів з громадянських прав і Державна рахункова палата. В наступні роки до Конституції вносилися нові доповнення і зміни [4; 1, 31; 17, 96]. Угорщина залишається єдиною постсоціалістичною країною, яка ще не прийняла нової Конституції.

Прийняття нових Конституцій в інших постсоціалістичних країнах Центрально-Східної Європи (Чехії, Словаччині, Албанії, Хорватії, Словенії) проходило за однаковим сценарієм і разом з тим мало певну своєрідність, що було зумовлено національною специфікою та іншими факторами.

Таким чином, основний зміст конституційних реформ полягає в тому, що країни відмовилися від монополії комуністичних партій, визнали ідеологію плюралізму, багатопартійність, легальне існування опозиції, конституційно закріпили концепцію поділу гілок влади, принцип верховенства права і закону, оновили виборчу систему, сформували вищі органи конституційної юстиції. Конституції юридично оформили політичну систему на засадах парламентаризму і були направлені передусім на те, щоб не допустити концентрації влади в руках однієї люди-

ни. Тому в них передбачено створення сильного одно- або двохпалатного парламенту, який сприяє консолідації урядової влади. В цих країнах сформувалась парламентська система і у більшості держав регіону парламент має конституційну перевагу перед виконавчою владою.

В ході трансформацій в постсоціалістичних країнах була введена (або збережена існуюча раніше) посада президента. Історія створення інституту президентства відображає як політичні традиції конкретних суспільств, так і світовий досвід.

Аналіз генезис інституту президентства в країнах ЦСЄ дозволяє зробити висновок, що посада президент була введена легітимним шляхом. В ході конституційного процесу між різними політичними силами відбулося узгодження позицій щодо процедури обрання президента, механізм формування уряду, право президента на розпуск парламенту, порядок заміщення посади президента тощо.

Президенти більшості постсоціалістичних країн (Польща, Словаччина, Словенія, Хорватія, Сербія, Болгарія, Македонія, Болгарія, Румунія) обираються виборцями за двотуровою системою абсолютної більшості.

У всіх країнах ЦСЄ президент є главою держави, а не уряду. Як правило, кандидатуру прем'єр-міністр пропонує президент, але лише парламент затверджує главу уряду. Уряд підзвітний парламенту і президент не має права відправити його у відставку. Але без згоди президента неможливі урядові призначення. Президент має право розпуску парламенту, але в зазначених конституцією випадках. Він здійснює частину повноважень виконавчої влади, призначає або пропонує до затвердження керівників національного банку і прокуратури, суддівський корпус. Максимальними повноваженнями у цій сфері мають президенти Польщі, Албанії, Угорщини, Болгарії, Сербії. Як правило, президент координує зовнішню політику, отримує великі повноваження на випадок війни або при інших надзвичайних ситуаціях. За президентами Хорватії, Болгарії, Сербії, Чорногорії, Польщі, Албанії конституційно закріплено виключне право на оголошення референдуму, який є важливим інструментом політичного впливу [1; 2; 3; 4; 5; 12; 17].

Конституції усіх постсоціалістичних країн ЦСЄ обмежують кількість перебування однієї особи президента (як правило, не більше двох термінів або не більше двох термінів підряд), також передбачена процедура імпічмента. Право висування звинувачень належить парламенту, а остаточне рішення приймає конституційний суд.

В деяких країнах ЦСЄ конституції обмежують входження президента в політичні партії. Так, в Угорщині, Болгарії, Македонії йому заборонено займати партійні посади, а в Албанії президент взагалі не має бути членом якоїсь партії. Але в більшості країн такі обмеження відсутні. Аналіз показує, що в тих країнах, в яких президент обирається усім населенням, він фактично або формально є лідером однієї з політичних партій. Там, де президент обирається парламентом, він намагається бути політично нейтральним через те, що партійна заангажованість може стати на заваді отримати необхідну кількість голосів для перемоги.

Отже, президент виконує роль політичного арбітра, координатора діяльності державних органів і медіатора між ними у випадках виникнення конфлікту. В країнах ЦСЄ модель сильної влади президента відсутня в політичній практиці. У більшості з них сформувалася парламентська (Угорщина, Словаччина, Чехія, Болгарія, Словенія, Польща) і напівпрезидентська (Румунія, Хорватія, Албанія, Сербія) системи. Аналіз становлення і розвитку повноважень президентів цих країн дозволяє зробити висновок, що чим більшу роль в процесі постсоціалістичної трансформації відігравали реформовані комуністичні партії або створені на їх базі нові партії, тим сильнішим є інститут президентства, а чим активніше і наполегливіше діяли демократичні сили, колишні дисиденти і противники комуністичного режиму, тим сильнішим ставав парламент.

В політичній системі демократичного суспільства значну роль відіграють політичні партії, які впливають на формування державних структур, створюють нові можливості для впливу громадян на владу, політичний розвиток суспільства.

Досвід постсоціалістичної трансформації показує, що процес становлення і розвитку партійних систем в країнах ЦСЄ являється досить складним і нерівномірним. На зламі 80-90-х рр. ХХ ст. в цих країнах утворилися десятки партій. Вони репрезентували увесь традиційний політичний спектр: соціалістичний, соціал-демократичний, соціал-ліберальний, радикально-демо-

кратичний, правоцентристський, християнський тощо. Протягом певного часу деякі політичні формації зникли з політичної арени країн регіону. Але основним партіям вдалося зберегти провідні позиції. Це свідчить про те, що в країнах ЦСЄ утворилась багатопартійна система.

Для стабілізації партійних структур потрібно було 6-8 років. Протягом цього періоду в результаті перегрупування і об'єднання партій і рухів вони отримали оптимальну для цього стану партійного будівництва структуру в Польщі, Чехії, Угорщині і в деякій мірі в Словаччині, Болгарії і Румунії. Але в країнах регіону не всі партії перетворились в масові політичні організації. За виключенням лівих партій, вони ще не стали виразниками інтересів самих широких прошарків суспільства. Разом з тим, партії швидко перетворилися на важливий фактор політики. В центрі політичної боротьби були питання напрямку, темпів і ціни економічних реформ. У провідних партій країн регіону сформувався свій електорат. Особливо стабільний він був у лівих партій. Для основної ж частини виборців характерна міцність партійних переваг, що визначалось конкретною соціально-економічною ситуацією в країні.

В ході президентських і парламентських виборів партії створювали передвиборчі блоки, об'єднання і коаліції. Але в країнах ЦСЄ так і не склалась стабільна двох-трьохпартійна система, не утворилась консолідована партійна система. Основним показником консолідації системи партії є ситуація, за якої у двох електоральних циклах, які проведені у визначені конституцією терміни, за депутатські мандати боролися аналогічні групи великих політичних партій і об'єднань. Аналіз показує, що для країн регіону початок консолідації партійних систем відбувся у 1997-1998 рр., але цей процес не досягнув своєї кульмінації і завершення. Разом з тим на початку ХХІ ст. більшість партій демонструють необхідність формування і укріплення такої системи. Адже закінчився період гострої ідеологічної боротьби і бажання зруйнувати усе старе. Дедалі більше партій проголошують важливість запровадження принципу „радикального парламентаризму і раціоналізму“ для вирішення питань захисту національного виробника від світової конкуренції, погодження законодавства з нормами і правилами Європейського Союзу і НАТО, збереження національної культури, формування громадянського суспільства тощо. Якщо в 90-ті роки виборці голосували за полі-

тичні та економічні зміни і реформи, то в сучасних умовах вони бажають стабільності і ефективності влади, вирішення соціальних проблем.

Вивчення інститутів політичної системи в постсоціалістичних країнах ЦСЄ однозначно свідчать про важливість, але недостатність інституційно-конституційних декларацій про введення демократичних структур і відповідних принципів їх функціонування для реального і повноцінного існування демократичної системи. Цей процес потребує значної творчої роботи, запровадження в суспільстві нової системи цінностей, формування і підйому загальної політичної культури, підвищення активності населення в політичному житті, діяльність партій, громадських організацій тощо.

Література

1. Конституція Республіки Болгарії // Конституції нових держав Європи та Азії. – К., 1996.
2. Конституция Республики Польша // Конституционное (государственное) право зарубежных стран. В. 3 т. Т.1. – М., 1998.
3. Конституція Словацької Республіки від 1 вересня 1992 року // Конституції нових держав Європи і Азії. – К., 1996.
4. Конституція Республіки Угорщини // Конституція нових держав Європи та Азії. – К., 1996.
5. Конституції Чеської республіки // Конституції нових держав Європи та Азії. – К., 1996.
6. Бухарин Н.И., Синицина И.С., Чуднова Н.А. Польша: десять лет по пути реформ // Новая и новейшая история. – 2000. - № 4. – С. 38-57.
7. Вайнштейн Г. Посткоммунистическое развитие глазами западной политологии // Международная экономика и международные отношения. – 1997. - № 8.
8. Гринберг Р.С., Бухарин Н.И. Десять лет системной трансформации в странах Центральной и Восточной Европы и России: итоги и уроки // МЭМО. – 2000. - № 5. – С. 3-14.
9. Дешко Т. Пострадянська практика застосування виборчих систем у країнах Центральної і Східної Європи // Віче. – 2005. - № 6. – С. 26-30.
10. Зеленько Г. “Навздогінна модернізація”: досвід Польщі та України. – К., 2003.
11. Кіш Є. Перехід Угорщини до парламентської демократії (досвід трансформації політичних структур) // Політична думка. – 1998. - № 1. – С. 27-38.
12. Ломак В.В. Державно-правова реформа в Чехословаччині в умовах постсоціалістичної модернізації й поділу федерації. – Ужгород, 2002.

13. Мачкув В. Преобразование коммунистического тоталитаризма и посткоммунистическая трансформация // Полис. – 2000. - № 4.
14. Примуш М. Чеський політичний ландшафт наприкінці 90-х років // Нова політика. – 2001. - № 4. – С. 34-36.
15. Приходько В.О. "Нижня" революція в Чехословаччина та формування нової внутрішньої і зовнішньої політики країни. – Ужгород, 1999.
16. Рудич Ф.М. Много ли нужно власти? (Украина в контексте трансформации политических систем СНГ и Балтии, Центральной и Восточной Европы). – К., 1999.
17. Ткач Д.І. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформація. – К., 2004.
18. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти / За ред. Ф.М.Рудича. – К., 2002.
19. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века. В 3 т. Т. 3: Трансформации 90-х годов. Ч. 1. – М., 2002.
20. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века. В 3 т. Т. 3: Трансформации 90-х годов. Ч. 2. – М., 2002.
21. Центральноевропейские страны на рубеже XX-XXI веков. Аспекты общественно-политического развития. – М., 2003.
22. Шумило В. Словацчина в період закладення основ демократичного устрою // Историчний журнал. – 2006. - № 2. – С. 32-41.

КОЖУХАР О.І.,
доцент, кандидат
історичних наук

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ

Актуальність викладу проблеми становлення і розвитку політичної системи пострадянських країн Центральної Азії не потребує доказів. Адже з розростанням політичної реформи в Україні важливим є теоретичне вивчення і узагальнення особливостей становлення і тенденцій розвитку політичної системи як постсоціалістичних країн Центрально-Східної Європи, так і центральноазіатських держав колишнього СРСР.

Об'єктом дослідження є політична історія пострадянських країн Центральної Азії, а предметом – становлення і розвиток їх політичної системи в 90-х рр. XX ст. - на поч. XXI ст.

Ті чи інші проблеми постсоціалістичних суспільно-політичних трансформацій, внутрішньої і зовнішньої політики пострадянських країн Центральної Азії стали предметом вивчення українських дослідників: Брехарі С. [3], Долженкова О. [6], Гусакова В. [4]. Рудича Ф. [10] та зарубіжних вчених: Акінер Ш. [2], Малишевої Д. [8; 9], Терентьєва А. [11] та ін.

Враховуючи наукову і практичну актуальність теми, її дослідженість в літературі, автор визначив наступну мету: розглянути історію становлення і особливості формування, розвитку і функціонування політичної системи країн Центральної Азії в пострадянський період.

Верховна Рада Узбецької РСР 31 серпня 1991 р. прийняла рішення про державну незалежність і створення суверенної держави – Республіки Узбекистан. Референдум у грудні 1991 р. підтвердив це рішення. В цей же день Республіка Киргизстан здобула незалежність. 27 жовтня 1991 р. 94% населення Туркменської РСР на загальнонародному референдумі вибрали шлях самостійного державного розвитку. Державний суверенітет Таджикицької РСР був проголошений Верховною Радою 24 серпня 1991 р. 9 вересня був прийнятий закон про створення незалежної держави Таджикистану. 16 грудня 1991 р Верховна Рада Казахської РСР прийняла закон „Про державну незалежність Республіки Казахстан“ [7,132,142,149,160,169].

В цих центральноазіатських країнах на поч. 90-х рр. були прийняті нові Конституції: 18 травня 1992 р – Туркменістан, 8 грудня 1992 р. – Узбекистан, 28 січня 1993 р. – Казахстан, 5 травня 1993 р. – Киргизстан, 6 листопада 1994 р. – Таджикистан. Конституції цих держав проголошували той чи інший варіант республіканської форми правління, найчастіше у вигляді президентської республіки (за виключенням Казахстану, в якому була запроваджена парламентсько-президентська республіка). Були запроваджені посади президентів, декларувався поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову. Законодавчу владу репрезентують парламенти: однопалатні – в Киргизії і Туркменістані, двопалатні – у Казахстані, Таджикистані та Узбекистані. Виконавчу владу здійснюють президенти і уряди (Кабінети Міністрів). Створена судова влада, яка повинна контролювати законність державних рішень у кожному окремому випадку, за-

безпечити панування права [1]. У всіх країнах спостерігається наявність усіх зовнішніх прикмет демократії: періодично відбуваються президентські і парламентські вибори, створені і функціонують політичні партії, неурядові організації, відносно незалежні засоби масової інформації, існує опозиція. Політичні лідери вважають демократію ідеалом і демонструють наміри відповідати демократичним традиціям, а значить і новітній тенденції – демократизації.

Національна еліта вважала, що після завоювання незалежності в їх країнах встановиться демократія і ефективна ринкова економіка. Однак там одразу ж розгорнулась боротьба за розподіл влади і власності. Гостро проявлялись кланово-етнічні суперечності, в першу чергу – в розстановці сил у владних структурах. В боротьбу за владу, крім партійно-адміністративно номенклатури, включалися лідери кланів і блоків, інтелігенція і мусульманське духівництво.

Необхідно мати на увазі, що в цих республіках колишнього СРСР ніколи не було помітного дисидентського руху. Тому відсутність організованих альтернативних структур, історична та соціальна азіатська специфіка привела до того, що владу отримали саме представники колишньої вищої партійно-радянської номенклатури – вихідці з тих чи інших територіально-кланових угруповань. Так, на перших президентських виборах президентами були обрані: в Казахстані – Н.Назарбаєв, перший секретар ЦК компартії в 1989-1991 рр., член політбюро КПРС в 1990-1991 рр.; в Узбекистані – І.Карімов, який в 1989-1991 рр. був першим секретарем ЦК компартії республіки, а в 1990-1991 рр. - член політбюро ЦК КПРС; в Туркменістані – С.Ніязов, перший секретар ЦК компартії, в 1985-1991 рр. член політбюро ЦК КПРС. В Таджикистані в 1990 р президентом став К.Макхамов, який підтримав серпневий путч 1991 р. у Москві і був відправлений у відставку. На багатопартійних виборах 24 листопада 1991 р. переміг кандидат партійно-державної бюрократії Р. Набієв. Лише в Киргизії в жовтні 1990 р. Верховна Рада обрала президентом вченого А.Акаєва. А в жовтні 1991 р. на безальтернативних виборах всенародним голосуванням він знову був обраний президентом.

Характерною особливістю політичної системи пострадянських країн Центральної (Середньої) Азії стала персоніфікація влади, яка проявляється, перш за все, в концентрації владних повноважень в руках лідера держави – президента. Спираючись на номенклатуру, адміністративний ресурс, сімейно-територіальні клани, маючи контроль над силовими структурами, апелюючи безпосередньо до громадян, президенти цих країн добилися через зміни до Конституції і законів, рішень парламентів можливості майже необмежений час перебувати на вищій державній посаді і отримати величезні повноваження. Так, в Казахстані після рішення Конституційного суду про порушення виборчого законодавства і розпуску парламенту на початку 1995 р. президент Н.Назарбаєв отримав значні законодавчі повноваження і відмінив призначені на 1996 р. чергові президентські вибори. А у квітні 1995 р. на всенародному референдумі, який було ініційовано Асамблеєю народів Казахстану, повноваження президента було продовжено до грудня 2000 р. 3 серпня 1995 р. була прийнята нова Конституція, за якою Казахстан ставав президентською республікою. На початку жовтня 1998 р. парламент приймає поправки до Конституції 1995 р.: термін повноважень президента було продовжено з 5 до 7 років, відмінялось обмеження займати вищі державні посади особам старше 65-річного віку [7, 132, 135].

В січні 1999 р. відбулися перші в історії Казахстану вибори на альтернативній основі. Діючий президент Н.Назарбаєв отримав 81,7% голосів виборців і знову став президентом. Чергові вибори президента відбулися 4 грудня 2005 р., тобто уже після „кольорових революцій“ в Грузії, Україні, Киргизії. І знову переконливу перемогу здобув Н.Назарбаєв, за якого проголосували 91% виборців. За даними зарубіжних спостерігачів виборчий процес був далекий від демократичних стандартів: тиск і залякування альтернативних кандидатів та їх прихильників, контроль за медіапростором, масова пропаганда на користь діючого президента тощо. Крім того, владі вдалося розколоти практично всі течії опозиційних сил: і Комуністичну партію, і Демократичну партію „Ак Жол“, і рух „За справедливий Казахстан“ та ін. Це говорить про те, що політичні партії, незалежні політичні організації виконують лише символічну роль і є фактично підконтрольними державі, не мають змоги реалізувати програму демократизації країни [3, 150; 9,68; 11, 32-35].

В Узбекистані на всенародних виборах 29 грудня 1991 р. президентом було обрано І.Карімова, вихідця із Самарканду. Це було результатом компромісу між кланово-регіональними угрупованнями: самаркандським, ташкентським, бухарським, намаганським, джизакським.

Поступово почав складатися режим особистої влади І.Карімова. В березні 1995 р. на референдумі термін його повноважень як президента було продовжено без виборів до 2000 р. На президентських виборах у січні 2000 р. за І.Карімова проголосувало 92% виборців. В результаті референдуму (січень 2002 р.) громадяни країни підтримали пропозицію про збільшення терміну повноважень президента до 7 років [7, 149, 152-153]. Президент має широкі повноваження: він є главою держави і очолює виконавчу владу (являється головою Кабінету міністрів), одноосібно призначає вищих посадовців як в масштабі країни, так і областей, уряд відповідальний виключно перед президентом.

В Узбекистані утворилась традиційна східна модель суспільного розвитку, яка не передбачає демократії і демократичних принципів. І.Карімов повів рішучу боротьбу проти опозиції. Були заборонені ряд опозиційних партій і організацій, незалежних ЗМІ, йде переслідування дисидентів тощо.

В Туркменістані склався авторитарний режим президента С.Ніязова. Він мав фактично необмежені повноваження. В жовтні 1999 р. був прийнятий закон, відповідно якому С.Ніязову були надані особливі повноваження перебувати на посаді президента без обмеження терміну. В серпні 2002 р. Народна Рада Туркменістану (вищий представницький орган) прийняв рішення про те, що С.Ніязов залишиться президентом довічно [3, 150; 7, 173].

В країні діє однопартійна система. Єдиною і правлячою є Демократична партія Туркменістану, як була створена на базі комуністичної партії. Політраду ДПТ очолював С.Ніязов. Президент був верховним головнокомандуючим збройними силами країни, особисто керував діяльністю уряду, призначав і звільняв з посад практично усіх чиновників, в тому числі керівників міністерств і відомств, місцевих адміністрацій, суддів усіх рівнів, послів, Генерального прокурора тощо. Тобто в Туркменістані до самої раптової смерті президента С.Ніязова існував культ його особи.

В Таджикистані внаслідок референдуму з внесення змін до конституції, який відбувся 22 червня 2006 р., діючий президент С.Рахмонов отримав можливість перебувати на посаді як мінімум до 2020 р., тобто став, по суті, довічним президентом [8, 63].

Таким чином, суверенітет, від якого відмовився народ на користь номенклатури і кланових угруповань, поступово сконцентрувався у глави держави – президента, який є причиною, джерелом та метою усієї політичної діяльності. Персоніфікація влади стала частиною суспільного менталітету. Суспільство не може себе захистити від корупції, порушення прав людини, соціальних потрясінь і тому громадяни обрали східну модель розвитку, в якій правитель є персоніфікованим носієм влади і який може вирішити усі проблеми.

Важливою особливістю політичної системи країн центральноазіатського регіону є модель „імітаційної демократії“: при збереженні інститутів і процедур плюралістичного суспільства їх демократична суть нівелюється [8,92]. Вибори президентів, як ми бачимо, замінялися продовженням повноважень діючих глав держав. Незважаючи на це, парламентські вибори та вибори до місцевих органів відбуваються регулярно, президенти, правляча еліта, клани намагаються за будь-яку ціну утримати владу і не збираються ділитися нею ні з однією політичною силою. Одним із засобів утримання влади є застосування тієї чи іншої моделі виборчих систем при виборах парламентів. Аналіз показує, що в тих постсоціалістичних країнах, де комуністична партія відіграла незначну роль, демократичні сили запровадили пропорційну систему виборів з низькими порогами або змішану систему (мажоритарно-пропорційну). Лише в державах, де комуністична еліта була порівняно сильною, законодавчо оформилась мажоритарна система з одномандатними округами.

В Казахстані до 1998 р. парламентські вибори проводилися за мажоритарною системою абсолютної більшості. З 1998 р. застосовується змішана система, за якою 67 депутатів обирають в одномандатних округах у 2 тури за правилами абсолютної більшості і ще 10 – з використанням пропорційної форми д'Хондта в загальнонаціональному окрузі за умов проходження партією 7-відсоткового бар'єру [5, 30].

Майже подібна ситуація склалася в Таджикистані, де до 1999 р. діяла мажоритарна система абсолютної більшості. На виборах до парламенту (лютий 2000 р.), який тепер складається з 2 палат, була використана змішана система: 22 депутатських мандати розподіляються пропорційно отриманим за партійні списки голосам у єдиному загальнонаціональному виборчому окрузі із застосуванням 5-відсоткового бар'єру, а 41 мандат – за правилом абсолютної більшості в одномандатних округах. Верхня палата обирається непрямым голосування депутатами місцевих органів. В Киргизії і Туркменістані депутатів парламенту обирають за мажоритарною системою абсолютної більшості. В Узбекистані до 2004 р. діяв однопалатний парламент, 250 депутатів якого обирали в територіальних округах за мажоритарною системою на 5 років. Відповідно до результатів референдуму (січень 2002 р.) в країні функціонує двопалатний парламент. На виборах до нового парламенту у 2004 р. 120 депутатів нижньої палати було обрано в одномандатних округах з використанням мажоритарної системи. 100 сенаторів верхньої палати обрано непрямыми виборами в місцевих радах, а 16 – призначені президентом [5,30; 7, 146,154].

Політична опозиція або зовсім позбавляється можливості брати участь у виборах, або розколюється і витісняється штучно утвореними партіями, блоками і об'єднаннями проурядових сил. Монолітна партія (партії) влади успішно домагаються практично повного контролю над засобами масової інформації. Контрольовані ЗМІ пов'язані з кланово-чиновницькою елітою. Відсутність критики дозволяє необмежений час перебувати на вершині політичного життя як окремим особистостям, так і цілим малоефективним державним інститутам. Маючи більшість у парламентах, представники правлячої еліти підлаштовують під свої потреби законодавчу базу виборів, не зупиняючись і перед зміною трактувань відповідних статей Основного Закону Конституційним судом.

Політичні партії – важливий елемент політичної системи і один з основних компонентів громадянського суспільства – в країнах регіону не відіграють суттєвої ролі. Хоч ідеї політичного плюралізму і багатопартійності знайшли своє закріплення на конституційному рівні, їх статус закріплений у відповідних законах.

В Казахстані, Узбекистані, Киргизії, Таджикистані, Туркменистані утворилась анатомізована партійна система, яка характеризується існуванням певної кількості партій, які, за виключенням 1-2 партій правлячої еліти (партії влади), не мають значного впливу в країні. Вони, як правило, виконують роль своєрідних статистів на виборах. Частина партій, які традиційно відносять до демократичних, заявляють про себе як про силу, що протистоїть існуючій владі і захищають демократичний вибір. Але вони не мають масової підтримки населення. Державні ЗМІ дискредитують прихильників демократичних перетворень, зображають їх провідниками цінностей, які чужі східному суспільству [2, 62, 67; 9, 67].

Разом з тим, зростає опозиційність політичних сил, демократичних організацій існуючій владі і кланово-мафіозним угрупованням. Ідея демократичних перетворень в Центральній Азії відповідає настрою значної частини населення, яке розчарувалось в старій корумпованій владі. Ця влада провела приватизацію провідних галузей промисловості в своїх інтересах, встановила контроль над природними ресурсами, секторами торгівлі і фінансовими потоками, подавляє будь-які прояви невдоволення і опозиційності. Це яскраво проявилось в період так званої “тюльпанової революції” в Киргизії (березень 2005 р.), яка привела до відсторонення від влади правлячого угруповання на чолі з президентом А.Акаєвим, а також в ході збройного виступу в Андижані (травень 2005 р.), учасники якого вимагали відставки президента Узбекистану І.Карімова і проведення демократичних перетворень. Казахстану, Туркменистану, Таджикистану вдалося уникнути демократичних революцій, по суті законсервувати проблеми і становище в них навряд чи зміниться на краще. Але жоден правлячий режим не застрахований від демократичних революцій.

Таким чином, в ході постсоціалістичної трансформації в пострадянських країнах Центральної Азії утворилась своєрідна політична система, якій притаманна закритість, незбалансованість гілок влади, домінування глави держави і партії влади в суспільстві, існування мафіозно-кланових структур з патрон-клієнтськими відносинами, союз бюрократії з легальним і нелегальним бізнесом, відсутність демократії і плюралізму.

Література

1. Конституції нових держав Європи і Азії. – К., 1996.
2. Акінер Шірін. Перспективи перебудови громадянського суспільства в Таджикистані // Політична думка. – 2002. - № 2-3. – С. 54-77.
3. Брехаря С.Г. Політичне лідерство в Середній Азії: перехід до династичної форми державності // Грані. – 2007. - № 4. – С. 148-151.
4. Гусаков В. Десятилітній досвід незалежності Киргиз стану // Людина і політика. – 2001. - № 6. – С. 27-33.
5. Дешко Т. Пострадянська практика застосування виборчих систем в країнах Центральної та Східної Європи. – Віче. – 2005. - № 6. – С. 26-31.
6. Долженков О. Феномен президентської влади в пострадянському суспільстві // Людина і політика. – 2001. - № 1. – С. 21-25.
7. Зарубежные страны. Вып. 1: 1998-2003 гг. /Авт.-сост. Я.М.Бердичевский. – Запорожье, 2003.
8. Малышева Д. Демократизация постсоветского Востока: модели и реалии // Мировая экономика и международные отношения (далее МЭМО). – 2004. - № 6. – С. 85-95.
9. Малышева Д. Центральная Азия в свете «демократических революций» // МЭМО. – 2006. - № 8. – С. 60-70.
10. Рудич А. Політичне лідерство в країнах СНД та Балтії: загальне, особливе // Політичний менеджмент. – 2006. - № 2 (17). – С. 8 – 18.
11. Терентьев А. Выборы в Казахстане: укрощение «оранжевой» волны // МЭМО. – 2006. - № 5. – С. 28-39.

МЕТОДОЛОГІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

ВЕТОХІНА В.О.,
доцент, кандидат
історичних наук

ІСТОРІЯ ПОНЯТЬ ЯК НАПРЯМОК ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Нові "виклики" часу змушують людство переосмислювати й критично переоцінювати домінуючі світоглядні основи й інтелектуальні здобутки з метою знаходження "точки опори" в сучасному й окреслення перспектив на майбутнє. Це переосмислення в тій чи іншій мірі торкається всього історичного процесу, змінюючи методологію історичного пізнання й оновлюючи арсенал історичної науки.

Проте, як зазначає відомий російський історик А.Я. Гуревич, було б помилкою заперечувати той факт, що постмодерністська критика історіографії виявила дійсні слабкості в методології історії: "непрозорість" історичного джерела, що заважає історику впритул наблизитися до пізнання минулого; близькість історичного і художнього дискурсів, яку не помічають історики, а тому не роблять належних висновків; метафоричність мови істориків за відсутності у них власної професійної мови, що призводить до реіфікації понять, яким надають самостійного буття; світоглядна, ідеологічна, екзистенціональна й, в першу чергу, лінгвістична залежність історика від сучасності [1, 554-555]. Тому незмінною повинна залишатися вимога зберігати спадковість із попередніми формами історіографічного освоєння світу, поєднання "традиції" та "новації", завдяки яким можна утримати рівень науковості історичної дисципліни й постійного її оновлення шляхом акумуляції здобутків суміжних наук [2, 70].

Серед провідних тенденцій історіографії нашого часу помітно виділяється історія понять, як тих, що зустрічаються в іс-

торичних джерелах, так і тих, що використовуються істориками у практиці наукового дослідження, зсуви їх смислу в результаті зміни соціально-культурних формацій. Актуалізація даного напрямку історичних досліджень сталася завдяки завершенню фундаментальної серії "*Geschichtliche Grundbegriffe*" (за редакцією Р. Козеллека), в якій прослідковується еволюція протягом століть найбільш суттєвих для усвідомлення історичного процесу понять і термінів. Частиною цього проекту є переклади українською мовою (2005, 2006) двох найважливіших праць Райнгарда Козеллека "Минуле майбутнє" (1979) та "Часові пласти" (2000), перша з яких витримала кілька видань та перекладів і добре знайома історикам світу, а друга належить до масиву історичної літератури "часу мілленіуму" й спрямована на участь у дебатах про пізнавальні проблеми історії та майбутнє історичної науки.

Р. Козеллек не належить до жодної "школи" або напряму в німецькій історіографії. Він – учень М. Хайдеггера і Г.-Г. Гадамера, вплив яких позначився на його інтерпретації традиційних тем німецького історизму – сам створив відомий у всьому світі впливовий напрям соціальної історії ХХ ст. – "історія понять" (*Begriffsgeschichte*), що сформувався у 1960-70-х роках і досліджує становлення політично-соціальної термінології, яка відображає в історичних текстах зв'язаний із сучасністю набутий суспільний досвід з елементами планування майбутнього [10, 7-14]. Історія понять за своєю природою є міждисциплінарною, оскільки включає здобутки суміжних наук і дисциплін. Однак вона спрямована виключно на текст і тим самим ґрунтується на герменевтиці, яка з епохи класичного історизму виступала теоретичною основою історичної епістемології та теорії модернізації і тривалий час була базовою концепцією для соціальної історії другої половини минулого століття. Введене Р. Козеллеком в науковий обіг поняття "простір досвіду" (*Erfahrungsräume*) та "горизонт очікувань" (*Erwartungshorizont*) давно стали загально-визнаними філософсько-історичними категоріями, що дають змогу досягнути глибину суспільних та індивідуальних зрушень, характерних для європейського суспільства Нового часу.

Безпосередній предмет історії понять – формування понятійного апарату соціально-політичних теорій. Однак її претензії виявилися набагато сильнішими, оскільки вона відштовхується

від думки про те, що дослідження історичних понять - найкоротший шлях для осягнення історії. Такий підхід, типовий для німецької історичної думки, здається нав'язується значенням самого слова *Begriff*, яке містить в собі ідею інтуїтивного "схоплення" смислу явищ, що безпосередньо виражається поняттями. Головною особливістю *Begriffsgeschichte* є акцент на залежності семантичних (смыслових) структур історичних понять від форм переживання історичного часу або, інакше кажучи, від історичної темпоральності. Тому аналіз історичних понять і дозволяє "схопити" історичну темпоральність, а значить, проникнути в саму сутність історії.

Центральною ідеєю історії понять є концепція "переломного часу" (*Sattelzeit*), який припадає на другу половину XVIII – початок XIX ст. Слідом за багатьма істориками Р. Козеллек знаходить тут межу сучасного світу, момент народження сучасної системи соціально-політичних категорій [4, 331]. Суть цього перелому (зламу) він вбачає у новому переживанні історичного часу. Семантична структура історичних понять визначається, на думку дослідника, напругою, що виникає між їхніми, по-різному орієнтованими у часі, елементами, які історик називає відповідно "площиною досвіду" і "горизонтом очікувань", тобто між узагальненим у понятті наявним буттям і проектом майбутнього, який воно намагається сформулювати і нав'язати як логічну неминучість, як природний порядок речей. До середини XVIII ст. соціально-політичні поняття були зорієнтовані суто на зону досвіду, описуючи слабко упорядковану, фрагментарну реальність суспільства партикуляристського типу, що різко змінюється, починаючи з епохи Просвітництва, Французької революції і радикальних суспільних перетворень кінця XVIII – початку XIX ст. Поняття відтепер націлені у майбутнє, поривають зв'язки з площиною досвіду, орієнтуються на горизонт очікувань. В них формуються, дискутуються, переформулюються основні риси образу майбутнього. В цих семантичних зсувах в першу чергу і проявляються онтологічні зміни, пов'язані з приходом Нового часу. Історія не просто концептуалізується тепер у поняттях нового типу – вона сама стає іншою, **новою** [5, 67]. Вона вже не стільки створює мову, скільки створюється мовою, основними історичними поняттями, що прагнуть майбутнього і формують

це майбутнє. Але суспільство, описуване у поняттях, які характеризуються переважанням горизонту очікувань, вже не може бути традиційним партикуляристським суспільством. Відірвавшись від площини досвіду, ці поняття претендують на всезагальність. Тому суспільство, побудоване у відповідності до них, може бути лише загальнозначимим, відкритим, демократичним суспільством.

Нелегким питанням для *Begriffsgeschichte* є питання про те, в чому полягає відмінність основних історичних понять від не основних або, як висловлюється Р. Козеллек, відмінність понять від "простих слів". Окрім вже вказаної претензії на універсальну значимість, Р. Козеллек виділяє ще дві такі відмінності [5, 125-128]. По-перше, поняття принципово невизначимі, тобто, внутрішньо вони до такої міри конфліктні, відкриті взаємовиключним інтерпретаціям, наповнені ідеологіями, що висклизують з будь-якої спроби зафіксувати їх безперечний, загальновизнаний зміст. По-друге, в історичних поняттях деформується нормальна семантична структура, заснована на лінгвістичній тріаді, що розрізняє слова, поняття і речі. В історичному понятті слово і значення поєднуються до такої міри, що поняття не існує поза словом і, як наслідок, виражено лише в ньому. І хоча пізніше Р. Козеллек відмовився від цього останнього критерія, сама спроба його сформулювати є показовою, оскільки вона передає відчуття, що основні історичні поняття мають певну логічну своєрідність, яка відрізняє їх від "простих слів". Подібні наукові інтуїції бувають надзвичайно точними, хай навіть їх не завжди легко обґрунтувати [9, 82-83]. Тому хотілося б зупинитися саме на логічній своєрідності історичних понять і, в першу чергу, категорії "культура" як найбільш освоєній сучасним загальноісториків, науковців і викладачів.

"Відкриття" історії культури в радянській історіографії, що зазвичай асоціюється з іменами московських медієвістів А.Я. Гуревича, Л.М. Баткіна, Ю.Л. Бессмертного, які перебували під впливом французької школи "Анналів" і філософії культури М.М. Бахтіна, сприймалося як вираження самосвідомості опозиційної інтелігенції і як ствердження прав особи – суб'єкта культури. Невдовзі названі дослідники спробували надати "культурологічного повороту" всесвітній історії і розглянути економіч-

ні, демографічні і соціальні феномени скрізь призму історії культури. Це фактично означало розрив з марксистським баченням історії і появу найбільш помітної інтелектуальної течії радянських соціальних наук. Сьогодні, з базових понять наук про людину, поняття культури здається в найменшій мірі проблематизованим сучасною думкою, а отже тим важливіше доторкнутися до його історії, що полегшується до того ж наявністю ряду класичних досліджень [1; 3; 8; 11].

Поняття культури виникло порівняно недавно – у другій половині XVIII – на початку XIX ст. Саме з цього часу основні історичні поняття – це вже наші, сучасні поняття. Напроти, до XVIII ст. слова, що позначали ці поняття, навіть якщо й існували, означали дещо інше, ніж тепер. Так, слово "індивід" означало "атом", а слово "революція" – "кругооберт планет". Слово "історія" розумілось як *story*, часто вживалося у множині і зазвичай вимагало доповнення (історія когось або чогось). Слово "суспільство" розумілося або у найширшому смислі – як спілкування між людьми, або у найвужчому – як ділове партнерство. Слово "держава" (*status, Etat*) до XVII ст. означало стан (а також становище справ), тоді як слово "республіка" передумовлювало частину сучасного поняття держави (ідею загального блага). Слова "цивілізація" не існувало зовсім, а слово "культура" відносилось в першу чергу до обробітку (культивуванню) землі.

Проте вже в античні часи це слово вживалося у переносному смислі. Як і слово "*cultus*", воно могло означати "служіння богам" і "освіта" – "обробіток духу" (*cultura deorum, cultura animi, cultura mentis*). У XVI-XVII ст. подібне слововживання поширюється у зв'язку з тією роллю, яку для гуманістів відігравала ідея виховання. У одиничних випадках слово "культура" вживалось без доповнень, що свідчить про визрівання поняття. Але подібне слововживання у французькій мові поширюється лише починаючи з 60-х, а в англійській і німецькій – з 70-х рр. XVIII ст. Тоді ж у сучасному значенні з'являється і слово "цивілізація", що, звичайно, не випадково, оскільки обидва слова покривали доволі близький зміст. Вже наприкінці XVIII ст. німці говорили переважно про культуру, а французи й англійці – про цивілізацію [11,239-255].

Проте, як зазначає Л. Февр, поява слова і генезис ідеї – різ-

ні речі. Історія понять цікавиться зародженням ідей під "чужими" іменами, або й зовсім без імені, в різних лінгвістичних (а інколи нелінгвістичних) формах [11, 268]. Найтіснішим чином доля поняття культура опинилася пов'язаною з поняттями історії, суспільства і цивілізації. Нова система історичних понять формувалась саме як система, де один термін виражав суттєву частину значення іншого.

Передісторія поняття "культура" в XVI-XVII ст. була пов'язана з абсолютистським проектом "цивілізації нравів". Абсолютні монархії практикували різноманітні форми контролю над емоціями, жестами, мовою, поведінкою. Етикет виховував тіла підданих. В XVI ст. ідеал вихованості виражався словом "куртуазність", тобто "придворність" (*courtoisie, Höflichkeit*), оскільки саме двір був розсадником нових форм поведінки. Синонімом куртуазності виступало слово "цивільність" (*civilitas, civilité*), так само як і в античній традиції слово *urbanitas*, оскільки слово *civilitas* означало громадянина саме міста (*urbs*). В XVII ст. для вираження цього ідеала додалося слово "поліція" (*police* – від грецької *politeia*), яке означало тоді не стільки відповідну установу, скільки суспільний порядок, ідеал облаштованої держави, і до того ж асоціювалось з фонетично близьким дієсловом *polir* (надавати блиску), яке у переносному смислі означало "виховувати". У XVII ст. зароджується і поняття суспільства – з ідеї суспільності людської природи. Суспільство протиставлялося первісній війні всіх проти всіх, порятунком від якої вважалася держава. Облаштоване державою суспільство називали громадянським суспільством (*société civile*). Цей термін означав тоді добре управляєме (*police*) суспільство, де "громадяни" благонравні і покірні владі. Саме з цього кола уявлень, в якому очевидно домінувала ідея держави, еволюціонують поняття цивілізації і культури [12, 116-118].

В XVI-XVII ст. окреслюється і зв'язок цих уявлень з ідеєю історичної мінливості, яка підпитувалася як вивченням історії права, так і контактами з "етнографічними" суспільствами Нового Світу. Вже від кінця XVI ст. слова "цивілізований" (*civilisé, civilisiert*) і "культурний" (*cultive, cultiviert*) вживаються як антоніми слова "варварський". Ідея суспільності людської природи входить до цієї опозиції. Дикуни не знають суспільства, держави

і законів, але дикунів можна цивілізувати. Саме навколо дієсло-ва *civiliser* і пасивного дієприкметника *civilise* виникає ядро ідеї цивілізації. Але для її оформлення повинно було скластися су-часне поняття історії.

Це поняття також склалося у XVIII ст., коли слово "історія" стало позначати цілісний процес розвитку людства [5, 54-57]. Стрижнем поняття історія була ідея прогресу. У цьому кон-тексті поняття культури і цивілізації перетворилися у базові іс-торичні поняття. В них виражалось розуміння ходи історії, що й робило їх сучасними поняттями.

Виникнення ідеї всесвітньої історії як поступального руху від варварства до цивілізації зробило поняття "цивільність" за-старілим не лише за змістом, але й за формою. Поява слова "ци-вілізація" означало щось більше, ніж лінгвістичну фіксацію ідеї – а саме, набуття ідеєю більш адекватної "духу часу" лінгвістич-ної форми. *Civilisation* означає дію та її результат. Саме у XVIII ст. починають поширюватися іменники віддієслівного по-ходження на *-tion* (бум їх припадає на роки революції). За пере-ходом від "цивільності" до "цивілізації" приховуються глибинні зміни у способі мислити. *Civilitas* – абстрактна якість, сутність, цивілізація – процес. Всесвіт процесів йшов на зміну космосу ідеальних сутностей.

Ж. Старобінський підкреслював, що граматична форма слова "цивілізація" "змушує мислити певного агента", котрий "може співпадати з самою дією". Останнє в такому разі сприй-мається як автономний початок, що містить причину сама по собі [8, 115]. Аналогічну якість Р. Козеллек приписує поняттю історії, як воно склалося наприкінці XVIII ст.: "історія стає своїм власним суб'єктом", "незалежною і самостійно діючою" силою, "творцем долі людства" [3, 264-280]. Схожість двох понять про-являється і в тому, що вони виступають "іменами збірними" (Р. Козеллек), які позначають сукупність явищ (в одному випад-ку – чисельних *stories*, в іншому – окремих акцентів процесу ци-вілізації, як от пом'якшення моралі чи розвиток мистецтв). Більш того, обидва поняття стверджуються саме "завдяки своїй спроможності до синтезу" (Ж. Старобінський). На думку Р. Ко-зеллека, у словнику базових історичних понять французької мо-ви ідеї історії структурно відповідало поняття революції. Подіб-но історії в Німеччині, революція у Франції осмислювалася як принцип єдності і рушійна сила історичного процесу. Проте й

слово "цивілізація" виражало вельми близьку ідею.

Як і слово "цивілізація", слово "культура" (що походить від дієслова *colo* – обробляти) своєю граматичною формою спроможне висловити ідею процесу і його результату. У Німеччині це, запозичене із Франції слово, було спочатку сприйнято як синонім слова *Bildung*, яке виражало ідею розумового і морального самовдосконалення за допомогою освіти. Поняття *Bildung* відносилось до розвитку особистості, проте мало й очевидне суспільне звучання: стверджуючи духовний розвиток у якості вищої цінності, воно підкреслювало високу соціальну роль носіїв культури. Так поняття культури з перших спроб його ідеологічного наповнення стало самоназвою інтелігенції *avant la lettre*.

В цьому загальногуманістичному смислі поняття культури в Німеччині використовувалось вже Е. Кантом, який вбачав смисл розвитку людства в прогресі цивілізації (законовідповідності життя), культури (наук і мистецтв) і моральності (релігії). В одному смислового ряду, без чітко визначених внутрішніх відмінностей, він вживав слова *Cultur, Civilisirung, cultiviren* [4, 357-370]. Соціальні аспекти поняття культури були посилені Й. Гердером, для якого культура була перш за все культурою певного народу, Й. Фіхте пов'язав розуміння культури з німецькою національною ідеєю: культурою *par excellence* постала у нього німецька культура [4, 368-369].

Завдяки Й. Гердеру культура стала важливим поняттям німецького історизму, який виходив з уявлення про самотність окремих історичних епох (або культур). В кінці XVIII-XIX ст. ця ідея отримала розвиток у чисельних історіях культури, завдяки яким на середину століття історія культури склалась і як окрема університетська дисципліна, і як версія всесвітньої історії. Великої уваги вона приділяла первісному суспільству і становленню цивілізації, тим самим зближуючись з новонародженою етнографією, що розумілась як "історія прогресу народів на шляху до цивілізації" [7, 70], а також з "психологією народів" (*Völkerpsychologie*), в основі якої лежало поняття "народного духа" (*Volksgeist*), доволі близького до поняття культури.

У XVIII ст. народжується і критика культури – перш за все у Ж.-Ж. Руссо, що було підготовлено поділом двох смислів поняття культури (цивілізації – як "ідеального суспільства" і як описового поняття, що характеризує реально існуючі суспільства). Критика культури і цивілізації передбачала їх протиставлен-

ня природі. Поняття природи в його сучасному значенні (тобто у значенні предмету природничих наук) починає формуватися в XVII-XVIII ст. паралельно формуванню самих цих наук. Проте до XIX ст. воно не було домінуючим. Навпаки, притаманний романтизму культ природи базувався на сприйнятті її як одухотвореного, всеоб'ємного цілого, частиною якого була сама людина. Це був характерний прояв тієї форми релігійності, яка наприкінці XVIII – початку XIX ст. поширюється в освічених колах європейського суспільства, – деїзма з пантеїстичним присмаком, заснованого на невизначеному відчутті присутності Бога в світі [1, 89]. Опозиція природі як об'єкту пізнання, як царини необхідності, і духа, культури або історії як "людської" царини свободи і моральності поступово складається лише протягом XX ст.

У рамках романтизму виробляється і поняття культури, притаманне консервативній ідеології. Оскільки культура / цивілізація оцінювалася в цілому позитивно, не лише діячі революції, але й її противники прагнули постати захисниками культури. Консервативна ідеологія, як відомо, виникла як реакція на французьку революцію і розробляла поняття звичаїв і традиції, відстоюючи необхідність поступової еволюції успадкованих від минулого установ. Звичаї і традиції – включаючи християнство – також отримали ім'я культури (або цивілізації). Таким чином, культура стала розглядатися не лише як мета суспільного прогресу, але й як перекази минулого. Притаманний романтизму ірраціоналізм виявився пов'язаним з ідеєю історичності культури. Звідси походить критика сучасності в ім'я культури, відмінна від руссоїстської критики культури в ім'я природи, проте інколи поєднується з нею.

Якщо німецький історизм підкреслював самотність окремих культур і прославляв німецьку культуру, універсалізм Просвітництва, успадкований позитивізмом, передбачав загальний шлях розвитку людства у напрямку до цивілізації. Першими торували цей шлях Франція і Англія. Франсуа Гізо (1787-1874) і Томас Бокль (1821-1862) обґрунтували думку про першість відповідно Франції і Англії на шляху цивілізації. Загальним місцем позитивістської філософії історії була ідея етапів розвитку цивілізації. Це дозволяло, – наприклад, Гізо – примирити загальновідомий факт відмінності цивілізацій (від початку XIX ст. це слово, як і слово культура, часто вживається у множині) з ідеєю універсальних законів історії і, відповідно, основопокладаючої єдності -

цивілізації. Подібна концепція виявилася політично актуальною по мірі вступу Європи у період колоніальних загарбань, коли поняття цивілізації стало "одним із ключових елементів ідеології колоніалізму" [7, 72].

Звичайно, англійці й французи, з одного боку, і німці, з іншого, орієнтувалися відносно ідей один одного. На думку деяких дослідників, не варто перебільшувати протилежність національних традицій – її згладжував взаємовплив і паралельний розвиток запозичених із спільних джерел ідей [11, 241]. Обидві ідеї стали відомими у ХІХ ст. і в інших країнах, причому у Східній Європі головним джерелом їх розповсюдження була Німеччина. Відповідно і в Росії ідея культури поширюється завдяки німецьким впливам; тому не дивні націоналістичні нотки (мотиви), що пов'язані з ними, у слов'янофілів, в той час як симпатію західників викликає, скоріш за все, ідея цивілізації. Слова "культура" і "цивілізація" в російській мові фіксуються, починаючи з 30-х рр. ХІХ ст. (хоча французькою, особливо після поширення в ній слова "цивілізація", й раніше вживались російськими авторами, у тому числі О. Пушкіним і П. Чаадаєвим), проте широко вживатися вони починають з 1860-х рр. До того частіше використовували "освіта" (як правило, замість цивілізації) і "побут" (замість культури) [1, 63-113]. Проте стійкої опозиції понять культури і цивілізації не виробляється і тут. Як і в самій Німеччині, потужний вплив Гегеля і популярність терміна "дух" (*Geist*) дещо блокували розповсюдження в Росії ідеї культури, проте на кінець століття в обох країнах культура стає центральним для самосвідомості інтелігенції поняттям. Але це сталося вже на наступному етапі розвитку поняття "культура".

Література

1. Асоян Ю., Малафеев А. Открытие идеи культуры. Опыт русской культурологии середины ХІХ – начала ХХ века. – М.: ОГИ, 2001.
2. Гуревич А.Я. Историк конца ХХ века в поисках метода. Вступительные замечания // История – нескончаемый спор. – М.: РГГУ, 2005. – С. 551-561.
3. Гуревич А.Я. Категория средневековой культуры. – М., 1972; Блок М. Терминология // Апология истории. – М., 1986. – С. 89-107.
4. История и методология науки: Феномен специализированного познания: Учебное пособие / Под ред. Б.И. Липского. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2004.

5. Козеллек Райнгарт. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Пер. з нім. – К.: Дух і літера, 2005.
6. Козеллек Райнгарт. Часові пласти. Дослідження з теорії історії / Пер. з нім. – К.: Дух і літера, 2006.
7. Копосов Н.Е. Как думают историки. – М.: Новое литературное обозрение, 2001.
8. Старобинский Ж. Слово "цивилизация" // Поэзия и знание. История литературы и культуры / Пер. С.Н. Зенкина. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – С. 110-149.
9. Стельмах С. Теорія історії Райнгарта Козеллека: традиції та інновації освоєння світу історії // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2006. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 68-86.
10. Стельмах С. Історична семантологія в німецькій традиції соціальної історії // Козеллек Р. Минуле майбутнє. – К., 2005. – С. 7-14.
11. Февр Л. Цивілізація: еволюція слова і групи ідей // Бої за історію. – М.: Наука, 1991. – С. 239-281.
12. Энгельштейн Л. Повсюду "культура": О новейших интерпретациях русской истории XIX-XX веков // Новая русская книга. – 2001. - № 3/4. – С. 107-121.

ВСТОХІНА В.О.,
доцент, кандидат
історичних наук

ПОЛІТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИН НА ПОЧАТКУ ХVІІІ СТ. (історіографічний аспект)

Проблема українсько-російських відносин доби Гетьманщини привертала до себе пильну увагу багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників, науковий доробок яких досить вагомий. Разом з тим вона стала чи не найбільш політизованим сюжетом української історії нового часу, що зумовило не лише значні розбіжності в концепціях окремих істориків, шкіл і напрямів в історіографії, а й привнесло чимало суб'єктивізму, догматизму та ідеологічної упередженості в її висвітленні.

Осібну сторінку цих відносин становить гетьманування Івана Мазепи (1687-1708), а в ньому – акт розірвання політичних

стосунків з Москвою і союз із Швецією. Історіографія подій 1708-1709 рр., на думку канадського історика О. Субтельного, вказує на "...великий брак методологічного новаторства між українськими істориками", які зазвичай продовжують шукати нові аргументи чи докази для того, щоб більш переконливо очорнити або вибілити гетьмана, і майже зовсім не докладають зусиль для вироблення методів кращого дослідження і розуміння Мазепи та його доби [9, 126].

Серйозних наукових робіт, присвячених Мазепі, зазначає російська дослідниця Т.Г. Яковлева, дуже мало. Серед них вона виділяє монографію М.М. Костомарова "Мазепа", свідчення про нього в "Історії Росії" С.М. Соловйова, окремі сюжети гетьманування Мазепи в роботах М. Андрусяка і О. Оглобіна, зважені й цікаво написані сучасними істориками О. Субтельним і В. Смолієм біографії гетьмана [10, 45-46].

В рамках даної статті хотілося б зупинитися на відправних моментах еволюції політичних взаємовідносин Петра Першого та Івана Мазепи у зв'язку з залученням до наукового обігу нових архівних матеріалів, зокрема, так званого "Батурицького архіву" - комплексу документів, вивезених О. Меншиковим у 1708 р. після здобуття гетьманської столиці. За ініціативи Центру з вивчення історії України Санкт-Петербурзького державного університету планується на кінець поточного року видати перший випуск публікації "Гетман Іван Мазепа. Документи из архивных собраний Санкт-Петербурга" (348 одиниць) [11, 235].

Особливу цікавість спеціалістів викликає низка документів із зібрань Санкт-Петербурзького інституту історії Російської академії наук (далі - Архів СПбІ РАН) та Російського державного архіву древніх актів (далі РДАДА), що стосуються подій осені-зими 1708 р., коли І. Мазепа, перебуваючи в таборі шведів, вів таємні перемовини з Петром Першим. Цей епізод завжди викликав суперечки серед істориків. Так, сучасний український дослідник С. Павленко вважає, що опублікований Д. Бантишем-Каменським лист Г. Головкина до І. Мазепи - сфабрикована російськими, для дискредитації гетьмана в очах шведів, фальшивка [5, 193]. В архіві СПбІ РАН зберігся лист Г. Волконського від 20 листопада (ст. ст.) 1708 р., в якому докладно йшлося про обставини прибуття в Сорочинці Д. Апостола [11, 236]. Цей документ

повністю руйнує аргументи С. Павленка. Окрім того, інтерес становить чернетка листа Г. Головкина, яка зберігається в РДАДА – документ дає змогу зробити деякі уточнення, упущені Д. Бантишем-Каменським при публікації. Але ще більш цікавим є неопублікований Д. Бантишем-Каменським документ – оригінал листа Д. Апостола до Г. Головкина від 1 січня 1709 р. з Білоцерківки "о посылке к Мазепе известных писем с Андреем Борисенком, и о возвратном его оттуда приезде и отправлении к князю Меншикову для донесения своей комиссии". Лист цей підтверджує, що перемовини Петра й І. Мазепи восени-взимку 1708 р. все ж таки відбувалися [12].

До наукового обігу введено ще один документ, який перебував поза увагою істориків – так звані "Московські статті Івана Мазепи" [11, 237]. Традиційно вважалося, що юридичним документом, який визначав взаємини І. Мазепи з Москвою, були Коломацькі статті, ухвалені при обранні його гетьманом у 1687 р. за наполяганням В. Голіцина. Насправді ж у 1689 р., під час поїздки гетьмана до Москви, де він став свідком наришкінського перевороту, за його ініціативи були ухвалені нові статті, що їх історики називають "Московськими". На думку істориків це був документ принципового характеру – І. Мазепа сповна скористався зі сприятливої політичної ситуації (падіння прихильника обмеження автономії Гетьманщини й перетворення гетьмана на маріонетку В. Голіцина) та домогся від Нарішкіних (також зацікавлених у підтримці їх українським гетьманом) великих поступок [7, 116].

Перш за все, йдеться про відновлення згідно з Московськими статтями оренд, запроваджених ще за І. Самойловича й скасованих п. 22 Коломацьких статей. Оренди давали економічну незалежність гетьманській скарбниці, а, отже, забезпечували реальну автономію Гетьманщини. Окрім того, І. Мазепа домогся проведення перепису козаків, що було важливим для посилення держаної влади. По суті, це було розвитком положень п. 3 Коломацьких статей, де йшлося про створення реєстру в 30 тис. козаків Проблема козацького перепису не втрачала актуальності з часів Б. Хмельницького, коли поява маси покозачених спричинила соціальну нестабільність, сприяючи початку "Руїни" [13, 671].

За Московськими статтями І. Мазепа також одержав дозвіл навести лад у гуральництві, що було одним з найважливіших економічних факторів. Гетьман подбав і про те, щоби посилити особисту владу, поставивши її вище влади старшин і російських воєвод. Цьому сприяв п. 10, згідно з яким будь-які надання в Україні без його, гетьмана, вказівки заборонялися [7, 115-116].

Наведені архівні джерела, безумовно, сприятимуть більш глибокому вивченню діяльності І. Мазепа, проте вже існуюча джерелознавча база дозволяє історикам по-новому поглянути на стійкий міф про зрадника-Мазепу, і сформулювати головне питання інакше: що стало запорукою надто тривалого й успішного союзу Мазепа й російського царя.

На думку сучасних російських й українських істориків гетьманство Мазепа – чудовий приклад компромісу, укладеного гетьманом і царем [10; 7; 4]. Петро Перший безапеляційно й непохитно відкидав будь-які обвинувачення й доноси, направлені проти Мазепа, видавав і страчував всіх його опонентів, а гетьман безвідмовно постачав царю війська для всіх чисельних у правління Петра воєнних кампаній. Навряд цей договір був скріплений на папері, але обома сторонами виконувався неухильно, всупереч будь-якій логіці.

Мазепі, оточеному ворожою старшиною, завжди невдоволеними запорожцями й козаками, підтримка Петра була життєво необхідною, рівно як і військові походи, що надавали можливості нагодувати й зайняти звичайною справою непокірних. Для молодого царя, якому доводилося здійснювати свої реформи в умовах жорсткої опозиції й політичної ізоляції, прагнути морів і воювати, гетьман, у свою чергу, був вірним союзником, який забезпечував надійний тил в Україні й успішно виконував усі дипломатичні задачі.

Проте вважати стосунки Мазепа й Петра дружніми дослідники не наважуються [10, 49]. Державці ніколи не порушували у особистих відносинах певної грані, зберігаючи дистанцію: Мазепа взагалі ніколи ні з ким не зближувався, остерігаючись зради [6, 76-77], а Петро вимагав від своїх наближених напруженої роботи на користь нової Росії – лише той, хто повністю поділяв ідеологію й образ життя царя, міг розраховувати й на його дружбу. Росія під проводом Петра відроджувалась й активно праг-

нула Європи, а Гетьманщина – марніла і слабшала – це помічав і розумів Мазепа.

Однак на 1700 р. гетьман був на вершині слави: у Москві йому беззастережно довіряли і поважали, оскільки останнє десятиліття XVII ст. Росія провела у боротьбі за вихід до Чорного моря і гетьман вірою-правдою служив царю – розробив план захоплення Очакова і Казикермена 1690 р., особисто керував багатьма походами проти татар і турок, використовував для походу на Очаків козацьку флотилію, а 19 липня 1696 р. козаки Мазепа на чолі з чернігівським полковником Я. Лизогубом захопили Азов; у поєднанні з російськими стрільцями розбив війська татар Калгасултана і бунтівного старшого канцеляриста Генеральної військової канцелярії Петра Іваненка (Петрика), за спиною якого стояла лівобережна старшина, озлоблена тим, що влада над нею опинилася в руках прибульця, людини "польської культури" (вислів О. Сфименко), прихильника Заходу, виключно освіченої особистості – Мазепа. Придушення гетьманом антиросійського повстання лише посилювало позиції останнього в очах Петра I. Зростало багатство Мазепа, який прагнув, ймовірно, скористатися плодами своєї влади і слави. Однак якісні зміни в соціально-економічному та політичному устрої Російської монархії, становлення нової державної доктрини її керівництва, що швидкими темпами відбувалися наприкінці XVII ст., з фатальною неминучістю наближали початок істотних трансформацій стосунків з Україною.

Так, активне використання царем козацького війська при вирішенні чужих для України завдань з початком Північної війни 1700 р. набуває трагічних для її населення масштабів. Безперервні походи виснажують продуктивні сили Гетьманщини, призводять до подальшого зубожіння народу, породжують загострення соціальних відносин у краї, масові втечі селян і збіднілих козаків з Лівобережжя. Із середини 1706 р. інтенсивно поширюються чутки (підтвержені особисто царем на військовій нараді в Жовкві наприкінці квітня 1707 р.) про наміри уряду реформувати державний устрій Гетьманщини з метою ефективнішого використання її ресурсів для потреб війни.

Т.Г. Яковлева віднайшла в російських архівах документи, які підтверджують широкомасштабність перетворень Петра I в Україні, заявлених на нараді в Жовкві. Наприкінці березня

1707 р. Малоросійський і Посольський прикази отримують накази про передачу з Малоросійського приказу до Розряду "города Києва и прочих Малороссийских городов" [10, 57]. Таким чином, Петро I нарешті прийняв рішення про включення значної частини Гетьманщини до складу Росії на загальних умовах і збирався оголосити про це Мазепі в Жовкві, що явно і зробив. Звідси, на думку деяких істориків, – і реакція гетьмана, який таким чином позбавлявся будь-якої реальної влади, а Гетьманщина – залишків автономії [10; 1]. Проте Мазепа сподівався, що його вірність й особиста прихильність царя дозволять знайти компроміс, замовчування, як то було в часи великого Богдана, страшного пункту про перетворення Гетьманщини з гетьманського управління в єдину Російську державу. Адже не забороняв Петро I Мазепі мати контакти з іноземними державами, часто прохав останнього про допомогу в дипломатичних відносинах. Так само було й з податками, відміненими Коломацькими статтями – гетьман знову їх відновив без будь-якого спротиву з боку царської влади тощо.

Але на середину 1707 р. стало зрозуміло, що надії не справдилися. У вересні 1707 р. Мазепа за сприяння Петра Першого отримав титул князя Священної Римської імперії, проте не зрадив подібній честі. Деякий час гетьман сподівався на втілення свого титулу гетьмана "обох берегів" Дніпра, особливо після того, як Петро сам привів гетьмана на Правобережжя і буквально змусив його там розпоряджатися [1, 52]. Питання про Правобережжя – це одна з причин, яка підштовхнула Мазепу до шведів.

Справа в тому, що ще восени 1705 р. під приводом арешту Семена Палія, який відновив козацтво і козацькі закони й не визнавав влади польського уряду, Мазепа вступив на Правобережжя, отримавши наказ царя розквартируватися там. Однак, вже в грудні на переговорах у Гродно російська сторона прийняла нав'язаний поляками меморіал і змушена була в січні 1708 р. повернути Правобережжя полякам.

Історики справедливо зазначають, що російська дипломатія вочевидь базувалася не на інтересах українського гетьмана, старшини, "братнього" народу чи православної віри [10, 58]. Її кроки диктувалися воєнною ситуацією і політичними планами. Це розумів і Мазепа, не сподіваючись на те, що цар Петро I гарантує йому територію Правобережжя.

На фатальній для історії України і Росії військовій раді у Жовкві Мазепа просив царя для захисту України від шведів послати хоча б 10 тис. регулярного війська, на що Петро I відповів: "Не только десяти тысяч и десяти человек не могу дать: сами обороняйтесь как можете". Це стало останньою краплею, яка переповнила чашу терпіння Мазепа, оскільки по суті було порушенням статей Коломацької ради, що зобов'язувала Росію захищати Україну. Більшість козацьких військ була розкидана по фронтах Північної війни. О. Субтельний, зокрема, вважав, що для Мазепа то був удар і що гетьман вбачав у тому зраду васальним відносинам, які зобов'язували суверена захищати свого васала [8, 31]. Необхідно додати, вірного васала.

Російська дослідниця Т.Г. Яковлева слушно ставить питання: чому гетьман Мазепа не розірвав договір з Росією і не уклав новий договір з Польщею (Г. Дольська – С. Лещинський) раніше, до жовтня 1708 р., якщо не явно, то хоча б таємно. І відповідає: Мазепа не вірив у можливість союзу з вмираючою Річчю Посполитою, яка все рівно залишалася зверхньою, не бажаючи порозумітися; ще менше вірив гетьман у союз з "еретиками-шведами", надзвичайно далекими від реалій Східної Європи. Він надто добре відчував настрої власної старшини – тут проти нього виступало те саме багате життя старшини у проквітаючому Лівобережжі, яку він їм створив за 20 років власного правління. Знав гетьман і те, як ненавиділи його козаки і запорожці – за "надто" велику відданість царю, безкомпромісне виконання всіх вимог Петра по наданню військ у безкінечні походи, жорстку дисципліну тощо. Тверезий розум Мазепа не підвів його – подальші події показали наскільки був правий гетьман, не бажаючи поривати з російським царем [1, 53].

Як довів О. Субтельний, договору з Карлом XII у Мазепа ніколи не існувало [8, 30-31], принаймні до 1709 р., коли вже постфактум був укладений суто формальний договір. Не існувало договору Мазепа з Лещинським – лише посилання на "привілей" цього короля, який обіцяв Україні рівний статус з Великим князівством Литовським. Жодному історичу не вдалося знайти оригіналу договорів – ні у шведських, ні у французьких, куди потрапили документи П. Орлика, архівах, ні навіть копій – у російських документах. Варто погодитися з висновком російського історика, що даний факт можна розцінити, з одного боку, як обережність Мазепа, утаємниченість справи, а з іншого – що

перехід до шведів не був для нього попередньо спланованою і вирішеною справою [10, 61]. Тобто гетьман не діяв би без письмової угоди сторін.

Підтвердженням цієї тези виступає епізод, який не сприймають в рівній мірі і прихильники, і противники Івана Мазепи. Т.Г. Яковлева нагадує про план гетьмана видати Петру I шведського короля Карла XII. Повідомив царя про цей план миргородський полковник Д. Апостол, один з наближених до гетьмана людей, який від'їхав із резиденції Мазепи не раніше середини листопада, тобто після руйнації Меншиковим Батурина [10, 61]. Були підписані якісь пункти й узгоджені гарантії безпеки після візитів гетьманських посланців Шишкевича і полковника Галагана, листа Г.І. Головкина Мазепі від 22 грудня 1708 р. з готовністю царя прийняти пропозицію гетьмана. Проте, як зазначають дослідники, жодних наслідків ця неймовірна угода не мала. Оточення Петра I переконало царя не вірити гетьману. Меншикову не був потрібен суперник. Мазепі ж або не вдалося здійснити план, або він злякався неминучої розправи з боку царя. Можливо, що й місяць недовіри, зволікань призвів до втрати важливого часу для конкретних дій.

М.М. Костомаров не вважав, наприклад, що пропозиція Мазепи не могла бути щирою [3, 673]. О. Субтельний зазначає, що "наскільки серйозною була пропозиція Мазепи, ми, можливо, ніколи не дізнаємося" [8, 44]. Т. Яковлева уявляє, що пропозиція Мазепи передати Карла XII царю повністю вписується у картину тогочасних подій. Скоріш за все, гетьман вже переконався у своїй помилці і здійснив відчайдушну спробу виправити ситуацію [10, 62].

Важко не погодитися з висновком історика Т. Яковлевої, що перехід Мазепи на бік шведів не мав негативних наслідків, як, наприклад, Чудновська катастрофа 1660 р. – загибель в результаті битви з поляками всієї російської армії, полон всіх офіцерів і втрата Правобережжя. І Юрія Хмельницького довго ніхто не проклинав, навіть зрадником не наважувалися називати, а цар Олексій Михайлович більше року чекав на його "звернення". Мазепу ж обвинуватили в усіх смертних гріхах, здійснили цивільну страту і церковну анафему. М.С. Грушевський з цього приводу писав: "Политический шаг Мазепы был раздут, как поступок небывалый и чрезвычайный. Но в действительности в этом поступке Мазепы и его единомышленников не было ничего чрезвычайного, ничего нового" [2, 253].

І М.М. Костомаров, і М.С. Грушевський звинувачували Мазепу в тому, що його крок став приводом до ліквідації української автономії. З цією точкою зору не погоджується більшість сучасних істориків, які слушно доводять, що ліквідація автономії тривала безперервно з моменту Переяславського договору 1659 р. Юрія Хмельницького. Але найактивнішим чином вона здійснювалася в 1706-1707 рр., що й стало однією з причин вчинку Мазепи. Інша річ, що уряд Петра I скористався приводом для пристойного прикриття своїх дій і можливості розірвати договірні відносини з Гетьманщиною.

Сучасні російські історики закликають науковий загал набратися мужності і визнати, що інтереси і цілі молоді Російської імперії і послабленої Гетьманщини – створеної за зразком гинучої Речі Посполитої, яка в 1648 р. у порівнянні з Москвою здавалася "європейською" державою, а на початку XVIII ст. перетворилася на анахронізм, – були надто різними. У певному смислі Україна стала заручницею геополітичних планів Росії. Петро I прагнув створити нову державу, спроможну і у військовому, і в економічному плані суперничати з європейськими державами. Подібна політика була можливою лише за умови жорсткої централізації влади. Воєнна й економічна ситуація дозволяла провести об'єднання України і вирвати з лабет Руїни Правобережжя. Проте ці плани були принесені в жертву дипломатичній грі. Перед загрозою шведського наступу і Лівобережжя повинно було перетворитися у випалений буфер воєнних дій. Саме ці два фактори, поряд з особистими кривдами, змусили Мазепу здійснити спробу союзу з Карлом XII.

І ще один важливий фактор виділяють історики – план ліквідації Гетьманщини й включення її до загальної структури Російської імперії. Мазепі цей план не був байдужим і не лише тому, що не бажав міняти реальну владу гетьмана на титул князя. Йому дійсно було дорогим те, що складало чималу частку і його 20-літньої праці, інакше він спокійно б доживав на лаврах свого величезного багатства. Правда й те, що більшість старшини спокійно сприйняла перспективу власного перетворення у російських дворян-поміщиків. Щодо народу, то він ніколи, навіть за часів Богдана Хмельницького, не сприймав і не поділяв ідей старшин-автономістів. Найстрашнішим було те, що Гетьманщина не мала

альтернативи розвитку. Всі спроби домовитися з Польщею, Кримом закінчувалися поразкою. Швеція була надто далеко. Тому всі політичні лідери Гетьманщини, включаючи Мазепу, рано чи пізно змушені були повертатися до ідеї союзу з Росією, кожного разу сподіваючись на "гарні умови" і "милість" царя.

Література

1. Гетьманщина и ее инкорпорация в Российскую империю / Западные окраины Российской империи. – М., 2006. – С. 33-62.
2. Грушевский М. Иллюстрированная история украинского народа. – К., 1990.
3. Костомаров Н. Мазепа. – К., 1995.
4. Матях В.М. Проблема державотворення в Україні XVII- XVIII ст. у вітчизняній історичній науці другої половини XIX – початку XX ст. // Український історичний журнал. – 1998. - № 3. – С. 58-75.
5. Павленко С. Міф про Мазепу. – Чернігів, 1998.
6. Письмо Жана Балюза про Мазепу // Іван Мазепа. – К., 1992.
7. Смолій В. Іван Мазепа // Віче. – 2006. - № 6. – С. 111-123.
8. Субтельний О. Мазепінці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994.
9. Субтельний О. Порівняльний підхід у дослідженні постаті Мазепи // Український історичний журнал. – 1991. - № 2. – С. 125-129.
10. Яковлева Т.Г. Мазепа-гетьман: в поисках исторической объективности // Новая и новейшая история. – 2003. - № 3. – С. 45-63.
11. Яковлева Т.Г. Нові архівні матеріали й перспективи вивчення гетьманства Івана Мазепи. Доповідь, виголошена на вченій раді Інституту історії України НАНУ 25 травня 2006 р. // Український історичний журнал. – 2006. - № 6. – С. 235-237.
12. Яковлева Т.Г. Иван Мазепа в поисках политического решения летом-осенью 1708 года // Белоруссия и Украина. История и культура. – М., 2006.
13. Яковлева Т.Г. Украина в XVII веке: руина, революция? // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 5. – К., 2005. – С. 667-677.

ЧИРВА Ю.І.,
доцент, кандидат
історичних наук

ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ІСТОРИКІВ

Вже більше шістдесяти двох років відділяють нас від тієї миті, коли стихли останні залпи Другої світової війни і людство отримало довгоочікуваний мир. Ще в перші повоєнні роки в історичній науці з'явилися роботи, в яких автори досліджували різноманітні аспекти цього глобального конфлікту. Проте рівень науковості таких праць залишав бажати кращого. Це можна пояснити як умовами «холодної війни», що розпочалася в світі, і яка об'єктивно перетворювала істориків у заручників відповідних ідеологічних догм, так і недоступністю для широкого загалу дослідників накопиченого архівного матеріалу.

Лише на межі 1950-1960-х років відстежуються перші спроби з боку радянських, американських та британських науковців створити максимально неупереджену, ґрунтовану на документальних джерелах, історію війни. Мова йде про роботи П.Жиліна, Г.Севостьянова, О.Самсонова (СРСР), Д.Батлера, Д.Ермана (Велика Британія), Ф.Погью, М.Матлоффа, Е.Снелла, С.Морісона (США). Попри зрозумілий ідеологічний антураж зазначених робіт, вони стали явищем у післявоєнній історіографії. Крім висвітлення ходу воєнних дій на фронтах, аналізу дипломатичних та військово-економічних відносин країн-учасниць, їх автори чітко визначили на перспективу коло найбільш актуальних проблем з історії Другої світової війни. Серед них важливе місце належить дослідженням з історії завершального періоду війни на європейському континенті. Не дивлячись на те, що протягом останніх десятиліть з відповідної тематики вийшли друком тисячі різноманітних робіт та були захищені сотні дисертацій, далеко не всі проблеми періоду січня-травня 1945 р. знаходять однозначну оцінку з боку науковців. За таких умов, цілком логічно зупинитися на деяких з них.

На початку 1945 р. стратегічна ініціатива на фронтах Другої світової війни вже безповоротно належала союзникам по ан-

тифашистській коаліції. Проте, попри факт суттєвого зниження рівня військової могутності Німеччини, остання все ще залишалася небезпечним противником. Так, на початку 1945 р. чисельність збройних сил «третього рейху» становила 9,42 млн. чол. У розпорядженні німецького командування було 110 тис. гармат і мінометів, 13,2 тис. танків, 7 тис. бойових літаків і 434 кораблі [10, 463]. Певні сподівання на завершальному етапі війни Гітлер покладав на "диво-зброю" – крилаті (ФАУ-1) і балістичні (ФАУ-2) ракети. І хоча збитки, завдані їх ударами, були дійсно великими, однак вирішального впливу на зміну стратегічної ситуації на фронтах це не мало. Англо-американські війська впевнено наближалися до кордонів Німеччини із заходу, Червона армія - із сходу.

Більша частина сил вермахту - 169 дивізій - була зосереджена на Східному фронті. «Лінію Зігфрида» на Західному фронті обороняли лише 107 дивізій [10,463]. Тому абсолютною несподіванкою для командування союзників став великомасштабний наступ німецьких військ в Арденнах. Крім розчленування американських 1-ї та 3-ї армій та прориву до Антверпена, цей наступ дозволяв Гітлеру сподіватися на розгром англійських і канадських військ, розташованих вздовж франко-бельгійського кордону. В подальшому, на думку американського історика У.Шірера, планувалося «повернути війська проти росіян, які хоч і продовжували наступати на Балканах, але були зупинені ще в жовтні на Віслі і у Східній Пруссії» [16,666].

Зрозумілим за таких умов виявилось прохання британського керівництва до Й.Сталіна про розгортання масштабної наступальної операції радянських військ на сході. У листі У.Черчілля до радянського лідера від 6 січня 1945 р. питання було поставлено однозначно: «Чи можемо ми розраховувати на великий російський наступ на Віслі або десь в іншому місці

протягом січня?» [8,348-349]. Відповіддю стало розгортання на території Польщі Вісло-Одерської операції Червоної армії. В радянській історіографії домінувала теза, за якою саме зазначена операція врятувала війська союзників від поразки в Арденнах [2,133]. Слід зазначити, що така постановка питання була озвучена самим Й.Сталіним. Так, у наказі Верховного Головнокомандувача від 23 лютого 1945 р. наголошувалося: «Ус-

їхні нашої зимового наступу привели перш за все до того.; що вони зірвали зимовий наступ німців на Заході, що мав своєю метою захоплення Бельгії і Ельзасу» [11,178].

Проте сучасний російський історик О.Орлов висловлює своє переконання в тому, що на момент наступу Червоної армії в Польщі союзникам вже вдалося стабілізувати ситуацію на Західному фронті [8,5]. Цікаво, що набагато раніше такої ж думки дійшов і німецький історик К.Тіппельскірх, який писав, що вже на початку січня 1945 р. «стало ясным, що наступ в Арденнах провалився і більш ніяких результатів оперативного масштабу від продовження наступу очікувати не доводиться» [12,680]. Не менш чітко із зазначеного приводу висловився і Верховний командувач військами союзників в Європі генерал Д.Ейзенхауер. У своїх спогадах «Хрестовий похід в Європу» майбутній президент США зазначав: «З січня 1-а армія, головну колону якої складав 7-й корпус, перейшла у наступ на північному фасі арденнського виступу, і зникла будь-яка небезпека, створена свого часу великим наступом німців" [3,411]. Якщо вищезазначені міркування відповідають істині, то закономірним для сучасних дослідників виявиться питання щодо доцільності більш раннього, в порівнянні з планами радянського Генштабу, початку проведення Вісло-Одерської операції. Не останню роль, на нашу думку, тут відіграли дипломатичні аспекти. Адже на лютий 1945 р. лідерами СРСР, США і Великої Британії була запланована зустріч в Ялті. Прибуття ж до Криму Й.Сталіна з багажем чергових перемог Червоної армії, зробило б союзників по коаліції більш лояльними до пропозицій Кремля.

Не можна залишити поза увагою ще одне твердження офіційної радянської історіографії. Мова йде про передислокацію гітлерівських військ з Арденн на Східний фронт. При цьому вказувалося, що німецьке командування змушене було піти на такий крок саме через наступ Червоної армії в Польщі [7,62]. Дійсно, 40 німецько-фашистських дивізій були перекинуті Гітлером із Заходу на Схід. Але, по-перше, зазначені заходи були розпочаті командуванням вермахту ще 26 грудня 1944 р., тобто більш як за два тижні до розгортання Червоною армією Вісло-Одерської операції, і, по-друге, абсолютна більшість прибулих із Західного фронту військ була відправлена до Угорщини для

оборони Будапешта під Хаймашкер [15, 527]. Таким чином, можна стверджувати, що така реконструкція минулого радянськими істориками не витримує критики.

Не менш активно протягом всього післявоєнного періоду в історичній науці обговорювалися різноманітні аспекти підготовки, ходу та наслідків Берлінської наступальної операції Червоної армії (16 квітня - 8 травня 1945 р.). Нагадаємо, що навесні 1945 р. фашистська Німеччина перебувала на порозі остаточного краху. Ще у січня-березні того ж року радянські війська розгромили ворожі угруповання у Східній Пруссії, Польщі та Східній Померанії і, вийшовши широким фронтом до Одера та Нейсе, глибоко вклинилися на територію Німеччини. На західному березі Одера були створені плацдарми, в тому числі і особливо важливий у стратегічному плані в районі м. Кюстріна. На східних оборонних рубежах німцями було зосереджено велике угруповання військ у складі групи армій «Вісла» і 4-ї та 17-ї армій групи армій «Центр» - всього біля 1 млн. чол., більше 10 тис. артилерійських гармат і мінометів, 1530 танків і самохідних гармат, більше 3300 літаків [10,504]. Гітлерівським командуванням на західних берегах Одера і Нейсе було створено три оборонних лінії глибиною до 20-40 км.

Практично водночас із заходу, майже не зустрічаючи організованого опору, вели наступ англо-американські війська. 11 квітня 1945 р. частини 9-ї американської армії генерала Сімсона в районі м. Магдебурга вийшли до Ельби. Ще через два дні ними було створено на східному березі річки два плацдарми. Відтепер американці знаходилися в 60 км від Берліна. Логічно, що рядом політиків, в тому числі і У.Черчіллем, було поставлено питання про бажаність для західних союзників першими увійти до столиці Німеччини [14,371].

Відповідно до цього в радянській історичній науці постійно підкреслювалося, що питання оволодіння Берліном на завершальному етапі війни набуло не тільки військово-стратегічного, але й політичного характеру. Саме цією обставиною пояснювалося прагнення політичного керівництва СРСР якнайшвидше оволодіти німецькою столицею і тим самим випередити війська союзників. Априорі виправдовувалися великі втрати з боку Червоної армії в ході проведення Берлінської наступальної операції.

В якій мірі така позиція є обґрунтованою? Дійсно, плани прориву армії генерала Сімпсона до Берліна з плацдармів на берегах Ельби існували. Проте верховний командувач військами союзників Д.Ейзенхауер поставився до них доволі скептично. Він писав: «Якщо б ми задумали кинути достатнє угруповання, щоб форсувати Ельбу з єдиною метою оволодіння Берліном, то виникли б наступні ускладнення. Перше: вірогідно, що росіяни оточили б Берлін задовго до того, як ми підійдемо туди. Друге: постачання великому угрупованню на такій відстані від основних баз, розташованих на захід від Рейну, призвело б до практичного вилучення військ від бойових дій на решті ділянок фронту. Йти на такий крок я вважав більш ніж нерозумним» [3,448]. Для американців було важливо якнайшвидше закінчити воєнні дії в Європі. У них виникали побоювання, що якщо не розсікти ударом на південь від Берліна німецький фронт, то частина сил вермахту відійде в Баварію, в район так званої «Альпійської фортеці», а це може суттєво затягнути війну.

Крім того, за підрахунками спеціалістів, у разі наступу 9-ї американської армії на Берлін, остання втратила б не менше 100 тисяч чоловік [8,11]. Напередодні виборів до Конгресу, які очікувалися в США, політичні лідери демократичної партії чудово розуміли всю згубність зазначеної операції.

Нарешті, не слід забувати і про те, що рішення Ялтинської конференції (лютий 1945 р.) чітко розводили радянські і англо-американські війська далеко західніше Берліна. За таких обставин рішення Д.Ейзенхауера про подальший наступ військ союзників по вісі Ерфурт-Лейпціг-Дрезден виглядав цілком логічним.

Протягом всього післявоєнного періоду в середовищі істориків не вщухають спори з приводу доцільності проведення військами Червоної армії штурму німецької столиці. В радянській історіографії вважалося, що Берлінська наступальна операція була важким, але вкрай необхідним кроком на шляху до перемоги над фашизмом. При цьому обов'язково підкреслювалося, що нацистське керівництво ще мало у своєму розпорядженні велику кількість військ, готових до останнього солдата захищати місто. Дійсно, фашистське угруповання в Берліні нараховувало понад 1 млн. чол. Однак, не можна забувати, що до цього числа, крім регулярних військ, також входили підрозділи фольксштурму

(народного ополчення) та «Гітлерюгенду», які за рівнем боєздатності були на порядок нижче за солдатів вермахту.

Викликають певні сумніви і твердження радянських науковців про абсолютну готовність оборонців до самопожертви. Герхард Больдт, який весною 1945 р. служив в імперській канцелярії, так характеризує бачене ним тоді в її стінах: «Картина всюди одна й та ж. Коридори і солдати наповнені солдатами; більшість їх стоїть, байдуже і в'яло притулившись до стіни. У них не помітно колишнього бойового піднесення, а швидше - покірність долі» [1,61]. Яскравим свідченням моральної спустошеності і небажання гинути за ідеали «Третього рейху» є пряма відмова командувачів німецькими танковими арміями виконувати прямі накази фельдмаршала В.Кейтеля [12,448].

Враховуючи зазначене, науковці сьогодні більш активно обговорюють питання щодо можливості з боку радянського командування у квітні 1945 р. розпочати блокаду Берліна, а не готувати війська трьох фронтів для штурму міста. Тут доречно нагадати, що останній обійшовся для Червоної армії у 350 тис. вбитими і пораненими [6,16]. У доцільності блокування німецької столиці був глибоко переконаний і командувач 3-ї армії генерал О.Горбатов, який писав: «Я тримаюся тієї думки, що з військової точки зору Берлін не треба було штурмувати. Місто досить було взяти в кільце, і воно саме б здалося через тиждень-другий» [6,16].

Чимало питань у істориків Другої світової війни виникає і з приводу військово-тактичних аспектів проведення Берлінської операції. Як відомо, згідно до затвердженого Ставкою плану, першими вранці 16 квітня 1945р. перейшли в наступ війська 1-го Білоруського фронту. Цьому передувала потужна артилерійська підготовка, що тривала протягом 30 хвилин. На німецькі позиції обрушилися 1 236 тисяч снарядів (2 450 вагонів боєприпасів) [5,258]. Г.Жуков писав про бачене ним того дня: «Від пострілів багатьох тисяч гармат, мінометів та наших легендарних «катюш» освітілася вся місцевість, а услід за цим пролунав величезної сили гуркіт пострілів і розривів снарядів, мін та авіаційних бомб. В повітрі наростав невсшухаючий гул бомбардувальників» [4,230-231]. Тобто, операція почалася згідно до всіх канонів військового мистецтва. Але радянське командування вирішило посилити психологічний шок, який відчували в той момент німецькі війська, застосуванням променів 140 зенітних прожекторів,

спрямованих на позиції оборонців міста. За задумом Г.Жукова це повинно було осліпити та деморалізувати гітлерівців. Відповідно, довгий час в радянській історіографії домінувала думка про те, що зазначений крок з тактичної точки зору себе повністю виправдав. Однак сьогодні знайшла своїх прихильників і інша оцінка доцільності застосування зенітних прожекторів. Так, українські дослідники Ф.Левітас та І.Башняніна зазначають: «По-перше, прожектори висвітили, насамперед, величезні хмари пилу та й освітили самих наступаючих, перетворивши їх у зручні мішені для фашистів. По-друге, з перенесенням променів на фланги й у глибину, бійці іноді втрачали орієнтування, натикалися на нерівності, потрапляли у вирви, утворені снарядами своєї ж артилерії, окопи і траншеї супротивника» [6, 11].

Не менш спірним у середовищі науковців є питання щодо доцільності використання командувачем 1-м Білоруським фронтом Г.Жуковим двох танкових армій для прориву оборони фашистських військ на Зееловських висотах. У світовій практиці проведення великих наступальних операцій таке раніше не зустрічалося. Вважалося, що танки можуть бути кинуті на прорив лише у випадку наявності для них оперативного простору, який лежить у ворожому тилу. Радянський маршал чудово розумів, що навіть зруйноване бомбардувальною авіацією та артилерією місто, аж ніяк не може являти собою оперативний простір. Доречно зауважити, що зазначене рішення Г.Жукова викликало неабияку критику з боку І.Сталіна, але не через чисельні втрати радянських військ, а через невідповідність Жуковського маневру оперативному плану Генштабу. Чому ж уславлений радянський полководець, розуміючи ризикованість танкового удару проти задалегідь підготовленої оборони противника, пішов на його проведення? На нашу думку, вирішальну роль тут відіграло те, що командувачі фронтами були штучно поставлені І.Сталіним в режим своєрідного суперництва. По суті, той, чиї війська першими увійдуть до Берліна, закріплював за собою славу переможця. Той же Г.Жуков пригадував у своїх мемуарах, що при підготовці Берлінської наступальної операції Верховний Головнокомандувач не погодився з проведенням лінії розмежування між територією відповідальності 1-го Білоруського і 1-го Українського фронтів [4, 215]. При плануванні операцій такого рівня така не-

визначеність чи навряд є допустимою.

Підводячи підсумок, логічно зазначити, що історія Другої світової війни ще потребує свого більш ретельного вивчення, а, можливо, й чекає нового покоління дослідників, які будуть менш залежними від існуючих догм і стереотипів.

Література

1. Больдт Г. Последние дни Гитлера.- Минск: Пейто, 1993.- 96 с.
2. Военный энциклопедический словарь / Пред. глав. ред. комиссии Н.В.Огарков. - М: Воениздат, 1984.- 863 с.
3. Эйзенхауэр Д. Крестовый поход в Европу.- Смоленск: Русич, 2000.- 528 с.
4. Жуков Г.К. Воспоминания и размышления: В 3 т.- 5-е изд.- М: Изд-во АПН, 1983.-Т.3.-350 с.
5. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945: В 6 т. / Пред. ред. комиссии Поспелов П.Н.- М.: Воениздат, 1960-1965.- Т.5.- 660 с.
6. Левітас Ф., Башняніна І. Берлінська операція: напередодні // Історія в школі.-2005.-№5.-С.8-13
7. О прошлом во имя будущего. Вторая мировая война: причины, итоги, уроки.-М.: АПН, 1985.-167 с.
8. Орлов А.С. Крушение «третьего рейха» // Новая и новейшая история.- 2005.-№2.- С.3-20
9. Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: В 2 т.- М.: Политиздат, 1989.- Т.2.- 320 с.
10. Самсонов А.М. Крах фашистской агрессии. 1939-1945. Исторический очерк. -М.: Наука, 1982.-727 с.
11. Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза.- М.: Госуд. изд-во политической литературы, 1952.- 206 с.
12. Типпельскирх К. История Второй мировой войны.- М.: Изд-во АСТ, 2001
13. Толанд, Дж. Последние сто дней рейха.- Смоленск: Русич, 2001.- 528 с.
14. Трухановский В.Г. Уинстон Черчилль. Политическая биография.- М.: Мысль, 1968.-479 с.
15. Фалин В.М. Второй фронт. Антигитлеровская коалиция: конфликт интересов.- М.: Центрололиграф, 2000.- 574 с.
16. Ширер У. Крах нацистской империи.- Смоленск: Русич, 1999.- 736 с.

ПРАВОЗНАВСТВО

ЯШИН В.О.,
старший викладач

ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОРІЧЧЯ

В цій статті здійснена спроба розглянути правове становище єврейського населення Російської імперії у другій половині XIX сторіччя. Досліджувана тема розглядається нами як *актуальна*, виходячи з наступних позицій.

По-перше, історія єврейського населення Півдня України другої половини XIX сторіччя ще не отримала достатнього наукового висвітлення та комплексного аналізу, що викликає необхідність наукової розробки даної проблеми.

По-друге, виникнення єврейського національного руху – палестинофільства, пізніше іменованого як сіонізм, втягування значної частини єврейської молоді у другій половині XIX - на початку XX сторіччя до радикального, в тому числі, терористичного за своїми методами, антиурядового руху, знаходилося у генетичній залежності від утисненого та вкрай правообмеженого становища єврейського населення в Російській імперії. Звідтак, з огляду на подальшу роль єврейства в історії Росії, Європи та світу в цілому, уявляється важливим *встановити справжній характер та зміст правових обмежень*, що їх зазнавало єврейське населення Російської імперії.

Правове становище підданих Російської імперії суттєво різнилося в залежності від різних факторів, в тому числі, від національної належності. Царський уряд відкрито протегував інтереси великоруської народності, обмежуючи права інших націй, в першу чергу, так званих, «іногородців». Хоча до стану «іногородців» в Російській імперії були віднесені, крім, євреїв, жителі Коман-

дорських островів – алеути і камчадали, кочові народи Ставропольського краю – туркмени, ногайці, кочові калмики, казахи («сибірські киргизи»), та закаспійські кочові ногаї та туркмени («ординці Закаспійського краю»), але тільки євреї зазнавали найбільших і, на нашу думку, виключних, правових обмежень.

Обмежувальне антиєврейське законодавство являло собою унікальне історичне та правове явище. Практично, більшість російських нормативно-правових актів містила положення щодо євреїв. Значна кількість з цих актів розроблялася без додержання навіть номінальної процедури, звідтак, одні норми не узгоджувалися з іншими; ці останні, в свою чергу, протирічили фундаментальним установленням, що вимушувало Перший Департамент Сенату видавати численні пояснення та коментарі, що, знову таки, тільки заплутувало справу. Місцева ж влада (часто в особі малограмотного урядника) будучи не в змозі розібратися з такою плутаниною, на свій розсуд, довільно, і, як правило, максимально обмежувально, тлумачила закон.

Правовий статус єврейського населення Російської імперії регламентувався великою кількістю нормативно-правових актів, виданих «під впливом різних віяній та течій» [9, III], при чому, непропорційно великою, якщо зважити на питому вагу єврейства в складі багатонаціонального населення Російської імперії. Це спонукало багатьох тогочасних авторів до видання інкорпорованих збірників з питань єврейського законодавства, що вміщували витяги із нормативно-правових актів, з додаванням роз'яснень Сенату та власних авторських коментарів. Серед таких видань слід відзначити, насамперед, фундаментальну працю відомого російського юриста Віталія Йосиповича Леванди «Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев, от Уложения царя Алексея Михайловича до настоящего времени, от 1649-1873 г. Извлечение из Полных Собраний законов Российской империи» [8], яка стала класичною майже одразу після виходу. Особливість праці В. Леванди полягає в тому, що він узагальнив не тільки ті акти, що безпосередньо стосувалися євреїв, але й ті, що стосувалися іногородців та застосовувалися щодо євреїв.

Змістовною і важливою є праця «Сборник законов о евреях с разъяснениями по определениям правительствующего Се-

ната и министерств» Йосипа Володимировича Гессена та В.Фрідштейна [10], значення якої, як і праці В. Леванди, дослідники оцінили ще сторіччя тому. Серед інших праць маємо звернути увагу на фундаментальне дослідження «Руководство к русским законам о евреях» М. Миша [9], «Законы о евреях. Систематический обзор действующих законоположений о евреях с разъяснениями правительствующего Сената и Центральных правительственных установлений», укладених Я.І. Гімпельсоном, за редакцією Л. Брамсона [4;5]; «Руководство к русским законам о евреях» М. Мыша[9]; «Действующее законодательство о евреях. По Своду законов, с разъяснениями С. Вайнштейна» київського видавництва[2], тощо.

Величезна гора антисеврейського законодавства, початок якої в нові часи закладений іменним указом царя Алексея Михайловича 1674 року, протягом XVIII-XIX сторіч обростала «положениями и узаконениями». Весь цей час, погляди законодавця (суть імператорських осіб та урядових кіл) на єврейське питання постійно змінювалися.

Положення 1804 року було першою спробою кодифікації антиєврейського, законодавства. Положення 1835 року і збірник нормативних актів щодо освіти і громадського-релігійного буття єврейства 1844 року доповнили цей антиєврейський кодекс. «Полегшувальні» закони 1859-1867 років, Статут про загальний військовий обов'язок 1874 року та нормативні акти останніх років Александра Другого близько підвели російську правотворчу практику до шляху зрівняння євреїв в правах з корінним населенням. З початку 80-х років, після царевбивства та погромної хвилі, в часи графа Ігнат'єва, закони 1882, 1886, 1889, 1890 років внесли нові суттєві обмежувальні зміни до цього *Codex Legum Anti Judaicum*.

Антиєврейське обмежувальне законодавство переслідувало дві, на перший погляд, протилежні мети: відособлення єврея від іншого населення та злиття євреїв з рештою населення імперії. Мета злиття була домінантною: у випадку неможливості злиття, передбачалося відособлення; злиття, внаслідок притаманної російському суспільству ксенофобії, в свою чергу, не було абсолютно бажаною метою урядовою політики, тому уряд, у відношенні до євреїв, в залежності від «віянь часу» акцентуалізував чи то політику асиміляції, чи відособлення [4, V].

Сучасники [4;5;9] пояснювали існування антиєврейського обмежувального законодавства мотивами *релігійним, економічним, фіскальним та політичним*.

Юдаїзм як релігія та єврейство як національна належність викликали несприйняття як в урядових колах, так і у значної кількості православного населення. З часом (якщо не зважати на ст. 88 Уставу про попередження злочинів, ПСЗ, 1890 року, що забороняла під острахом кримінального покарання євреям заважати найнятим ними слугам святкувати недільні та святкові дні) релігійна складова в сукупності урядових антиєврейських мотивацій значно послабшала: адже юдаїзму не властивий прозелітизм.

Звинувачення в експлуатації корінного населення найактивніше лунали з початку ХІХ сторіччя і до 60-х років; на два десятиріччя ці звинувачення послабшали (але не зникли), а з початку 80-х років залунали з подвоєною силою (див. наше окреме дослідження з цього питання).

З початку 80-х років ХІХ сторіччя правове становище євреїв зазнало подальших обмежень не тільки правоустановчого, але й тлумачного та правозастосовчого характеру [9,с.V]. М. Миш у передмові до третього, 1902 року, видання свого «Руководства...» зазначав: «Суттєві зміни...на гірше, в юридичному становищі євреїв, в останні роки внесені як новими законами щодо євреїв, так і тлумаченням існуючих законів в напрямку, все більше і більше, обмежувальному. Встановлена практика похитана; права, що довгий час визнавалися за євреями...нині заперечуються» [9,V]. Стан російських законів щодо єврейства, регулярна зміна урядової політики, довільне тлумачення єврейського законодавства різко негативно впливали на правове становище євреїв в Росії взагалі. Я. Гімпельсон зазначав: «скільки зайвих сил та розумової напруги витрачається на витлумачення кожної дрібної коми...цих законів. Якщо навіть відмовитись від участі тих, кого ці правообмеження і коментарі стосуються, якщо забути, скільки в житті криється під ними людського горя і зневаженої людської гідності, настійливо встає питання про непотрібність та «нікчемність» енергії, що тут витрачається» [4,ХІІ].

Фіскальний інтерес держави проявився, насамперед, у встановленні спеціального, так званого «коробочного» збору на кошерне м'ясо та різку птиці, доходи від якого забезпечували повне виконання фінансових повинностей євреїв перед державою.

Всю сукупність правообмежень щодо євреїв, базуючись на законодавстві Російської імперії, можна поділи на декілька категорій:

1. Обмеження щодо права проживання і пересування.
2. Обмеження стосовно майнових прав.
3. Обмеження щодо особистих немайнових прав.
4. Обмеження щодо доступу до державної служби та участі в місцевому самоврядуванні.
5. Обмеження щодо освіти.
6. Обмеження щодо роду занять.
7. Фіскальні обмеження.
8. Обмеження щодо євреїв-іноземців

Власне, поняття «єврей» в Російській імперії означало не тільки етнічну та конфесійну належність, а й обумовлювало певний обсяг правоздатності, що, в принципі, давало підстави для віднесення євреїв до окремого *стану* (рос. «состояние»): адже, дійсно, стани різнилися саме обсягом правоздатності. Разом з тим, євреї, у відповідності до ст.768 Законів про стани («Законы о состояниях») приписувалися до *встановлених в державі станів*, що не давало б підстав вважати євреїв окремим станом. З іншого боку, законоположення про євреїв віднесені до розділу V Законів про стани [6, 444], що має назву «О состоянии инородцев», а вже це відносить євреїв, разом з іноrodцями, таки до окремого стану, на чому наполягав, наприклад, М.Миш [9, 28], одночасно вказуючи на непослідовність законодавства в цьому випадку.

Якщо розглядати *стан* як певний обсяг наданої правоздатності, то протиріччя частково зникає: законодавець надавав певний обсяг правоздатності всім іноrodцям, відносячи тим їх до окремого стану, а, так би мовити, в середині цього стану встановлював спеціальний обсяг правоздатності для окремих категорій іноrodців, як, наприклад, євреїв.

Якщо ж виходити з традиційного, для російської правозастосовчої практики, обмежувального тлумачення і розглядати *стан іноrodців* як *стан обмеженої, за етнічними і конфесійними ознаками, правоздатності*, то *єврейство, як стан*, слід розуміти як *специфічну обмежену правоздатність, надану особам, етнічно та/або конфесійно належним до єврейства та/або юдаїзму.*

Єврейський стан виникав фактично тільки внаслідок народження від батьків-євреїв або, у випадку «незаконнонародженості», внаслідок народження від матері-єврейки; перехід в єврейство (гіюр) до 1906 року вважався злочином [11]. *Єврейський стан* припинявся, як правило, внаслідок переходу до християнства будь-якої конфесії, хоча, переважно, уряд підтримував православ'я. Сучасник зазначав, що «при тому обмеженому становищі, в якому євреї знаходились і знаходяться в Росії, перехід в християнство – єдина можливість вийти з того зачарованого кола, що створюється для них обмежувальними постановами» [9, 44].

Російське право також розрізняло юдеїв за *віросповіданням* та *підданством*, поділяючи їх у першому випадку на дві категорії – *євреїв-рабиністів і караїмів*, а у другому на три – *євреїв Імперії, євреїв Царства Польського та євреїв-іноземців*.

За законом 1851 року [8, 764-767], «для побуждения...к оседлости и полезному труду» [9, 48] євреїв було поділено на п'ять *розрядів*: *купців, землеволодільців, ремісників, міщан осілих та міщан неосілих*, при чому до неосілих міщан, зараховувались ті, хто не зміг підтвердити свою належність до купців – наданням гільдійного посвідчення, до землеволодільців – посвідченням Казенної Палати або документами на володіння власною землею, до ремісників – підтвердженням від міської думи, магістрату або ратуші про прийняття до відповідного цеху та до осілих міщан – документами на володіння нерухомістю. Купці, ремісники та міщани приписувалися до міських громад, навіть, якщо б вони й мешкали в сільській місцевості, землеволодільці – до сільської громади. Фактично, до розряду *неосілих міщан*, які піддавались додатковим утискам і обмеженням, потрапляли всі бідні євреї. Ті ж з них, хто не був приписаний до жодного розряду, визнавався бродягою, з усіма наслідками.

Риса осілости, що існувала в Росії з 1791 до 1917 року, являла собою найбільше й найсуттєвіше обмеження для єврейського населення, яке позбавляло їх права вільного пересування в межах всієї імперії. В якості головної причини існування риси осілости для євреїв, російський уряд вказував «шкідливий вплив їх на корінне населення» [5, 14].

Рису осілости для євреїв було встановлено Указом Катерини II від 29 грудня 1791 року, яким до межі проживання євреїв

були віднесені спочатку області Білорусі, Катеринославщини і Таврії, а вже на початок ХХ сторіччя (1903 рік) до риси входили 15 губерній: Бессарабська, Віленська, Вітебська, Волинська, Гродненська, Катеринославська, Київська (окрім Києва), Ковенська, Мінська, Могілевська, Подільська, Полтавська, Таврійська (окрім Ялти та Севастополя), Херсонська (крім Миколаєва) та Чернігівська. Крім того, з 1862 року [4, 2], до риси осілості входили 10 губерній Царства Польського: Варшавська, Калишська, Келецька, Люблінська, Петроковська, Плоцька, Радомська, Сувалківська, Ломжинська і Седлецька (з 1912 року частини Ломжинської і Седлецької об'єднані в Холмську губернію). Крім того, низкою урядових рішень обмежувалось проживання євреїв і в самій риси осілості: євреям заборонялось проживання в західних губерніях і в Бессарабській губернії на 50-верстній відстані від державного кордону, за виключенням осіб, приписаних до громад, що існували цієї відстані до 27 жовтня 1858 року [4, 2]. Таке обмеження, введене у 1812 році, мотивувалось тим, що євреї, що мешкали неподалік державного кордону, займалися переміщенням товарів через кордон без сплати відповідного мита, інакше кажучи, займалися контрабандою [9, 114], [4, 2]. «Тимчасовими правилами...» 1882 року заборонялося поселення *поза межами міст і містечок* та перехід в інше поселення [6, 532-533]. Проблема проживання євреїв поза межами міст і містечок турбувало свого часу ще імператрицю Катерину II: «не следует записавшихся в мещанство ...евреев селится в городах принуждать, но...работать не запрещать, ...да и неизвестно, могут ли они в городах найти себе пропитание» [9, 117], а вже Правилами 1804 року євреям не заборонялося брати землі в оренду для здійснення сільськогосподарської діяльності, купувати незаселені землі та селитися для заняття землеробством на землях, набутих ними законним шляхом.

Російським законодавством аж занадто детально регламентувалися поняття «містечко», «посад», «околиця», метою чого було недопущення навіть найменшої можливості поселення єврея в забороненому місті; вкрай деталізувався процес переходу єврея, наприклад, із одного поселення в інше, тимчасові «отлучки» з місця жителя, переїзди, реєстрації і ще безліч бюрократичних перепон, кількість і зміст яких іноді сягали ступеню маразму.

Правове регулювання *проживання євреїв поза межами риси осілости* мало певні відмінності, залежні від конкретної території. Частина місцевостей: Москва, території розселення козаків,— були заборонені для проживання євреїв, навіть тих, які мали право повсюдного проживання. Інші місцевості: Курляндська, Ліфляндська, міста Миколаїв та Севастополь, які не входили до риси осілости, були, між тим, дозволені для проживання євреїв, що не мали права проживання поза межами риси.

Право жительство поза межами риси осілости, за усталеною практикою, поділялося на, так зване, «умовне» і «безумовне». Такий поділ залежав від того, чи надане право проживання поза межами риси в незалежно від характеру діяльності, або залежно від такої. За загальним принципом, проживання поза межами риси осілости дозволялося тим євреям, що мали

Проживання поза межами риси осілости було дозволено у 1861 році євреям, що мають вчений ступінь магістра, кандидата, (ступінь кандидата у відповідності до Університетського Статуту 1884 року була замінені на диплом 1-го ступеню, з відповідним розповсюдженням на таких осіб прав кандидатів) або доктора. Їм також дозволялося мати, не більше двох осіб, слуг-євреїв. З 1872 року це правило було розповсюджене на євреїв, що закінчили Санкт-Петербурзький технологічний інститут [4, 6], а з 1879 року на всіх євреїв, які мали вищу освіту [4, 8], крім тих, хто отримав таку за кордоном, а також аптекарських помічників і дантистів, але цім останнім категоріям не надавалося право утримувати при собі слуг.

Щодо аптекарських помічників, то, наприклад, в Херсонській губернії, з 1890 до 1917 року всього було зареєстровано таких 1202 особи, з яких юдеїв було 1166, або 97%, решта: православні, 20 осіб, або 1,67%; римо-католики, 12 осіб, або 0,99%, двоє німців, один караїм та один вірмен [1, 1-5]. Зрозуміло, що подальше існування заборони на переселення для аптекарських помічників фактично підірвало б аптекарську справу поза межами риси осілости в принципі, тому уряд знову застосував принцип «корисних» та «некорисних» євреїв, дозволяючи «корисним» поміщикам переселення у внутрішні губернії.

З 1865 року проживання поза межами риси було дозволено євреям-винокурам, механікам, броварям та ремісникам про-

живати повсюдно, що, нарешті, дозволило вирішити питання гострої нестачі кваліфікованих та досвідчених спеціалістів з цих напрямів. Так, у 1819 році ще за ініціативи Сперанського було дозволено допустити євреїв до заняття гуральництвом у внутрішніх губерніях під контролем російських підприємців і з метою передачі знань і досвіду російським спеціалістам. Пізніше застосовані обмежувальні заходи швидко були скасовані і єврей-винокури виписувалися з риси осілості аж у Іркутську губернію, на прохання тамтешнього губернатора.

У 1835 році, виселяючи євреїв з Кавказу, уряд залишив у недоторканності євреїв-ремісників, з огляду на крайню нестачу ремісників в цьому краї.

З 1853 року уряд дозволив проживання євреїв-закрійників та кравців при військових частинах та навчальних закладах. Втім, всі ці заходи виявилися недостатніми і уряд вимушений був, нарешті, дозволити вільне проживання євреїв-ремісників поза межами риси осілості.

Надавши євреям будь-яке право, російська влада одразу десятками урядових рішень таке право обмежувала, іноді зводячи його нанівець. Так, спільне, разом з батьками і в місті їх «позарисового» проживання перебування дітей євреїв, дозволялося лише до досягнення ними повноліття, або до закінчення вищого навчального закладу, але і в цьому випадку, не більше, ніж до досягнення ними 25-річного віку.

Проживання євреїв в Києві дозволялося з 1794 року. Втім, таке право, з самого початку його існування, як ми зазначали, одразу почало активно обмежуватись. У 1827 році проживання євреїв в Києві було заборонене, а євреї підлягали виселенню. Таке рішення диктувалося прагненням обмежити суттєву конкуренцію, що її складали єврейські купці для киян. Пізніше, в 1833 році, Левашов, київський військовий губернатор, виступив проти виселення євреїв, стверджуючи, що таке виселення на руку тільки купцям. Втім, євреїв таки виселили з Києва і тільки у 1861 році їм знову було дозволено оселитися там, але з максимумом обмежень.

Так, в Києві дозволялося проживання євреям-купцям першої гільдії із сім'ями, «не опороченим судовими приговорами, не замешаними по делам о контрабанде и не состоящими под надзором полиции» [12, 49] та «ограниченное самою

крайністю число прислуги», при чому проживання дозволялося в Либідському та Плосьькому відділках (рос. «частях»). Купці мали можливість мати прикажчиків з числа євреїв, але їхня кількість встановлювалась «владою генерал-губернатора» [12, 50]

Окремим категоріям єврейського населення, що, з точки зору уряду, були «корисні суспільству» з економічної або іншої утилітарно-практичної позиції, дозволялося проживання в Києві, Севастополі та Миколаєві.

Пересування євреїв поза межі «риси», зокрема, в Царство Польське, також обмежувалося. До 1868 року відвідання Польщі російськими євреями було обумовлене, крім адміністративних перепонів, ще й сплатою спеціального податку – так званого «геллейт цолль», а польським євреям заборонялося постійне проживання в межах Російської імперії, навіть в «рисі осілості».

За давньою і усталеною російською традицією, представники влади тлумачили положення законодавства на власний розсуд, а правообмежене становище єврейського населення дозволяло владі занадто довільно трактувати законодавство. Так, наприклад, незважаючи на законний дозвіл слугам-євреям спільно проживати із своїми господарями-євреями, поліція вимагала, щоби слуги проживали не тільки в одному будинку із своїми господарями, а й, навіть, в одній квартирі [5, 270]. Проживання в одному будинку визнавалося недостатнім для відповідності «букві закону».

Російський уряд не був оригінальним, накладаючи обмеження щодо придбання євреями нерухомості: так, наприклад, декрет короля Саксонського, герцога Варшавського Фрідріха I Августа Веттіна від 17 жовтня 1808 року, встановлював для євреїв Польщі суттєві правові обмеження, в тому числі, відносно купівлі нерухомого майна [13]. Ці обмеження були ліквідовані травневим імператорським указом 1862 року [9, 12], який значно розширював права єврейського населення.

Право євреїв на придбання нерухомості суворо корегувалося із правом жителяства. У відповідності до Положення 1835 року [4, 371], норми якого майже не змінилися й пізніше, євреям в межах риси осілості дозволялося набувати будь-яке нерухоме майно, за виключенням населених маєтностей, володіння якими євреям заборонялось повністю. У другій половині XIX сторіччя

спеціальними нормативно-правовими актами було врегульовано право володіння і користування нерухомим майном для євреїв в 9 західних губерніях (Вітебська, Волинська, Гродненська, Ковенська, Київська, Подільська, Могилівська, Вільненська).

Поза межами риси осілості правом набуття нерухомоті у власність користувалися лише ті євреї, що мали «постійне перебування», тобто такі, що користувалися так званим «безумовним» правом жителяства.

До 1824 року не існувало антиєврейських обмежень щодо проживання та роду занять, які б стосувалися євреїв-іноземців. Положення 1804 року [9, 42] встановлювало рівність прав для всіх євреїв, незалежно від роду занять, з іншими підданими Імперії. Втім, з останніх років царювання Александра I і в часи Ніколая I урядова політика ставала дедалі жорсткішою.

Хоча уряд офіційно дотримувався двох принципових обмежень щодо євреїв неросійського походження: недопущення євреїв-іноземців до переселення в Росію та до вступу в російське підданство, але виключення, що існували, в значній мірі зводили нанівець такі обмеження.

Такими виключеннями були:

1. Польські євреї, які з 1868 року отримали право повсюдного жителяства в межах «риси осілості».
2. Євреї, що приїздили з урядового дозволу для заняття посади рабина.
3. Євреї-лікарі.
4. Євреї, що прибували на запрошення військового та морського міністерств.
5. Євреї-підприємці, за умови відкриття підприємства протягом трьох років.
6. Євреї-спеціалісти, що прибували за спеціальним запрошенням для мануфактурних робіт.
7. Достатньо впливові в суспільстві та в ділових колах євреї, яким дозволялося перебування за спеціальним дозволом міністра фінансів.

Якщо зважити на те, що рух єврейського населення відбувався, здебільшого, із Росії, а не в Росію, особливо, після погромів початку 80-х років, то перелічені виключення фактично повністю охоплювали ті категорії євреїв-іноземців, які мали намір переселитися в Росію або стати підданим російської корони.

Для адміністративного забезпечення правових обмежень, встановлених для євреїв-іноземців, ст.136 Статуту про паспорти [9, 25], [12, 106] покладала на місцеву владу обов'язок «суворо наглядати, щоби іноземні євреї не проживали в заборонених для перебування місцях під іменем християн». З цією ж метою, від всі іноземці, що прибували в Росію для заняття торгівлею, надавали посвідчення про свою належність до християнської конфесії.

Євреям-іноземцям дозволялося займатися торгівлею, але за умови отримання дозволу від міністерства фінансів, міністерства іноземних справ та міністерства внутрішніх справ і тільки по 1-й купецькій гільдії, у великих обсягах.

На практиці ж, в рисі осілості і в Польщі, заборона заняття торгівлею для євреїв-іноземців не дотримувалася: адже відомо, що суворість російських законів компенсується їх невиконанням. Додамо сюди іманентні для російського суспільства хабарництво і корупцію і отримаємо, таким чином, достатнє пояснення цього феномену.

Обсяги і кількість торговельних операцій євреїв-іноземців в рисі осілості на 80-ті роки ХІХ сторіччя досягли настільки значних сум, що уряд, не в змозі будь-яким чином протидіяти, вимушений був запропонувати всім єврейським торговцям легалізуватися з наданням всіх передбачених прав, а висилати лише тих, хто відмовиться легалізуватися.

Суттєвим обмеженням для євреїв-іноземців була також заборона набувати нерухомість, навіть у порядку успадкування. В цьому випадку, протягом шести місяців єврей повинен був продати належне йому майно. Однак, слід зазначити, що така заборона розповсюджувалась лише на тих євреїв, які не мали дозволу «від трьох міністрів» на проживання в Росії, і саме на цій підставі не мали права володіти нерухомістю.

Обмеження немайнових прав євреїв стосувались, перше за все, імен. Законодавство про стани зобов'язувало всіх юдеїв іменуватися виключно єврейськими іменами, без права їхнього змінення, навіть на аналогічні єврейські-ідиш, не говорячи вже про християнські. У 1893 році додатково було встановлено, що ані іншим іменем, ані прізвисьмом жоден єврей, окрім записаних в метричній книзі, іменуватися не може [6, 458], хоча при реєстрації в метричних книгах євреям дозволялося обирати будь-яке ім'я.

Євреї-викрести, тобто такі, що прийняли християнство, також не мали права на цій підставі змінювати прізвище, за виключенням лише тих, хто знаходився на військовій службі, при цьому вибір прізвища було обмежено прізвищами хрещених батьків [6, 459]. Таке обмеження, на наш погляд, призводило до збереження особливого статус-кво єврея, адже прізвище слугувало першим і, іноді, основним етнічним ідентифікатором. Євреї-військові ж відносилися до «корисних», тому уряд дозволяв їм заміну юдейського «ідентифікатора» на інший, неюдейський.

Інша група обмежень немайнових прав стосувалася мови. Так, стаття 773 Закону про стани [6, 460] примушувала євреїв застосовувати в зносинах з владою, в правах судових та адміністративних, лише мову російську, або ту, на якій в їх місцевості відбувається діловодство, але, ні в якому випадку, не єврейську (мабуть, розуміючи при цьому *всі* єврейські мови). У випадку, коли євреї не володіли російською, йому дозволялося підписувати документи єврейською, з тим, однак, щоби тут же був наявний переклад на російську. Торговий Статут, дозволяючи торговельне діловодство всіма мовами, забороняв при цьому єврейську, за єдиним виключенням, коли в документі був присутній переклад на російську.

Єврейська освіта також знаходилась в сфері постійної уваги уряду. Питання лише в тому, якого роду була ця «увага». В листопаді 1844 року імператорським указом було засновано єврейські училища 1-го розряду, що відповідав приходській школі, та 2-го розряду, що здійснювали навчання в обсязі повітового училища, та рабинські училища, що дорівнювались гімназіям. У 1873 році всі єврейські училища були реорганізовані: училища 2-го розряду закриті, а 1-го суттєво скорочені; із рабинських училищ на території України залишилося тільки Житомирське, перетворене в учительський інститут.

Суттєві обмеження щодо освіти євреїв, що почали вводитися з другої половини 80-х років, частково, принаймні, в професійній (ремісничій) освіті, пояснювалися тим, що «в містах і містечках південно-західного краю євреї складають більшість ремісничих рук і цим заважають розвитку ремісничої праці серед корінного населення краю, експлуатованого ними», та «спеціальне єврейське ремісниче училище, при відсутності таких у

християн, є додатковим зняряддям в руках євреїв для експлуатації корінного населення» [7, 526]

Розпорядженням міністра освіти з 1887 року для євреїв вводилася, так звана, «відсоткова норма»: 10% від загальної кількості учнів в рисі осілості, 5% поза межами риси і 3% в столицях, при чому таке співвідношення вводилося не одразу, а поступово [9, 422]. Пізніше «відсоткова норма» була розповсюджена на вищі навчальні заклади, (з 1885 року на Харківський технологічний інститут, а з 1897 року на Санкт-Петербурзький жіночий медичний інститут), а в деяких навчання євреїв було взагалі заборонене: в московському та петербурзькому театральних училищах, Домбровському гірничому училищі, промислового училищі імені Чижова, Морському кадетському корпусі, Морському інженерному училищі і цей перелік можна довго продовжувати.

Можливості єврейського населення щодо державної служби також були суттєво обмежені у порівнянні з корінним населенням та іншими «іногородцями». До державної служби по всім відомствам допускалися євреї, які мали вчену ступінь доктора, кандидата або магістра, без обмежень по рисі осілості. Євреї-лікарі мали право вступати на державну медичну службу в західних губерніях, Новоросійській і Бессарабській де було дозволено постійне проживання. Євреї, що мали освіту інженера-технолога допускалися на службу лише по технічній частині, а євреї-землеміри лише по губернському межовому відомству. Права доступу до державної службі, рівного з місцевим населенням, також позбавлялися євреї-спадкові дворяни, що, на наш погляд, було додатковим свідченням небажаності реальної повної асиміляції євреїв для уряду.

В принципі, якщо взяти до уваги поділ державної служби в Росії на службу за наймом і службу, де існують «чини і пенсії» [9, 468], то євреям була практично заборонена остання. Євреї також обмежувалися в доступі до громадської служби, або, за сучасною термінологією, в доступі до участі в місцевому самоврядуванні, але обсяг цієї статті не дає можливості докладно зупинитися на цьому питанні а також на деяких утиках фінансового характеру («коробочного збору») щодо єврейського населення.

В адміністративно-правовому відношенні, управління єврейськими справами відбувалося таким чином:

1. Сенат відав справами єврейських громад взагалі, за винятком кримінальних та щодо нерухомості.

2. Департамент поліції відав справами щодо паспортів і «втікачів» (рос. «беглых»).

3. Міністерство землеробства і державного майна опікувалось справами колоністів Катеринославської та Херсонської губерній.

4. При Департаменті духовних справ іноземних віросповідань у справах юдаїзму існувала рабинська комісія.

5. Реєстрація актів цивільного стану, охорона громадської безпеки, фіскальні справи покладалися на губернське правління.

6. Сіротський суд відав справами малолітніх володільців земельних наділів та встановлював опіку над ними.

Детальне ознайомлення з обмежувальним антиєврейським російським законодавством незмінно приводить дослідника до думки, що такий, величезний за обсягом, вкрай заплутаний, фантастично деталізований *Codex Legum Anti Judaicum* не можна було змінити за той історично мізерний проміжок часу, протягом якого відбувались реформи. Російська правотворча традиція не визнавала і не визнає й досі ніяких радикальних змін або найменшої демократизації: достатньо прочитати кілька сторінок правових документів. Навіть наявність політичної волі і найвищої влади виявилася безсилою проти російського традиціоналізму: часи петровської дубинки минули, а реформатори епохи «Великих реформ» намагалися виглядати лібералами. З іншого боку, і ми звертали увагу на це неодноразово, ксенофобським російський соціум сприймав ліберальні зміни доти, доки вони не стосувалися «інородців». Російські ж урядові кола являли собою лише відбиток суспільства і ступень їхньої ксенофобії корелювався із ступенем ксенофобії суспільства.

В кінцевому рахунку, все це свідчило лише про те, що «віяння» урядової політики щодо євреїв залишалися лише «віяннями», а не урядовою політикою.

Література

1. ДАХО, ф.20, оп.1, спр. 4, на 53 л.
2. Действующее законодательство о евреях (По Своду Законов с разъяснениями) / Сост. Вайнштейн Е.В.—К.: Радомысль, Типография Мажбиц, 1911,

3. Житецкий И. Евреи в Южной России. Формы труда у евреев в Южной России // Киевская старина: ежемесячный исторический журнал.—1901, июль-август, Т.LXXIV.—с.1-45
4. Законы о евреях: сист. обзор действующих законоположений о евреях с разъяснениями Правительствующего Сената и центр. правительств. установлений: с постатейным, хронол. и алф.-предм. указ./ Сост. помощник присяж. пов. Я.И. Гимпельсон; под ред. и с предисл. присяж. пов. Л.М. Брамсона.—СПб.: Т-во «Юриспруденция», 1914 - 1915.- Т.1.—440с.(С1-440)
5. Законы о евреях: сист. обзор действующих законоположений о евреях с разъяснениями Правительствующего Сената и центр. правительств. установлений: с постатейным, хронол. и алф.-предм. указ./ Сост. помощник присяж. пов. Я.И. Гимпельсон; под ред. и с предисл. присяж. пов. Л.М. Брамсона.—СПб.: Т-во «Юриспруденция», 1914 - 1915.- Т.2.—479с.(С 441-920)
6. Законы о состояниях. С разъяснениями, извлечёнными из Кодификационной Объяснительной записки к Законам о состояниях, изд.1899 года, – определений 1-го, 2-го Департаментов и Департамента Герольдии Правительствующего Сената, – решений Кассационных Департаментов и Общих Собраний правительствующего Сената, – циркуляров и распоряжений министерств,—указов и циркуляров Святейшего Синода / Сост. присяжный поверенный Я.А.Канторович. – Изд.2-е., С-Пб.: Изд. Юридического книжного склада «Право», 1911. – 1032 с.
7. Недельная Хроника Восхода, 1890.—№21
8. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев, от Уложения Царя Алексея Михайловича до настоящего времени, от 1649-1873 г. Извлечение из Полных Собраний Законов Российской Империи. Составил и издал В.О. Леванда. – С.-Пб.: Типография К.В. Трубникова, 1874. – 1185с.
9. Руководство к русским законам о евреях / Сост. присяжный поверенный М.И.Мыш.—Изд.4-е., С-Пб.:Типография А.Бенке, 1914, 652с.
10. Сборник законов о евреях с разъяснениями по определениям Правительствующего сената и циркулярам министерств / Сост. Гессен И.В., Фридштейн В.—СПб.: Изд. юрид. кн. маг.Н.К. Мартынова, 1904.- XXII, 422 с.
11. Слід зауважити, що у Воронежській та Тульській губернії на середину ХІХ сторіччя зберігалися невеликі, в декілька десятків осіб, громади «руських євреїв» – «суботників», або «жидовствующих», але розгляд особливостей їх правового становища виходить за межі цієї статті.

12. Устав о паспортах, со всеми изменениями, дополнениями и разъяснениями по решениям Правит. Сената и циркулярам Министерств, с включением Правил о правах жительства евреев / Сост. Абрамович К. – С-Пб.: Типография Министерства Внутренних Дел. – 1905. – 199с.
13. Фрідріх I Август Веттін лише номінально був герцогом Варшавським: справжня влада належала емісарам Наполеона Бонапарта, і, в першу чергу, воєнному міністру Понятовському. Зазначимо також, що такі обмеження певним чином різнилися з єврейською політикою Наполеона: відомо, що євреї Франції підтримали Бонапарта, навіть порушивши Суботу і Наполеон не забув цього.

МОСКАЛЕНКО В.Г.,
доцент, кандидат
історичних наук

ІДЕЙНО-ТЕОРЕТИЧНЕ СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ВИБОРІВ ХVІІІ – ПОЧ. ХІХ СТ.

У суспільно-політичному житті країн, що будують громадянське суспільство, важливу роль відіграє інститут виборів. Публічний і політичний характер інституту виборів задається, насамперед, волевиявлення народу, що реалізується в найбільш загальному вигляді через вибори, основні принципи яких законодавчо згрунтовані в систему.

Загально відомо, що виборча система – це передбачений законодавством порядок формування представницьких органів влади. Встановлення виборчої системи є наслідком історичного, суспільного-економічного розвитку, традиції політичної культури, розстановки соціальних груп та ін.

Через формування представницьких органів державної влади громадяни користуються політичними свободами і беруть участь в управлінні суспільством. Ефективній організації виборів на сучасному етапі сприяють теоретичні дослідження науковців з історії розвитку інституту виборів на теренах України.

Вивчення і аналіз історичної теорії становлення інституту виборів, яка формувалась на українських землях, дозволяє визначити його характер, національні особливості, принципіву різницю і схожість із зарубіжними аналогами.

В правові і історичній науці з досліджуваної проблеми обмаль відповідних робіт, а ті з них, які видані, розглядають в загальному плані аспекти інституту виборності, до того ж не позбавлені ідеологічних забарвлень минулих років [1].

Об'єктом дослідження даної роботи є ідейна-теоретична спадщина інституту виборності XVIII – поч. XIX ст.

Незважаючи на посилення абсолютизму у політичному житті Російської імперії, козацькі республіканські традиції не зникли. Незабаром вони заявили про себе демократичним документом “Пакти й Конституції законів та вольностей війська Запорозького” – підготовленим у квітні 1710 р. П. Орликом, Г. Герциком, А. Войнаровським та деякими іншими представниками козацької старшини (прихильниками І. Мазепи), як договір – зобов'язання гетьмана та війська Запорозького, що було характерним для західних традицій і значно відрізнялося від ідей східного патримоніалізму. Конституція віддзеркалювала високий рівень політичної грамотності української старшинської еліти, її сприйнятливість до європейської ліберальної думки та здатність до розвитку і застосування історичних надбань народу. [2]

Конституція декларувала розширення демократичних засад у суспільстві через виборність гетьмана, полковників, генеральних радників та створення своєрідного козацького парламенту – загальної Ради. Правда, не зовсім відповідають загальним самокритичним спрямованостям статті Конституції, в яких полковники і генеральні радники, обрані в полках, затверджуються гетьманом. Інша старшина також не може бути обраною на свої посади без урахування гетьманської волі [3, 30 – 31;]. На жаль, Конституція П. Орлика майже не діяла, хоча своїми демократичними засадами виборності, змістом і державницькою спрямованістю випереджала суспільну думку тогочасної Європи, Америки. Вона була написана приблизно за 65 років до прийняття “Декларації США і майже за 80 років до проголошення “Декларації прав людини і громадянина” у Франції – документів, що також спиралися на ідеї народного суверенітету і природних прав людини.

У XIX – на початку XX ст. розвиток інституту виборів відбувався переважно на теоретичному ґрунті. Поряд із західною конституційною думкою і національною практикою державотворення, від Київської Русі до Гетьманщини, на українських

мислителів значний вплив мала і попередня вітчизняна думка. Йдеться про козацьких літописців ХУІІ – ХУІІІ ст., Г.Сковороду, Я. Козельського, С. Десницького, В. Капніста, П. Лодія та інших просвітителів. Їхню естафету підхопили українські декабристи, члени Кирило – Мефодіївського товариства, В. Антонович, О. Косинський, П. Куліш, члени громад.

Теоретичну думку, відносно інституту виборів, збагачували проекти конституційних перетворень і Основних законів розроблені керівником Південного товариства декабристів П.І. Пестелем (1823р.), членом Кирило – Мефодіївського товариства Г. Андрузьким (1847р.), діячем суспільно – політичного руху: М. Драгомановим (1884р.). [49]

Основним документом, де були сформульовані правові ідеї (в тому числі йшлося про інститут виборності) Південного товариства декабристів була так звана “Руська правда”, повна назва якої “Заповідна державна грамота великого народу російського, що служить звітом для удосконалення державного устрою Росії і містить Вірний наказ як для народу, так і для Тимчасового Верховного Правління”.

Автор проекту майбутньої конституції Росії П. І. Пестель передбачав: ліквідацію кріпацтва і безоплатне наділення всіх селян землею, встановлення республіканського ладу, введення загальнодемократичних прав і свобод громадян і т. ін. Росію автор представляв, як республіку, що складається з 10 областей. Що стосується України, П. Пестель в проекті прямо і неоднозначно відкидав не лише її право на незалежність і відокремлення, а й навіть мрії про автономний статус.

В проекті конституції зацікавленість викликають положення про вибори. Виборчим правом користувались всі особи чоловічої статі (жінки виборчих прав не мали), які досягли двадцятилітнього віку, за виключенням тих, хто знаходився в особистому прислуговуванні (виконував обов’язки слуги, прислуги). В конституційному проекті П. Пестеля був відсутній будь – який політичний та майновий цензи. Для того, щоб обирати і бути обраним, необхідно лише бути повнолітнім громадянином російської республіки. Громадське повноліття досягалось у віці двадцяти років. Автор припускав, що виборці віддадуть перевагу більш освіченим громадянам, тому ценз грамотності в

проекті був відсутній: грамотний і неграмотний громадянин мали однакове право на голосування [5, 282].

Політичним ідеалом П. Пестеля була республіка, яка в адміністративно – територіальному плані поділялась на губернії або області, а ті в свою чергу ділились на повіти, останні на волості. Щорічно в кожній волості повинні були збиратись загальні земські збори тих, хто користувався виборчим правом, на яких обирали депутатів до місцевих органів влади: “волостное, уездное, окружное или губернское собрание.” Голови волостних зборів – “волостной предводитель,” аналогічно, повітових і губернських – “выборные посадники” теж обирались громадянами, що мали виборні права. З вищевикладеного можна констатувати, що автор конституційного проекту пропонував принцип прямого виборчого права, який надавав можливість громадянам обирати кандидатів до органів місцевої влади на виборах безпосередньо.

Дещо інший принцип виборності пропонувався в проекті при обранні представників народу до вищих органів державної влади: Народного віче, Державної думи та Верховного собору.

Народне віче подавалось автором як однопалатний орган вищої законодавчої влади, що обирався з представників губернських зборів терміном на п'ять років. Кожного року одна п'ята депутатів Народного віче переобирались, хоч не вказувалось, хто і чому повинен був вибувати. Голова вищого законодавчого органу обирався щорічно з депутатів, які перебували в складі вищого законодавчого органу останній, п'ятий рік. На яких підставах обирався голова першого складу Народного віче – пояснення в проекті відсутні.

До вищого органу виконавчої влади – Державної думки – входило п'ять громадян, які обирались депутатами Народного віче на п'ять років.

Щорічно один із членів Державної думи вибував і замінювався іншим, обраним громадянином (ця процедура теж не пояснюється в проекті). Головою Державної думи був громадянин, який засідав у ній п'ятий рік.

Вищий контролюючий орган влади – Верховний собор – складався з 120 громадян, які називались „боярами“ і обирались на губернських зборах пожиттєво [6; 280-284].

Таким чином, до вищих органів державної влади автор проекту пропонував обирати громадян шляхом двоступеневих виборів. Безумовно, конституційний проект П.І.Пестеля не вписувався в тогочасну політичну структуру держави і не був втілений в життя, але є цікавою теоретичною пам'яткою права.

В 1847 р. Георгій Андрузький член Кирило-Мефодієвського товариства 20-ти річний студент юридичного факультету університету св. Володимира, під ідейним впливом М. Гулака розробив „Начерки Конституції Республіки“. За структурою та змістом конституційний проект перегукувався з народницькими традиціями, приділяв увагу самоврядуванню, механізму діяльності округу, області та штату.

Інститут виборів досить хаотично та суперечливо був представлений у законопроекті. Згідно задуму автора право участі у виборах мали громадяни не молодше 20 років, проголошувалась рівність у виборчому процесі, але в той же час голосування було нерівним „сын имел один голос, отец вдвое против сына“. Військовий ценз депутатів становив 30 років, вони повинні були обов'язково одружені і грамотні [7, 44-45].

Управа, яка об'єднувала в собі виконавчий, розпорядчий і судовий орган влади на місцях, обиралась членами общини (загальна кількість громадян від 200 до 2000 сімей). До складу управи прямим голосуванням обирались 10 депутатів від общини та кожний місцевий житель, який закінчив гімназію. Депутати обирались терміном на один рік і затверджувались обласною управою.

Голова управи, його політики (3-4 старшини), священник, писці (1-5 чоловік) призначалися обласною управою.

Не мали права обиратись до складу управи громадяни „ззорного поведенія; кто был наказыван, не далее за 3 года, моложе 20 лет и не местные жители.“ [8; 45-46].

До того ж, члени управи мали право не допускати громадян до виборів, хоча з яких причин не пояснюється.

На надзвичайних засіданнях 2/3 голосів від загальної кількості членів управи мали право звільнити від обов'язків будь-якого депутата (не вказується чому) та призначити нового.

Депутати області, округу - обирались терміном на 2 роки, Думи - на один рік.

Законопроект Г.Андрузького надає можливість аналізу теоретичного пошуку структури інституту виборів. Хоча проект був явно недосконалим (виборність поєднувалася з призначенням і ін.), проте є історико-правовим документом.

Важливим політичним документом кінця XIX ст. був конституційний проект М.Драгоманова – викладений у 1884р. у роботі «Вільний союз» - «Вільна спілка».

Головна ідея конституційного проекту, розробленого М. Драгомановим – перетворення Російської імперії на децентралізовану федерацію, де з українців створюється громада „Вільна спілка, що ставить за мету, політичне, економічне і культурне звільнення не лише українського народу, а й інших, які мешкають серед нього“ [9, 52].

Стрижневим завданням «Вільного союзу» є забезпечення політичних свобод, прав людини і громадянина, недоторканість особистості й помешкання та інше. Права людини і громадянина у проекті конституції можуть обмежуватися виключно під час війни [10, 53]

Людина для М. Драгоманова – основа соціального устрою, найвища цінність, гарантами прав якої може бути лише вільна самоврядна асоціація (громада а не держава).

Місцеве самоврядування складалося з об'єднаного (сільського і міського), волосного, повітового й об'єднаного та здійснювалось сходами громадян або зібраннями виборних представників, яким підпорядковувалися усі посадові особи, за винятком суддів.

Активне і пасивне виборче право у сільських і міських громадах, стосовно волосних і повітових органів надавалися всім громадянам, що досягли 21 віку. Що ж до права бути обраними до обласних і державних органів, то його отримували особи, починаючи з 25 років. [11, 54]

Повсякденне управління у селах мало здійснюватися виборними управами та старшиною, а в містах (містечках), волостях, повітах і областях – думами, обраними на засадах загального виборчого права.

В примітках проекту конституції, автор передбачав необхідність прийняття закону, про вибори на сходах громадян і в округах, в яких обрані повинні були представляти не тільки жителів всі професії виборців. Крім цього, останні мали право складати для своїх депутатів накази [12,55].

Вибори до федеральної законодавчої влади зосереджувались в руках двох дум: – Державної, члени якої обирались сходами громадян; та Союзної –представники якої були обрані обласними думами. Вони діяли на основі наданих їм наказів і могли у будь-який час змінюватись.[13, 57]

Конституція М.Драгоманова передбачала створення щось подібного до установчої влади – Державного собору, який складався з членів обох дум та гласних обраних додатково обласними думами.

Виконавча влада зосереджувалась у руках Глави держави і призначених ним міністрів, відповідальних перед обома думами. Главою держави міг бути спадковий імператор, або виборний Голова Всеросійського державного союзу. У першому випадку відповідальність за дії Глави покладалася на міністрів, у другому – відповідав він сам. Глава держави оприлюднював закони, постанови Державного собору, контролював їх виконання, мав право за згодою Союзної думи розпускати Державну думу (у такому разі припиняла існування і сама Союзна дума) і призначати нові вибори.

Прагнучи до поєднання ліберальних, демократичних, народницьких і національної ідеї, проголошуючи примат людини, її прав і свобод над державою і суспільством, мислитель досить критично ставився до унітарних державних структур, республіканського централізму, які на його погляд, спонукали до примусу особистості, насильства над людиною, обмеження її прав і свобод.

В подальшому, багато з політичних ідей мислителя практично втілювались у діяльності Центральної Ради, зокрема закріплення у Конституції УНР широкого переліку прав і свобод людини й громадянина, всезагального, рівного прямого і безпосереднього виборчого права, прагнення розгалужених прав місцевим органам самоврядування і самоуправління і т. інше.

На мою думку, немає підстав вести мову про систематичний розвиток терені українських земель політичної і правової теорії відносно інституту виборів. Можна констатувати, що в досліджуваний період відбувався теоретичний пошук структури інституту виборів, хоча відбувалась його явна недосконалість (використання в деяких програмах майнового цензу, поєднання виборності з призначенням і т. ін). З вищевикладеного можна

зробити висновок, що в конституційних документах П.Орлика, П.Пестеля, Г.Андрузького, М. Драгоманова стосовно інституту виборів спостерігається становлення демократичних елементів.

Література

1. Борщак І. Пилип Орлик і Франція // Зап. НТШ ім. Т.Шевченка. – Львів, 1924.; Василенко Н.П. Конституція П.Орлика – М., 1929., Перша Конституція українськог гетьмана П.Орлика (1710) – К., 1994; Нечкина М.В. Декабристы. Наука, М., 1975 – 182 с.; Начерки Конституции республики Георгия Андрузького // Слюсаренко А.Г. Томенко М.В. Історія українського конституції – К., 1993. – С. 44.
2. Василенко Н.П. Конституція Пилипа Орлика. – М., 1929; Прицак О. Пилип Орлик, його конституція і бачення проблем тогочасної України. // Дзвін. – 1990. – № 2.
3. Перша конституція Українського гетьмана Пилипа Орлика (1710р). – К., 1994; Пакти й Конституції законів та вольностей війська Запорізького // Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції – К., Знання. 1993.
4. Пестель П.И. Конституция. Государственный завет „Востание декабристов.“ М. – Л., 1925. Т. 7 – С. 280-284; Пестель П. Русская правда. Наказ Временному правительству. – СПб. 1906; Начерки конституции республикі Г.Андрузького // Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. – К; 1993 – С. 44-52; Кирило-Мефодієвське товариство. – К., 1990. – Т. 2.– С. 569-571; Драгоманов М. „Вольный Союз –Вільна спілка“. – Женева 1884.
5. Пестель П.И. Конституция Государственный завет. „Востание декабристов.“ – Красный архив. – М., Л., 1925. Т. 7.
6. Там само.
7. Начерки Конституції Республіки Георгія Андрузького // Слюсаренко А.Г., Томенко М.В.. Історія української конституції: – К. „Знання“ – 1993. – С. 190.
8. Там само.
9. Драгоманов М. Проект оснований на уставах украинского общества „Вольный союз“ – „Вільна спілка“. //Слісаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. Знання. – К., 1993.
10. Там само, С. 53.
11. Там само, С. 54
12. Там само, С. 55.
13. Там само С. 57.

МОСКАЛЕНКО В.Г.,
доцент, кандидат
історичних наук

СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ВИБОРІВ В УРСР (30-ТІ РОКИ): ІСТОРИОГРАФІЧНІ НОТАТКИ

Українська держава друге десятиріччя йде шляхом незалежності, торуючи шлях до громадянського суспільства на демократичних засадах. Демократизація всіх сторін суспільного життя, розбудова правової держави на сучасному етапі розвитку України можуть бути реалізовані лише за умов широкого і дієвого забезпечення народовладдя.

Демократичний устрій, який утверджується в країні, повинен базуватись на створенні такої системи влади й управління, за якої громадяни мають усі можливості брати участь у виробленні та здійсненні політики, де визначальну роль відіграють вільний вибір і голосування. Важливу роль у здійсненні цих завдань належить інституту виборів. Через формування представницьких органів державної влади громадяни користуються політичними свободами і приймають участь в управлінні суспільством, вибори все більше набувають форми змагальності. Ефективній організації виборів на сучасному етапі сприяють теоретичні дослідження науковців з історії розвитку інституту виборів на теренах України.

Вивчення і аналіз історії та практики виборів до органів влади, розкриття суті інституту виборів, що діяв на українських землях дозволяє визначити, його національні особливості, принципovu різницю і схожість радянської і зарубіжної систем представницьких органів.

В правовій і історичній науці з досліджуваної проблеми обмаль відповідних робіт, а ті з них, які видані, розглядають лише окремі аспекти інституту виборів, до того ж не позбавлені ідеологічного забарвлення минулих років[1]. Значення законодавчих актів у формуванні інституту виборів в УРСР у 20-30-ті роки ХХ ст., їх практичне втілення в суспільно-політичному житті українського народу залишається не вивченим.

Початок осмислення основних проблем щодо предмету дослідження поклала радянська історіографія, звівши їх переважно до одного визначального напрямку: радянського інституту виборів. Уже з перших своїх кроків історіографія зазнавала суттєвих впливів політичної ситуації, яка в перші роки радянської влади була досить неоднозначною та істотно залежала від ідеологічних постулатів правлячої партії. Зазначені фактори, як і бюрократичні перешкоди в доступі до архівних джерел, особливо ж ідеологічна цензура, яка давалася взнаки на офіційному рівні вже на початку 20-х років, зумовлюючи появу стереотипів, що в різних варіантах повторювались потім в історичній та юридичній літературі.

Розвиток інституту виборності в радянський період – це історія боротьби проти державності і права в їх не комуністичному розумінні та значенні, шлях творення пролетарської, комуністичної ідеології з встановленням тоталітарного режиму.

Після більшовицького жовтневого (1917 р) перевороту, в процесі дискусій про долю права в цілому, в тому числі і виборчою, в нових соціально-історичних та політичних умовах поступово в загальному руслі марксистського підходу стали складатися різноманітні напрямки, концепції розуміння та трактування права (як порядку суспільних відносин – Стучка П.І., класовості – Пашуканис Е.Б., Рейснер М.О; форми суспільної свідомості – Розумовський І.П.; вираження інтересів пролетаріату – Курський Д.І.). Основною ідеєю усіх концепцій, теорій-виборче право в умовах побудови соціалізму трактувалась як вираження інтересів пролетаріату.

Підпорядкування правової та історичної науки кон'юктурним вимогам політичної теорії та практики виразно проявилось в установках партійного апарату на трактування радянського права як “форми політики пролетаріату”.

Аналіз розвитку та діяльності інституту виборів протягом багатьох років будувався на оцінках, що давались в роботах В.І.Леніна: “Держава та революція”, “Чергові завдання Радянської влади”, “Пролетарська революція і ренегат Каутський”, “Дитяча хвороба “лівизни” в комунізмі”, в них обгрунтовувались суть і основні риси виборчих відносин, що утверджувались в країні. Створюючи модель майбутньої виборчої системи, вождь

більшовиків розглядав її з позиції робітничого класу, проектував нові політичні структури, в яких найкращим чином був зацікавлений пролетаріат. Однією з головних переваг радянської виборчої системи він називав орієнтованість та привілейоване положення пролетаріату та виключення більшої частини населення із суспільного життя. Виходячи з вказівок вождя, формувалась практика відкритого голосування на поразки в виборчих правах, відмежування старих кадрів від партійного впливу на роботу рад.

В подальшому основний напрямок і зміст робіт 30-х років були обумовлені впливом культу особистості Й.В.Сталіна і авторитарного тиску, здійснюваного на історичну та правову науку центральним комітетом партії і його розгалуженим апаратом. Й.В.Сталін був єдиним та монопольним ідеологом не тільки історії партії, але і всієї науки. Думається, що процес переходу історичної та правової науки під вплив ідеології апарату правлячої партії розпочався з критики та репресій дослідників.

З другої половини 30-х років працівники апарату центральних органів партії піддають критиці дослідників, які не поділяли офіційної, а відстоювали свою точку зору на необхідність вивчення тих чи інших аспектів історії та права [2].

Перший всесоюзний конгрес істориків – марксистів 1929 р. проголошує єдиною наукою – тільки марксистську [3]. Всі наукові дослідження, обґрунтовані не на основі теорії К.Маркса і Ф.Енгельса, ставилися поза законом, кваліфікувалися як буржуазні. На конгресі піддаються критиці роботи українських дослідників, а далі – репресії проти наукової інтелігенції, так званий процес “Спілки Визволення України”. В ньому вперше проглядалося поєднання “класового підходу” до старої інтелігенції з звинуваченням її в націоналізмі.

В 1930 р. знищенням друкованого органу істориків ВУАН – видавництва “Україна” і його продукції, починається розгром школи М.С.Грушевського. Партійне керівництво КП(б)У.; В.Костор, П.Любченко, В.Чубар, А.Хвиля критикують наукові праці академіка М.С.Грушевського [4,48]. Звільнені з Української Академії Наук, а потім фізично знищені учні М.С.Грушевського: Н.Грушевська, А.Грушевський, М.Жуковський, Ф.Савченко, М.Ткаченко, С.Шамрай та інші. За неповними даними Н.Полонської-Василенко в 30-ті роки в УРСР було реп-

ресовано 99 наукових працівників, які займалися дослідженням різноманітних аспектів історії, в тому числі і виборами до місцевих рад [5]. Ця цифра далеко не повно подає тих дослідників, хто був заарештований і висланий до концтаборів. Від наукового і тематичного багатства вивчення минулого школою М.С.Грушевського в УРСР майже нічого не залишилося, а історичні дослідження були направлені на вивчення класової боротьби робітничого класу і партії більшовиків в історії радянської України. В історичних працях стала переважати декларативність у викладенні матеріалу. Уникаючи власних висновків і узагальнень науковці підганяли матеріал до “потрібних” цитат, причому переважно сталінських.

Логічним завершенням політики, що проводилась під керівництвом вищої партійної еліти і її вождя, був лист Й.В.Сталіна надрукований у журналі “Пролетарська революція” [6]. Лист мав вельми тяжкі наслідки і був проявом культа особистості в сфері історичної науки.

Догматизм Й.Сталіна, його намагання втиснути творчу думку вчених в “прокрустове ложе” було суттєвою перешкодою в розвитку історичної та правової науки. Вченим предписувалося, як і в якому напрямку думати, які висновки в працях необхідні і бажані. Праці, написані науковцями, розташовувались в завчасно створені схеми, а все, що йшло в розріз з офіціозом, оголошувалося шкідливим і викорінювалося. Критерієм політичної благодійності стало шалене розхвалювання вождя. Таким чином, відбувався процес утвердження офіційної історичної та правової науки, які надалі виконували волю партійно-державного апарату.

Ідеологія сталінізму відкидала наукову оцінку стану суспільних відносин, оголошувала їх без будь-яких доказів повністю відповідними закономірностям соціалістичного будівництва. Утверджені в 30-і роки штампи про демократизм політичної та виборчої системи використовувались Й. Сталіним, щоб за допомогою ідеологічного маніпулювання закамуфлювати існуючий тоталітарний режим, виправдати адміністративно-командну систему, правомірність і необхідність її існування. Тому не дивно, офіційно затверджений “демократизм” політичної та виборчої систем з завидною наполегливістю і непослабленим завзят-

тям обґрунтовувався в історичних та правових працях, виступах, статтях державних і партійних керівників СРСР та УРСР.

Зміст та значення виборів до рад як форми державного будівництва, пояснювали в статтях, виступах партійні і державні діячі, що мали безпосереднє відношення до діяльності рад різних рівнів – М.І.Калінін, С.В.Косіор, Г.І.Петровський, П.П.Постишев та інші [7]. Якщо аналізувати виступи, статті вищезгаданих партійних та державних діячів, то цілком очевидно, що в них утверджувались положення, які не відображали реалій суспільно-політичних процесів 30-х років: про наукову обґрунтованість і правильність політичної лінії, виробленої партійним апаратом правлячої партії, демократичний характер виборів, відповідність партійного керівництва місцевими органами об'єктивним потребам суспільного розвитку.

Суть виступів керівників партії і держави передає брошура секретаря ЦВК УСРР Ю.О.Войцехівського “Вибори до рад другого року II п'ятирічки” (1934 р.). В ній “обґрунтувалася” керівна роль партії по відношенню до рад, де останнім відводилась роль провідників генеральної, лінії партійного апарату. Автор розкриває діяльність рад в період виборів, порівнює кількісні показники голосування громадян на виборах 1928/29 та 1930/31 років, робить висновок про зростання ролі місцевих рад в суспільстві. Безумовно, що науковість і обґрунтованість даних висновків обговорювати навіть не доводиться.

Розглядаючи хід перебудови в роботі органів влади першої половини 30-х років, Ю.О.Войцехівський відзначає, що вона відбувалася перед виборами та досягалася очищення членів рад, особливо сільських районів від класово чужих, петлюрівських елементів і укріпленням кадрів радянського апарату. Явно, що очищення депутатського корпусу рад від “ворогів” повністю відповідало сталінській “теорії” загострення класової боротьби в ході будівництва соціалізму. Уявляється, що класовий підхід в ході виборчих кампаній, відносно депутатів так і виборців, з його примітивним одномірним баченням світу, на практиці, в умовах тоталітарного режиму, був спрямований проти частини робітників, селян та інтелігенції, що вважались потенційними політичними супротивниками.

В цілому роботі Ю.О.Войцехівського, як і всім виступам, статтям діячів радянської держави, були характерні концептуальні підходи, що склалися в історичній та юридичній науці під

впливом авторитарно-бюрократичної системи. Вважаю, що призначення всіх виступів, статей партійних і державних керівників полягало в популяризації партійних рішень з питань виборів та радянського будівництва. Невизнання в цих публікаціях негативних явищ в житті суспільства, породжених тоталітарним режимом, дало поштовх не тільки фальсифікації історичних процесів, але й не дозволило реально оцінити місце і роль виборчої системи в політичному житті республіки.

У 30-ті роки, в зв'язку з здійсненням соціально – економічної політики партійно – державного апарату, проведенням насильницької суцільної колективізації сільського господарства, з'являється ряд публікацій, в яких відображалась діяльність місцевих органів влади – сільських рад у виборчих компаніях [8].

Для цілого ряду робіт характерним було недосконале вивчення організації і проведення виборчих компаній, ролі в них виборчих комісій, перш за все питань, пов'язаних з об'єктивною обумовленістю і закономірністю подій, що розглядаються. В публікаціях недостатньо використовувався статистичний матеріал, зображення дійсності ілюструвалось нескінченною безліччю цитат, малочисленими конкретними прикладами.

До середини 50-х років роль виборів в суспільстві висвітлювалась у відповідності з догматичним трактуванням “Короткого курсу історії ВКП(б)”. Звідси головні недоліки в публікаціях, які полягали в надмірному звеличуванні ролі трудящих у ході виборчих компаній та діяльності рад, в абсолютизації авторитету партійного апарату в соціально-політичній і духовній сферах. Юридична та історична література цього періоду несе на собі відбиток ідеологічної заданості, узаконення існуючих в умовах тоталітарної влади порядків, як соціалістичних норм. Виборчий процес в літературі розглядався в надто загальній формі, висвітлювався дуже поверхово, декларативно, без належної аналітичної розробки на обмеженій документальній основі. В силу створення авторитарною владою в науці атмосфери партійності, публікації мали не стільки наукове, скільки ідеологізоване забарвлення. Це відзначає в своїй праці Різницька М.В. [9.28] Вона не погоджується з існуючим раніше в історіографії положенням про те, що вже з кінця 30-х – першої половини 50-х років багато публікацій істориків, правників набували таких якос-

тей, які були характерні саме для наукових праць – точність відомостей, широту узагальнень, обґрунтованість висновків і т.п. На думку автора, Різницька М.В. права, тому, що теоретична і звичайна масова свідомість сформулювалася під впливом тоталітарного режиму і була практичним втіленням ідей, що відповідали на той час “надзвичайній” і всеохоплюючій ідеологізації суспільства, яка не дозволяла вийти на об’єктивне наукове дослідження реальностей. Наукові праці носили деформований характер і супроводжувались суттєвими недоліками в обміркованні конкретного матеріалу. Повна підпорядкованість науки офіційній ідеологічним настановам, політиці партійно-державного апарату не могла забезпечити якісного прирощення знань і окреслила неминучість наростання в перспективі кризових явищ у вивченні історії радянського суспільства. Концепція виборчої системи, яка склалася протягом 30-х років з незначними змінами збереглася і в наступні роки.

З другої половини 50-х років у вивченні досліджуваної проблеми відбулися суттєві зміни позитивного характеру. Поступово урізноманітнювалася джерельна база досліджень, розширювалася наукова проблематика. Проте і на цьому стані розвитку виборчого процесу переважну більшість праць радянських істориків, юристів характеризує крайня ідеологічна спрямованість, відсутність всебічного об’єктивного аналізу історичного процесу, перебільшення ролі і місця партійного апарату у суспільному житті. Свідченням цього є дослідження А.І.Кіма [10]. Характерною ознакою цієї роботи був аналіз законодавства СРСР, фрагментарно УРСР відносно виборчого процесу. Монографія відзначалася фактологічним підходом до висвітлення виборів, ідеологічною спрямованістю.

За короткий період хрущовської “відлиги” і пізніше, ряд проблем, які лише побіжно фрагментарно стосувались теми даного дослідження, висвітлювались через призму організації та діяльності рад УРСР, участі трудящих у виборчих компаніях в довоєнний період. Діяльність рад УРСР різних рівнів у ході виборчого процесу в тій чи іншій мірі знайшла своє відображення в узагальнюючих працях з радянського будівництва, історії УРСР, СРСР, КПСР та інших [11].

В них розкривається керівна роль партійно-державного апарату, органами влади, діяльність різноманітних структур рад, їх соціальний і партійний склад, тенденція зростання кількості громадян, що приймають участь у виборах і інші різноманітні аспекти радянського будівництва. Розгляд виборчої системи та її практичне втілення у суспільстві, у працях даного періоду не були предметом спеціального дослідження, а зображувались лише у зв'язку з іншими проблемами. Узагальнюючі видання концентрували концептуально витримані для свого часу висновки, які нині звучать непереконливо і виглядають вельми застарілими, хоча в свій час подібного роду праці оцінювались позитивно. Про лейтмотив їх змісту свідчить характеристика праці О.І.Лепьошкіна "Місцеві органи влади радянської держави (1921 – 1936 рр)". М., 1957, яку дав їй професор Ю.С.Кукушкін.

В ній, зокрема, відзначалось, що у вищезгаданій книзі на конкретних прикладах переконливо доведено "про розвиток радянської демократії, яка нерозривно розширювалась і вдосконалювалась в ході виборчих кампаній". [12]

Питання виборчої політики розглядались в роботах радянських істориків, які вимагали в обіг нові дані, в основному з місцевих архівів. Серед досліджень з цієї проблематики привертають увагу роботи професора Ю.С.Кукушкіна [13]. Автор з компартійних позицій розкриває роль і завдання сільських рад в процесі колгоспного будівництва, розгортанні класової боротьби проти "куркульсько-ворожих" елементів. Ю.С.Кукушкін першим з істориків подав загальну характеристику усіх виборчих компаній в сільській місцевості досліджуваного періоду, але був змушений визнати, що "по суті зараз, неможливо змалювати скільки-небудь повну картину виборів до сільради". Праця відзначалась крайньою заполітизованістю, намаганням скомпроментувати заможні та середні верстви селянства, відірвати їх від основної маси українського народу, через створення образу "класового ворога".

Тема вдосконалення радянської демократії є віссю, котра з'єднує розділи монографії В.М.Терлецького [14]. Розкриваючи діяльність місцевих рад республіки другої половини 30-х років, дослідник значну частину матеріалу присвячує ролі комуністичної партії в розвитку політичної активності трудящих в ході

виборів місцевих органів влади. В роботі простежується бажання автора змалювати картину того, як в результаті розширення радянської демократії від виборів зростала активність громадян, депутатів, хоча реально в 30-ті роки тоталітарна система, під фальшивою маскою соціалістичної демократії, призвела до грубого насилля над народом, до репресій.

Подальший розвиток демократії в країні і республіці вчені-правники пов'язували з прийняттям Конституції СРСР і Конституцією УРСР (1937 р.), що на їх думку було кроком вперед. Прийняття Конституцій надало можливість змінити структуру органів місцевої влади, оновити виборчу систему, теоретично значно розширити права і свободи громадян. Сучасні дослідники юридичної та історичної науки роблять висновок, що статті основного закону різко розходилися з реаліями життя. Для тогочасного періоду, характерним було протиріччя суспільно-політичного життя законодавства республіки і країни в цілому, становлення конституційних норм нічого не значущими деклараціями.

Характерною серед робіт, які частково, в тій чи іншій мірі, розкривали участь робітничого класу у виборчому процесі, в державному будівництві є монографія К.В.Гусева, В.З.Дробижева [15]. В ній автори досліджують процеси представлення робітників в органах державного апарату і їх активізацію в діяльності різноманітних структурних рад. В якості аргументів неухильного підвищення суспільно-політичної діяльності трудящих, вони приводять приклади активної участі робітничого класу в підготовці і проведенні виборів, формуванні органів місцевої влади і діяльності рад. Але приклади, які наводились, склалися тільки з кількісних показників. На основі цих показників дослідники роблять висновок про активну участь робітників у виборчому процесі, у суспільно-політичному житті країни.

На наш погляд, необхідно розглядати участь робітників в політичному житті країни, виходячи не з кількісного, а якісного складу. Головне важливо дослідити настільки реально впливали робітники-депутати на політику, яку проводила держава, зважаючи на монополію тоталітарного режиму в країні. Безпосередньо історії виборчого права в 1917-1925 рр. була присвячена тільки одна правнича робота – кандидатська дисертація В.В.Смирної, написана у 1973 р. [16]. Більшу частину дисер-

тації займає дослідження доконституційних норм, які приймалися місцевими органами влади. Обмежена джерельна база, використання в основному надрукованих раніше документів та їх догматична інтерпретація не дозволили авторці внести щось нове в досліджувану тему.

Безумовно, недоліком таких досліджень був її апологетичний характер, відсутність аналітичного і критичного підходу до дійсності. Але це напевно було неминучим, адже існуючі тогочасні традиції в науці забороняли вихід за межі схем що визначалися в опрацьованих фундаментальних узагальненнях. Та і сама тематика локальних досліджень програмувалась перспективного створення узагальнених робіт. А вузькі за тематикою і хронологічними рамками праці з усіма їх недоліками обумовили рівень наступних узагальнень. Зрозуміло, що було б безглуздим звинувачувати авторів в відсутності тих оцінок, котрі даються на сучасному етапі розвитку науки. Адже можливості об'єктивного підходу до історичних реалій стали з'являтися тільки з проголошенням незалежності України.

З другої половини 80-х років риторично звучало питання: чи буде юридична, історична наука лише фіксувати події, чи збагатить вона соціальну практику актуально осмисленим історичним досвідом? Стан історіографії і професійного середовища, рівень підготовки кадрів, яку нанесла юридичній і історичній науці її апологетична функція – все це було достатньою підставою, щоб дати негативну відповідь на поставлене питання.

Вважати, що глибокі зміни в історіографії можуть відбутися за декілька років, означило впадати в утопію і цілковито не рахуватись з законами розвитку історичного знання.

Повзучий емпіризм професійної історіографії другої половини 80-х років взагалі не міг існувати без концептуальних підпорок публіцистики. І публіцисти стрімко заповнювали світоглядний вакуум, який постійно розширювався. Але їх підхід і пояснення виконували скоріше політичну, ніж аналітичну функцію – інтелектуальне "відторгнення" і дискримінацію тих сторін минулої дійсності, котрі в першу чергу підлягали перегляду та реформуванню.

Зацікавленість і пріоритети перебудовчої свідомості, зовсім не обтяжливою знанням конкретного історичного матеріа-

лу, диктували спочатку прийнятні для політики моделі радянської історії. До того часу, коли політичний процес йшов шляхом руйнування старого, ці моделі відповідали завданням і потребам прогресивного розвитку самого історичного знання. Йшло розчищення дослідницького простору від старих догм і стереотипів. В центрі уваги переосмислення минулого була не юридична та історична наука, як така, не її внутрішні потреби, а зовнішні по відношенню до науки фактори. Сама ж радянська історіографія з усіма пізнавальними структурами, психологією кадрів, уявленнями і орієнтирами була готовою тільки до того, щоб вийняти відпрацьований блок концепцій, почерпнутих з “Короткого курсу історії ВКП(б)” і замінити його іншим, створеним уже в умовах нової політичної кон’юнктури.

В історіографії відбувалось переосмислення поглядів і концепцій, які склалися раніше, відносно проблем виборчого процесу, ролі місцевих рад в системі суспільно-політичних відносин в 30-ті роки. Принципове значення мали висновки, які вже стали надбанням наукової громадськості, про зрощення партійної еліти з державним керівництвом та неухильне розширення владних функцій державного апарату в умовах тоталітарного режиму [17].

Дослідники переносять акцент своєї діяльності на знищення закостенілих стереотипів мислення, виявлення “білих плям” історії нашого суспільства. Безумовно, що вся ця історіографічна хвиля не була “дев’ятим валом” перебудови суспільної свідомості. Історики заповнювали “білі плями”, теорія яких (тепер, як вже цілком очевидно для всіх, ущербна) на деякий час стала сурогатом відсутніх історіографічних концепцій. Вона надала можливість кожному, хто володів історичними фактами, писати про минуле. Багатьом в цей час допомогло знайомство з публікаціями “буржуазних фальсифікаторів” – для яких більшість “білих плям” давно вже були історіографічними трюїзмом.

Науковці писали про відхід від демократичних тенденцій в формуванні органів влади і встановленні тоталітарної системи, намагались віднайти той час, коли суспільство зійшло з шляху, який, заповідав В.І.Ленін, оцінювали період “соціалістичного будівництва” і роль місцевих рад в ній і т. і. [18].

Внесок істориків підтримували яскраві і полемічні статті публіцистів: Ю. Афанасєва, Ю.Карякіна, І.Клямкіна, Г.Попова, Н.Шмильова та інші, більшість з яких були суспільствознавцями [19]. Але твердження публіцистів не завжди були обґрунтованими і мали слабкі сторони. Більшість її представників не були професійними юристами, істориками і їх основні ідеї знаходили відображення не в історичному процесі самому по собі, а в тогочасному стані радянської політичної системи.

І аргументи з історії 30-х років були для них лише приводом для розгляду сучасних регалій. Хоча уявляється, що не зовсім етично вивчати історію з огляду на сучасність, оскільки дослідження – це завжди діалог між сьогоденням і минулим. Звертання до подій минулого через призму сучасності, може породити ряд ілюзорних уявлень, помилкових суджень, що було характерним для вищезгаданих публіцистичних робіт.

У другій половині 80-х років з'являються публікації спрямовані на конструктивні пошуки об'єктивних причин виникнення тоталітаризму, які розкривали процес посилення репресивного апарату, поступової концентрації влади в партійно-державних органах й про втрату її робітничим класом, який входив до складу депутатського корпусу рад. Такий підхід був характерним для вказаних робіт Г.А.Бордюгова, В.О.Козлова, А.Т.Бутенка.

Ряд вчених (Г.А.Бордюгова, А.Т.Бутенко) вважають, що вести мову про збереження влади у робітничого класу у 30-ті роки неправомірно, оскільки важко пояснити негативні явища, що призвели до тоталітаризму. Ними висувається версія, згідно з якою Й.Сталін і його оточення на словах виступали від імені робітничого класу, а фактично узурпували владу. Г.А.Бордюгов, А.Т.Бутенко розуміють, що в цьому випадку робітничий клас не несе відповідальності за злочини сталінщини. Проте очевидно, що ця версія потребує додаткової аргументації і конкретизації. На думку автора, робітничий клас, починаючи з 1917 року, ніколи не мав влади, а був лише ілюзорною ширмою для владного правління партійного апарату, який через радянську виборчу систему керував формуванням депутатського корпусу рад усіх рівнів.

З нашої точки зору ця проблема уявляється політично-соціальною. Вона замикається на самій людині, її культурі, цивілізованості, громадянській гідності, самосвідомості і безпосере-

дньо пов'язані з економічною основою, яка формує той чи інший політичний режим, ту чи іншу форму суспільства.

І тут важливо зрозуміти діалектику взаємодії соціально-економічного розвитку суспільства, відповідної політичної системи і людини. Політична система, основу якої склали юридично ради в 30-ті роки, дійсно могла бути іншою, якби не було партійної диктатури на чолі з В.Леніним, культу особи Й.Сталіна і створеного тоталітарного режиму. Але ми неминуче повинні визнати і інше.

Очевидно, що рівень цивілізованості радянського суспільства на той час був все таки недостатнім для того, щоб протистояти усім вищезгаданим негативним явищам. Не вистачало культури не тільки робітникам і селянам, які входили до складу місцевих рад, але і депутатам, котрі керували республікою, країною. Культурність включає в себе не тільки наявність у всього населення свідоцтв про закінчення школи, але й працьовитість, совістливість, навик реального демократизму, гуманістичного відношення до життя людей. Вона може бути сформована лише в результаті дійсної, а не ілюзорної, активної участі мас у виборчому процесі, виробленні принципів політичних рішень, в повсякденному управлінні справами суспільства.

Перша спроба переосмислення історії міських рад республіки в 30-ті роки, участь їх у виборчих процесах, суспільно-політичному житті зроблена в Україні у монографії О.В.Гонтаря [20]. Хронологічні рамки дослідження охоплюють двадцятиріччя – з 1921 по 1941 рр. В роботі стверджується, що в УРСР проходив процес пожвавлення і активізації міських рад, який охоплював декілька етапів (I-1921-1925 рр; II-1925-1930рр; III-1930-1939рр). Автор вважає, що активізація і пожвавлення діяльності рад проходили під впливом укріплення їх законодавчої бази (I-й етап), розширення компетенції, у зв'язку з індустріалізацією (II-й етап) і завершення формування структури міськрад як органів управління (III-й етап).

Можна погодитись з О.В.Гонтарем, що інтереси соціально-економічного будівництва вимагали розвитку та вдосконалення всієї радянської політичної системи, залучення через ради в державне управління широких робітничих мас, що було теоретично відображено в Конституції УРСР 1937 р. Але загальнонові-

домо, що проголошення законів і інструкцій ще не гарантує їх втілення в життя, до того ж вони порушувались керівниками партійних і державних органів.

Розширення ж прав міських рад, виникнення нових форм і методів їх роботи повинно було привести до підвищення ролі рад у вирішенні соціально-економічних завдань. Як показала історія – цього не відбулося, так як в 30-ті роки встановлення тоталітарного режиму призвело до концентрації влади у виконавчих органах, ще більшого обмеження функцій міських рад, збільшення їх залежності від обласних виконкомів, міських і обласних комітетів партії. Тому твердження про активізацію і поживавлення діяльності міських рад, на нашу думку, є необґрунтованою.

В роботі відзначається, що політичний переворот 1929 р. призвів до утвердження адміністративно-командної форми управління країною, а в практиці радянського будівництва намітилися зрушення в бік посилення ролі виконавчих комітетів місцевих рад, зменшення компетенції і реальних прав депутатів, деформувалася виборчий механізм і десятки мільйонів виборців фактично були усунуті від реальної участі у формуванні представницьких органів влади. На цьому ґрунті відбувалася бюрократизація державних структур і установ, послаблення соціальної активності має, відчуження трудящих від управління справами держави.

Проте ці нові висновки не були підкріплені в достатній мірі аналітичними роздумами. На жаль, в монографії не аналізується конкретно - історичному матеріалі, а лише констатується характерне для рад 30-х років таке явище, як значне розширення ротації і кооптації працівників в радянських органах влади. Судячи з тексту монографії О.В.Гонтар, вважає, що кооптація застосовувалась тоді, коли необхідно було терміново замінити депутатів, які скомпрометували себе, з чим неможливо погодитись.

Крім того, подібна практика активно використовувалась з 20-х років, а в 30-ті роки вона стала звичним явищем, і на нашу думку була пов'язана з усуненням противників тоталітарного режиму.

В дослідженні не відображено те, що партійні органи усіх рівнів вирішували всі важливі питання соціально – економічного та культурного життя республіки, які конституційно відносяться до компетенції рад різних рівнів. Це було прямим порушенням законодавчих актів та Основного Закону УРСР.

Можна зауважити, що монографія не позбавлена старих стереотипів. Мова йде про позитивну в цілому оцінку існуючого в 30-х роках партійного керівництва радами, про позитивне відношення до форм і методів роботи рад, які використовувалися, намагання з їх допомогою показати достатньо високу політичну активність трудящих в органах місцевої влади, в проведенні виборчих компаній і таке інше. Тому вищезгадана монографія суперечлива за змістом. В ній поєднуються старі та нові методологічні та історіографічні підходи, що ще раз підкреслює необхідність подальшої розробки на основі історичної конкретики питань виборів рад. При цьому науковий аналіз проблеми передбачає визначення структури виборчої системи, який зміст і характер в діяльність останньої вносили ради, її різноманітні структури. Без цього неможливо визначити якість, ефективність або навички, виборчої системи у суспільних відносинах, науково зважено підійти до аналізу суперечливих тенденцій в цьому процесі.

На особливу увагу заслуговує дисертаційне дослідження П.О.Рудика [21]. Автор переосмислює концепцію радянського виборчого права, переглядає деякі традиційні точки зору на місце і роль виборів в процесі управління державою.

В дослідженні аналізується процес становлення і функціонування радянського виборчого права, відповідність його принципів і інститутів рівно розвитку демократії в країні через вивчення основних законодавчих аспектів.

В дисертації звертається увага на те, що вся система виборчого права будувалась в інтересах робітничого класу, що забезпечувало його представництво на виборах.

Автор в цілому з нових світоглядних позицій аналізує розвиток інституту виборності за радянських часів 1917-1936 рр., частково розглядаючи виборчу систему СРСР, фрагментарно УРСР.

Таким чином, аналіз історичних та юридичних робіт в даному дослідженні дозволяє зробити висновок, що вченими протягом багатьох років одностороннє вивчався і узагальнювався досвід рад УРСР в період виборчих компаній в 30-ті роки. Проблема вивчалась тільки в одній площині: обґрунтування послідовного прогресуючого народовладдя. В основному дослідники розглядали участь трудящих та місцевих органів влади в економічному, соціально-культурному житті суспільства і лише частково у виборчому процесі. Безумовно, що в умовах тоталітарно-

го режиму юристи, історики не могли реалізувати свої можливості, об'єктивно показати складний і суперечливий процес творення радянської виборчої системи, а догматизм і вульгаризаторство надовго паралізували творчу думку дослідників.

На сьогоднішній день вітчизняна історіографія знаходиться на початковому етапі вивчення становлення виборчої системи УРСР в 30-ті роки ХХ ст.. На сучасному етапі розвитку науки з врахуванням нових теоретичних висновків, узагальнень і оцінок історичного минулого радянського суспільства вище означена проблема поки ще не досліджена. Багато проблем з досліджуваної теми тільки окреслені і не отримали необхідного наукового висвітлення.

Дослідникам ще треба виконати величезну роботу, що об'єктивно, повно і правдиво розкрити процес формування інституту виборності УРСР у 30-ті роки, установити роль і місце державних і партійних структур в утвердженні радянської виборчої системи. Необхідно дослідити і охарактеризувати вплив недержавних інститутів на розвиток виборчо-правових норм, проаналізувати їх реалізацію та зміни в залежності від конкретно-історичної ситуації. На нашу думку, потребою часу є підготовка комплексного наукового дослідження про розвиток інституту виборності на українських землях в цілому, так і виборчої системи зокрема.

Література

1. Алексеев І. Все людне, рівне, просте і потайне виборче право.-Х., 1917; Бойко В. Земство й народні управи.-К., 1917; Бойко В. Як вибирати у повітові Народні ради.-К., 1917; Закон про вибори до установчих зборів Української Народної Республіки.-К., 1917; Друга сесія Всеукраїнської ради селянських депутатів.-К., 1917. Квітка К. Право щодо виборів: У 2 кнью-спб.1906; Початки науки про права конституційні.- Спб. 1906; Про громадські вільності // Громадянська думка. – 1906.-№ 17; Вільність громадянська. Лашенко Р.Лекції з історії українського права. – Прага 1922-1923; Рейснер М.А. Рос. Учред. собрание и его задачи. Петроград. 1917 С.22; Рейснер М.А. Основи Советской конституций М. 1918.Слабченко М.- автор 12 фундаментальних монографій, 5 підручників і 200 інших праць; Чубатий М. Огляд історії українського права по записках за викладами проф.. М. Чубатого: історія джерел та державного права. – Львів. 1921. та інші.

2. Гонтар А.В. Городские совет.В., Дробижев В.В. Рабочий класс в управлении государством (1936-1937 гг) М.1968; Давидюк А.Т. Политическая активность рабочего класса.-Львов.-1968; Ким А.И. Советское избирательное право.-М.,1965; Корнієнко М.І. Виборче законодавство для органів місцевого самоврядування. // Політолог. вісн.-Вип.1.-К,1993; Кукушкин Ю.С.Сельсоветы и классовая борьба в деревне.-М., 1968; Лепешкин А.И. Местные органы власти Советского государства (1921-1935 гг)- М.,1959; Малькевич М. Конституційне в Галичині в складі Австрії // Право України.-1999ю № 3,-с.91-93; Рудик П.Л.История советского избирательного права (1917-1936 гг)-М., 1991; Смирнова В.В. Зарождение советского избирательного права (1917-1925 гг)-М., 1973 і інші.
3. Див.: Яворский М.И. Доклад о работе марксистских исторических учреждений на Украине / Труды Всесоюзной конференции историков – марксистов. т.1-М., 1930; Берман А. и Шостонс Г, Советы на новом этапе. Доклады на I Всесоюзном съезде марксистов-государственников. М.Л. Соцэкгиз,-1931.
4. Див.: Оглоблін О. Українські гуманітарні науки під Советами в 1920 – 1930-х роках. Альманах “Гомін України”- 1956; Заневич Є.К. До истории советизации Всеукраинской Академии наук-Мюнхен.-1957; Крупницький Б. Українська історична наука під Советами.-Мюнхен,-1957; Полонська- Василенко Н. Українська академія Наук.-т 1-Мюнхен.-1937.
5. Хвиля А. Буржуазно-националистическая трибуна // Большевик Украины.-1931.№6.с.46-52.
6. Полонська – Василенко Н. Історична наука в Україні за Советської доби та доля істориків // Записки трудового товариства ім. Шевченка.-Париж-Чикаго.-1962.
7. Сталин Й.В. Некоторые вопросы истории большевизма. Соч. т.13.- Впервые надруковано: Пролетарская революция.-1931. №6; Большевик.-1931. № 19/20.
8. Василенко М. Досвід перевиборів та чергові завдання рад.-Х.1930. Калинин М.И. Лебеда социализма и развитие советской демократии.//Статьи и речи.-М.1936.-с.9, 192-196; Петровский Г.І. Ради в боротьбі за генеральну лінію партії. Доповідь на XII з'їзді Рад. – Х.,1931.-с.8-11; ПостышевЦК П.П. Советская Украина на новом подъеме. Политический отчет ЦК КП(б)У XII съезду.-К., 1934 та інші.
9. Вейцблит И. Досрочные выборы в сельсоветы // Советское строительство.-1930. № 3.-с.125-133.; Зайцев П. Закон о лишении избирательных прав и нарушения его на практике // Советское строительство.-1930. №5. с.1-15; Щебдецов Л. Избирательные комиссии. // Советское государство.-1930. № 1.-с. 153-163; Щеблецов Л. Избирательная статистика // Советское строительство.-1930, №2.-с.87-97.

10. Резницкая М.В. Рабочий класс Украины в социалистической реконструкции народного хозяйства (1926 – 1937 гг).-М., 1972 – с. 28.
11. Ким А.И. Советское избирательное право.-М., 1965.
12. Лепёшкин А.И. Местные органы власти Советского государства (1921 – 1936 гг).-М., 1957.-411с.; Нариси з історії держави і права Української РСР. 3 т. статей.- К., 1957.-228с; 3 історії соціалістичного і комуністичного будівництва на Україні (1934 – 1961 рр). 3 т. статей.- К., 1963.-465 с.; Советская власть трудящихся 1917 – 1936 гг.-М., 1966.-675 с; Советы за 60 лет. – 1967.-495 с.; История Коммунистической партии Советского Союза: В ст.-т.4. Кн. 1-М.,1970.-664 с.; Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР.- В 2-х т.-1.-К, 1973; История государства и права Украинской ССР.-К. 1976; Історія Української РСР: у 8 т.- т.6.-К., 1977.-542 с.; Партия и Советы.-М., 1982.-255с. і інші.
13. Кукушкин Ю.С. Проблемы историографии Советов периода строительства социализма (1921-1936 рр.) // Очерки историографии советского общества. - М., 1967.-с.288.
14. Кукушкин Ю.С. Роль сельсоветов в социалистическом переустройстве деревни (1929 – 1932 гг).-М., МГУ, 1962.-156 с.; Кукушкин Ю.С. Сельсоветы и классовая борьба в деревне (1921-1932 гг).-М., МГУ, 1968.-294 с; Кукушкин Ю.С. Режим личной власти Сталина.- М., МГУ. 1969.- 150 с.
15. Терлецький В.М. Ради депутатів трудящих УРСР в період завершення будівництва соціалізму (1938 – 1958 рр).-К., 1966.
16. Гусев К.В., Дробижев В.З. Рабочий класс в управлении государством (1926 – 1937 гг).-М., 1968.-100с.
17. Смирнова В.В. Зарождение советского избирательного права 1917 – 1925 гг. Диссертация на соискание кандидата юридических наук.- М.,-1973.
18. Бутенко А.П. Власть народа – посредством самого народа.-М., 1988.-с.142-150; Гордон А., Клопов В. Иного не дано.-М., 1988.-с.97-122; Тридцатые-сороковые // Знание сила. М., 1988.-№2.-с.28-34, 56; №3.-с.1-7; №4-с.22-31; №5-с. 46-52; Клямкин И. Была ли альтернатива административной системе? // Политическое образование. 1988.-№10.-с.55-65; Бордюгов Г., Козлов В. История 20-30-х гг и современная общественная мысль. // Историки спорят.-М., 1989.-с.232-268; Волобуев О., Кулетов С. Очищение. История и перестройка.- М., 1989.-с.77-115; Бордюгов Г., Козлов В. К вопросу о так называемых деформациях социализма //Ленинская концепция социализма.-М.,1990.-с.40-43. Сидоров А.В. Сталинизм: опыт и уроки осмысления // Вопросы истории КПСС.-М., 1990. №7 с.137-142.

19. Иного не дано.—М., Прогресс. 1988.-680 с ; Волобуев О.В., Кулешов С.В. Очищение. История и перестройка. - М., 1989.-288 с.; Гордон Л.А., Клопов О.В. Что это было? М., 1983.-318 с; Про майбутнє заради минулого.-К., 1989.-408 с; Постижение – М., 1988.-388с; Урок даєт история.-М., 1989.-414 с.
20. Афанасьев Ю. Энергия исторического знания // Московские новости. 1987.- № 2; Карякин Ю. Стоит ли наступать на грабли? Открытое письмо одному Инкогнито // Знание. 1987.-№9; Клямкин И. Какая улица ведёт к храму. // Новый мир. 1987.-№11; Попов Г. С точки зрения экономиста // Наука и жизнь.- 1987.-№4; Шмелёв Н. Авансы и долги. // Новый мир. 1987.-№6.
21. Мироненко О.М., Римаренко Ю.І., Усенко І.Б., Чехович В.А. Українське державотворення і невитребуваний потенціал. – К., 1997; Мироненко О.М. Рух за національне самовизначення після демократетського перевороту 1917р.// Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. – К., 1995;Світоч української державності Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради.-К.,1995; світоч укр. державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. – К.1995

ЯШИН В.О.,
старший викладач

ПРИКРИЙ ПРИКЛАД НЕКОРЕКТНОЇ ДЕФІНІЦІЇ ПРАВОВИХ ПОНЯТЬ

Правники-практики, викладачі права, всі, хто має відношення до правової науки, добре знають важливе правило: дефініція (визначення) правових понять повинна бути максимально коректною і не допускати жодних подвійних тлумачень. Тлумачення і розуміння закону може бути лише однаковим, оскільки в протилежному випадку, власне, існування закону втрачає сенс. Для однакового ж тлумачення норм права необхідна єдність щодо дефініцій правових понять: адже характер дефініції визначає і характер тлумачення і розуміння поняття, відтак – норми права, відтак – її застосування, правозастосовчої практики, що безпосередньо пов'язане із реалізацією громадянами прав і свобод, дотриманням в державі режиму законності, забезпечення демократії і принципів конституційного ладу.

Формування навичок правомірної поведінки у шкільної і студентської молоді неможливо без достатнього і належного розуміння нею сутності основних правових понять. Оскільки формування таких навичок відбувається в процесі правового виховання та, в основному, навчання права, то логічно уявити, що застосовувані в цьому випадку правові поняття повинні мати, якщо і, в деяких випадках, адаптовану, але абсолютно коректну форму.

Саме задля реалізації мети «надати реальну допомогу учням в опануванні або закріпленні правових знань» з основ теорії держави і права» реалізується вже сьоме (!) видання «Основ правознавства у визначеннях, таблицях і схемах» Віктора Васильовича Нартова [1], рекомендоване МОНУ, лист №919 від 01.07.1998р. Видання відоме, слід сказати, дуже корисне, необхідне і ефективно для навчання. Але прикро, що і в сьомому виданні зустрічаються суттєві помилки саме у дефініціях правових понять, що є ще більш прикрим, якщо зважити на те, що рецензентом видання є кандидат юридичних наук, доцент кафедри правознавства ХДУ «Народна Українська Академія» Н.А. Торопова.

Так, на стор. 9, в розділі «Форми держави» автор пише: «державний (політичний) режим (*методи і способи* здійснення державної влади і управління)». Але ж «метод» це грецьке слово, яке українською і означає «*спосіб*», тому коректно було б «*методи і засоби*», але аж ніяк не «способи».

Там же автор поділяє державний режим на *демократичний і антидемократичний*, відносячи до останнього авторитарний і тоталітарний. Але ж приставка «анти» протиставна, а авторитарний режим чи навряд можна віднести до *антидемократичних*, скоріше до *недемократичних*, адже при авторитаризмі демократія існує, просто вона *суттєво обмежена*, в той час як в тоталітарній державі демократії не існує в принципі.

Якщо погодитись з визначенням поняття «антидемократичний» в розумінні автора рецензованого видання, то до таких держав ми зможемо віднести, хіба що, Північну Корею, М'янму, можливо, Кубу. Решта держав попадає в групу «демократичних». Але ж це і Норвегія, і США, і Росія, і Іран, і ФРН і Гондурас, і Кітай. Чи всі вони демократичні? Так, в Ірані, існують, хо-

ча і суттєво обмежуються в можливостях, засоби масової інформації, які критикують політику влади, існує система виборів, та й сам «духовний лідер» обирається за встановленою процедурою. Або, Росія, при всьому її активному падінні до глибин авторитаризму, вона не є антидемократичною державою, на щастя поки, але ж, на жаль, не є і демократичною. Прикладів можна навести багато, та всі вони свідчать про невідповідність запропонованого автором поділу і визначень.

На стор. 11 автор наводить власне (?) визначення поняття «право», стверджуючи, що це – «регулятор *громадських* (???) відносин, *сукупність* загальнообов'язкових *норм і правил* поведінки». Але право ніколи не регулювало *громадські* відносини, оскільки в *громаді* виникають *громадські* відносини, а *суспільні* відносини виникають у *суспільстві*. Більше того, *громадські* відносини регулюються *іншими соціальними нормами* і аж ніяк не нормами права, а от *суспільні* – виключно *нормами права*. По-друге, право не є *сукупність*, право є *система!!!* Система, тобто правові норми взаємопов'язані і взаємозалежні і діють залежно, а сукупність – це певна кількість незалежних і тому несистемних норм. Доречно нагадати, що саме відсутність *системи*, а наявність *сукупності* правових норм в Польщі (а до того в Литві) XVIII сторіччя і стали однією з причин припинення існування польської держави.

Нарешті, слід зауважити, що «норма» і «правило» є одне й те ж, але в першому випадку – латиною, в другому – українською, тому право не може бути «сукупністю норм і правил».

На стор. 13 автор у визначенні поняття «норми права» пише, що це «встановлені державою *загальні* правила поведінки». В той час, як норми права – це *загальнообов'язкові* правила поведінки. Різниця не те, що суттєва, – вона принципова! Достатньо зазирнути в будь-який юридичний словник, щоби переконатися в цьому.

Нижче, на тій же сторінці, автор продовжує, характеризує структуру правової норми: «диспозиція містить владне розпорядження щодо поведінки за наявності передбачених гіпотезою умов». А якщо норма не містить гіпотези, що тоді? Вона не діє?

На стор. 17, визначаючи види правопорушень, автор поділяє їх на *«правопорушення»* і *«злочини»*. По-перше, поділ *правопорушень на правопорушення* взагалі є новим словом в юриспруденції. По-друге, навіть шкільний підручник роз'яснить, що правопорушення поділяються на *проступки і злочини*. При чому, автор виділяє, мабуть, одному йому відому групу так званих, цивільних правопорушень. Це також – прорив в юридичній науці.

Слід нагадати автору, що методом регулювання цивільного права є, як відомо, *диспозитивний, тобто, можливість суб'єкта правовідносин діяти на свій власний розсуд*. Більше того, цивільне право відноситься до сфери дії приватного права. При чому тут правопорушення і застосування відповідальності у виді державного примусу? Адже юридична відповідальність застосовується за суспільно небезпечну або суспільно шкідливу поведінку. Яка шкідлива чи небезпечна поведінка може бути у *встановлених, дозволених і гарантованих державою межах поведінки*? За логікою автора, слід визнати наявність суспільно небезпечного цивільного правочину, чи не так?

Цікаво, куди дивився і що рецензував рецензент?

На стор.21 серія юридичних новацій продовжується. Так, визначаючи *види юридичної відповідальності*, автор констатує наявність конституційної відповідальності, що настає *«за порушення конституційних норм тощо»*. По-перше, як розуміти «тощо»? Як те, що конституційна відповідальність настає не тільки за порушення конституційних норм? Але це абсурд. По-друге, конституційна відповідальність – це *особливий вид відповідальності без вини*, як-от: відставка уряду, відставка голови уряду: вини немає. А уряд позбавлений повноважень, міністри звільнені з посад. Причини – суто політичні. За дійсне ж порушення конституційних норм встановлена *кримінальна відповідальність*, але ніяк не конституційна. По-третє, що є порушенням конституційних норм? Наприклад, стаття 47 гарантує кожному право на житло. А якщо у когось немає житла, то це порушення чи не порушення конституційних норм? Отже, те ж саме питання: куди дивився рецензент?

На стор.30 автор чомусь відносить *Збройні Сили України* (!), та нотаріат до «судових, правоохоронних та контрольно-

наглядових органів», при цьому на стор. 45 абсолютно вірно вказуючи, що Збройні Сили – це «державна військова структура, призначена для збройного захисту...etc», а на стор. 47 -- визначення нотаріату: «система органів та посадових осіб, на яких покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти». І де тут написано, що це – правоохоронні чи судові органи?

На стор. 59 автор наводить таке визначення правочину «дія особи, спрямована на **придбання**, зміну та припинення цивільних прав та обов'язків». В той час, як стаття 202 (1) Цивільного кодексу України визначає правочин, як дію особи, спрямовану на **набуття**, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Чому було б не заглянути в закон? Автор тепер просто викривляє зміст існуючих нормативно-правових актів. Там же автор застосовує до правочинів дієслово «відбувається», в той час, як правочин – це **дія** особи, обумовлена її волею, і він може лише **вчинюватись**, як і передбачено ст.202 (3), наприклад, а **відбуваються** лише **події**, які не залежать від волі особи. Далі, на тій же сторінці, автор пише: «одностороння **правова дія** може створювати обов'язки лише для особи, що її **здійснила**», по-своєму трактуючи, очевидно текст абзацу 3, статті 202(3) ЦКУ: «односторонній **правочин** може створювати обов'язки лише для особи, що його **вчинила**».

Видання містить ще достатню кількість помилок і нісенітниць, аналізувати які в рамках цієї статті ми не маємо можливості. Прикро, що сім видань поряд ці вади не усуваються а рецензенти продовжують позитивно оцінювати нісенітничі. Сподіваємось, у восьмому виданні, нарешті, автор і видавництво врахують цю критику.

Література

1. Нартов В.В. Основи правознавства у визначеннях, таблицях і схемах. – 7-е вид., випр. – Х.: Веста: Вид-во «Ранок», 2007. – 96 с.

ТЕОРІЯ І МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ

ЖУРБА Л.В.,

асистент

БАЛАБАЙ О.,

студентка III курсу

історичного факультету

ВИКОРИСТАННЯ ПРИЙОМІВ ПРОБЛЕМНОГО НАВЧАННЯ НА УРОКАХ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

**„Знання лише тоді знання,
коли вони здобуті зусиллями
власної думки, а не пам'яті”**

Л. Толстой

XXI століття – це епоха, коли не природні ресурси, капітал і технології будуть відігравати провідну роль у життєдіяльності суспільства, а люди з їх розумовими здібностями, здатністю творчо мислити, приймати виважені рішення. Людський фактор, як основний засіб інтенсифікації діяльності суспільства, є одним із найважливіших резервів прискорення всіх сфер суспільного розвитку. Ця думка в концентрованому вигляді сформульована в базових освітніх документах: Національній доктрині розвитку освіти, Державному стандарті базової і повної загальної середньої освіти, пояснювальних записках до навчальних програм для 12-річної школи.

Головний пріоритет вітчизняної освіти на сьогодні – інтелектуалізація нації. Основна мета історичної освіти – розвиток історичного мислення. Опановуючи історичним досвідом, учні мають набути таких умінь: розрізняти факти та їх інтерпретацію, оцінювати їх, аргументувати власну точку зору й робити висновки; аналізувати різноманітні види інформації, підходити крити-

чно до всіх матеріалів, знаходити тенденційність в інтерпретації історичних подій і протидіяти впливу неправдивої інформації; розуміти, що події можуть мати декілька трактувань, бачити інші точки зору, поважати чужі думки.

Великі можливості для реалізації цих вимог, на нашу думку, має проблемне навчання. Під ним ми розуміємо сукупність засобів, за допомогою яких перед учнями створюється проблемна ситуація, формулюється проблема, визначаються шляхи її вирішення.

Теорія проблемного навчання розкрита в психолого-педагогічних дослідженнях Кудрявцева Т.В., Матюшкіна М.М., Махмутова М.І. Практичні рекомендації й методичні поради можна знайти в роботах Баханова К.О., Дайрі Н.І., Лернера І.Я., Левітаса Ф.П. і Салати О.О. В умовах сучасної освітньої реформи концепція проблемного навчання потребує подальшої розробки та пошуку оптимальних шляхів її реалізації з метою відповіді на виклик епохи, запит суспільства, потребу особистості.

Пропонуємо деякі прийоми організації роботи учнів на проблемному рівні під час вивчення новітньої історії в 10-11 класах загальноосвітньої школи

Проблемний підхід до вивчення історії передбачає проведення навчального процесу так, щоб учні навчилися висловлювати власні судження, виконувати певне дослідження, вивчаючи окрему навчальну тему, самостійно ставити питання, формулювати проблему, знаходити альтернативні шляхи її творчого вирішення. Кінцева мета проблемного навчання – забезпечення умов становлення дитини як суб'єкта навчальної діяльності. Досягнення мети вимагає свідомої, цілеспрямованої діяльності не лише учнів, а й учителя (як організатора цієї діяльності).

Важливу роль відіграє вміння вчителя виявляти протиріччя, яке виникає у процесі навчання й формулювати його, як проблемне завдання. Такими проблемними завданнями можуть бути як ключове питання, що об'єднує всю тему чи відповідний розділ історії, так і тематичне, яке відноситься до конкретної теми уроку. Наприклад, вивчаючи в 10-му класі розділ «Індустріальні країни Європи та Америка в 1919-1939 рр.» учитель ставить ключову проблему: «У чому полягає небезпека диктатури та чи можлива вона в сучасний період?». Проблемними пита-

нями до відповідних уроків розділу можуть бути такі: «Чим можна пояснити те, що країна, яка дала світу класичну філософію, творчу спадщину Гете й Гейне, науковий доробок Ейнштейна та Планка, стала батьківщиною нацизму, розпалила світову війну і поставила під загрозу існування людства?» (урок «Німеччина»); «Як можна пояснити висловлювання прем'єр-міністра Італії Ф. Нітті у 1919 р.: «Італія виграла війну та програла мир»? Чому, вперше з'явившись в Італії, фашизм отримав своє логічне завершення в Німеччині?» (урок «Італія»); «Французький фашизм в 20-30-х рр.: серйозна небезпека для демократії в державі чи намагання фашистських організацій повернути до себе увагу й заробити на цьому політичний капітал?» (урок «Франція»).

Проблемні завдання мають бути орієнтовані на актуальні питання історичної науки, сучасного суспільно-політичного й соціально-економічного життя світу та Української держави. Слід вказати на недостатню забезпеченість навчального процесу дидактичними матеріалами проблемного характеру з новітньої історії, хоча в останній час ця робота активізувалася, про що свідчать доробки С.О.Букініча, Ф.М.Левітаса і О.О.Салати, П.Мяло, Г.М.Плоткіна, О.Т. Степаніщева [1; 2; 3; 4; 5].

Проблемне навчання – це змога не лише навчити учнів вирішувати проблеми, але, що найбільш важливо, знаходити проблемні ситуації й ставити їх перед собою. Задача вчителя полягає в тому, щоб організувати роботу школярів так, щоб вона спонукала їх до постановки проблемних питань чи завдань. Вкажемо на можливі інтерактивні прийоми вироблення таких навичок:

- **«Пошук проблемних питань».** Після ознайомлення учнів з темою уроку, вчитель пропонує записати питання, на які б їм хотілося дати відповідь. Із наданих варіантів обираються ті, які мають дійсно проблемний характер.

- **«Обмін проблемами».** Цей метод передбачає поділ учнів на дві групи. Одна група учнів ставить і знаходить важливе питання з досліджуваної теми і формулює проблему для того, щоб інше група її вирішила.

- **«Конкурс на краще питання уроку».** Вчитель після ознайомлення з темою уроку пропонує учням скласти проблемні питання, які записуються на дошці. В ході обговорення варіантів обирається одне – найбільш проблемне.

• **«Експерти проти журналістів».** Учні діляться на дві групи – «експертів», що відповідатимуть на питання, й «журналістів», які будуть ці питання формулювати.

Використовуючи наведені та інші інтерактивні прийоми проблемного навчання, вчитель може домогтися самостійної розробки й формулювання проблемних питань і завдань (задач) учнями, так як більшість завдань для самостійної роботи, які містяться в підручниках та методичних посібниках, належать до початкових рівнів розумової діяльності й вимагають лише відтворення фактичного матеріалу. На думку відомого вченого-педагога Баханова К.О., який досліджував цю проблему, запитання репродуктивного характеру – одне з найбільш слабких місць сучасних підручників. Пошуковим і проблемним є характер запитань і завдань, які розпочинаються зі слів: «Чи вважаєте ви, що...», «Як на вашу думку, ...», «Висловіть власне ставлення...». Секрет таких запитань полягає в тому, що їх найкраще використовувати для розуміння сучасних проблем історичного розвитку під час вивчення новітньої історії.

Існують різні шляхи і форми вирішення проблемної ситуації. Вона може вирішуватися шляхом організації вчителем евристичної бесіди, при чому таку бесіду можна проводити на всіх етапах навчального процесу: при вивченні нового матеріалу, повторенні та закріпленні набутих знань, перевірці домашнього завдання. Режисером проведення такої бесіди буде вчитель, а його партнерами на уроці виступатимуть учні.

Вирішення проблемної ситуації може проводитися і в формі дискусії чи уроку-диспуту. Обов'язковим для проведення дискусій на уроці історії є: знання програмного матеріалу, знайомство з додатковою історичною, політичною, економічною, художньою літературою тощо. Це вимагає від учителя широкої ерудиції та обізнаності в сучасній методиці викладання історії та інноваційних технологіях навчання, які передбачають активну взаємодію вчителя та учнів, індивідуалізацію процесу пізнання, диференційований підхід до організації навчальної діяльності.

Для вирішення проблемної ситуації шляхом дискусії можна запропонувати прийом *«дерево рішень»*, який допомагає досягти певного розуміння причин, що призвели до прийняття того чи іншого важливого в минулому рішення. Наприклад:

Проблема	
Чому держави-переможці в Першій світовій війні виявилися нездатними зберегти встановлений ними післявоєнний світовий порядок?	
Переваги	Недоліки
Сильні сторони Версальської системи	Слабкі сторони Версальської системи

Учні можуть вирішувати проблему самостійно, заповнюючи таблицю в зошитах, або під керівництвом учителя, виконуючи завдання на дошці. Цей прийом може бути застосований і при наведенні вчителем протилежних оцінок одного й того ж історичного факту чи події.

При організації самостійної пошукової роботи учнів учитель може запропонувати проблемне питання, яке вирішуватиметься письмово за схемою:

- висловіть власне ставлення до проблеми;
- наведіть аргументи, що підтверджують вашу позицію;
- знайдіть фактичне підтвердження наведених аргументів;
- чітко сформулюйте висновки, яких ви дійшли.

Найбільш складним завданням учителя при організації проблемного навчання є вироблення критеріїв оцінювання навчальних умінь учнів. Складно оцінити уміння школярів ставити оригінальні та логічні питання стосовно обговорюваної проблеми, висловлювати власні альтернативні судження, які не співпадають з офіційною точкою зору щодо значення та наслідків тієї чи іншої історичної події. Слід вказати на те, що високо повинні оцінюватися уміння учнів:

- формувати проблемне питання, визначати проблему;
- встановлювати причинно-наслідкові зв'язки на основі базових знань ;
- використовувати історичні джерела, додаткову літературу, аналітичні матеріали засобів масової інформації;
- відокремлювати факти від суб'єктивної думки;
- демонструвати логічно обґрунтовані судження;
- робити аргументовані умовиводи, прогнозувати наслідки, оцінювати історичні події;

• висловлювати альтернативні шляхи історичного розвитку.

Використання різних способів і прийомів вивчення історичного матеріалу на проблемному рівні сприяє розвитку вищих пізнавальних процесів, засвоєнню нових, істотних для побудови цілісної системи, знань, формуванню інтелектуальних умінь, набуття досвіду вирішення навчальних проблемних ситуацій, що, в свою чергу, дає можливість сформувати інтелектуально-розвинену особистість, здатну на творче перетворення не лише самої себе, а й оточуючого її сучасного світу.

Література

1. Букинич С.А. Проблемно-творческие задания по истории // Преподавание истории и обществоведения в школе. – 2004. – № 2. – С. 61-64.
2. Левітас Ф., Салата О. Методика викладання історії. Практикум для вчителя. – Х.: Основа.–2007.
3. Мяло П. Особистісно орієнтований урок історії //Сучасні шкільні технології. Ч.1. – К., 2004.
4. Плоткин Г. М. Гражданская война в России // Преподавание истории в школе. – 1999. – №1. – С.31-34.
5. Степанищев А.Т. 300 задач по истории России с древнейших времен до наших дней: Дидактические материалы. – М.: Дрофа, 2001.

ЖУРБА Л.В.,
асистент

ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРАКТИКИ СТУДЕНТІВ-ІСТОРИКІВ ЯК ЗАСІБ ПІДВИЩЕННЯ ЇЇ ЕФЕКТИВНОСТІ

Педагогічна практика студентів усіх факультетів педагогічних вузів – важливий етап професійного становлення. Головним елементом її структури є виконання навчально-виховної роботи серед учнів тієї чи іншої школи. Основою цієї роботи виступає діяльність студента-практиканта по організації й проведенню уроків історії та виховних заходів. Досвід співпраці автора статті зі студентами-практикантами в якості керівника гру-

пи й методиста з історії та правознавства дає підстави говорити, що в цілому ця робота проходить на належному якісному рівні, але є і певні труднощі. Переважно вони стосуються завершального її етапу: розробки, підготовки та проведення залікових уроків з предметів і залікових виховних заходів. Не завжди студент, який має відмінні знання з історії, психології та педагогіки може ефективно організувати учнів до співпраці у процесі вивчення історичного матеріалу й отримати високу оцінку. Натомість тому, хто таких знань не має, вдається іноді досягти вагомих результатів, зважаючи на інші власні якості: творчий пошук, самонавчання і самовизначення, любов і повагу до дітей, толерантність до висловлюваних ними думок, уміння підтримувати навчальну дисципліну. Як узгодити ці протиріччя? Спробуємо надати практичні поради щодо індивідуалізації педагогічної практики з метою підвищення її ефективності, що в інтересах як навчального процесу взагалі, так і окремо взятого студента-практиканта.

Щоб досягти результативності навчально-виховного процесу в класі студент-практикант як майбутній учитель повинен працювати на трьох рівнях: над формуванням знань, умінь і навичок; над організацією учнівського колективу; над методикою викладання. Схарактеризуємо кожен рівень окремо з огляду на сучасні освітні вимоги, визначені в базових документах з питань історичної освіти.

Основний акцент у сучасному навчально-виховному процесі пересувається із засвоєння певної суми знань, умінь і навичок на формування установок, мотивів, ціннісних орієнтацій, «підготовку учнів до взаємодії із соціальним середовищем, до самореалізації їх як особистостей в умовах багатоманітного світу через засвоєння комплексу знань, формування відповідних компетенцій» [1,19].

Основна мета історичної освіти – навчити історичному мисленню, головне завдання – організувати процес навчання так, щоб він не просто давав корисну точну інформацію, але, що важливіше, вчив учнів осмислювати минуле з тим, щоб осягнути сучасне й за допомогою історичних знань самовизначити себе в оточуючому світі й інтегруватися в нього, досягнувши як життєвих, так і суспільно значущих успіхів.

Досягнення основної мети навчання реалізується здебільшого за допомогою пізнавальної взаємодії вчителя й учня, результатом якої є інтенсивне формування знань учня та стрімкий розвиток його індивідуальних сил і здібностей. Отже, працюючи з будь-яким навчальним змістом, як учень, так і вчитель повинні проявляти зустрічну пізнавальну активність, інакше навчання буде малоефективним.

Зважаючи на тему нашого дослідження, такий рівень організації роботи над історичним матеріалом можливий лише в тому випадку, коли сам студент-практикант, виступаючи в ролі вчителя, матиме глибокі, міцні теоретичні знання з історії, володітиме прогностичними якостями, методологічним арсеналом для опанування новими знаннями, вмітиме мислити масштабно і ефективно, генеруючи нові ідеї та альтернативи.

Так як аспект професійно-теоретичної підготовки до педагогічної практики відіграє важливу роль, бажано завчасно дізнатися, які теми будуть вивчати учні, познайомитися з висвітленням змісту даного історичного матеріалу в шкільному підручнику, відновити в пам'яті лекції з досліджуваних питань тощо. Крім того, перебуваючи у вузі, студент має можливість в повному обсязі користуватися науковою інформаційно-аналітичною базою бібліотеки, може звернутися за допомогою і до викладачів. Знанневий багаж студента-практиканта, на нашу думку, повинен вбирати в себе: теоретичні й фактологічні знання про історичні події, документальні й хрестоматійні матеріали з вивчаємої теми, знання мемуарної й художньої літератури про даний історичний проміжок часу, статистичні дані.

Діяльнісний аспект проблеми підготовки студента до педагогічної практики вбирає в себе вміння вчитися з тим, щоб навчити цього й учнів. В даному контексті найважливішими є такі вміння: знаходити, переглядати та аналізувати інформацію; критично сприймати різні точки зору на описувані події та діяти власного їх бачення; пояснювати різні підходи до аналізу історичних документів; розкривати проблему упередженої суб'єктивної оцінки, однобічного висвітлення історичної тематики.

Такі знання й вміння допоможуть студенту-практиканту без вагань влитися в навчально-виховну роботу, швидко зорієнтуватися в перипетіях шкільних проблем, стати корисним помічником вчителя-наставника, мати моральне задоволення від власної значущості.

Щоб вирішити проблему організації учнів до роботи, учитель повинен бути готовим до активної педагогічної взаємодії з ними. Адже він має як великі можливості по створенню атмосфери творчості, колективного й індивідуального пошуку нових знань, формуванню навчальних умінь, так і може загубити паростки зацікавленості, бажання вчитися та самостійно вирішувати проблеми. Вагомими з цього приводу є слова В. Курилів, яка так визначає роль учителя історії в навчальному процесі: «Учитель – садівник, а не приборкувач» [2, 12].

Готуючись до педагогічної практики, студенти повинні серйозно підійти до проблеми власного стилю педагогічної поведінки. Результати педагогічних спостережень автора статті свідчать про те, що переважна більшість студентів-практикантів готові вибудовувати стосунки з учнями на основі принципів гуманізму, толерантності, взаємоповаги, використовуючи індивідуальний підхід, враховуючи особистісні якості школярів. Близько третини студентів у спілкуванні з учнями віддають перевагу авторитарному стилю з метою встановлення певного рівня дисципліни, а невелика кількість тих студентів, які на період проходження педагогічної практики іще не визначилися професійно, байдуже відносяться до складання взаємин з майбутніми вихованцями. З огляду на таку ситуацію, було б правильним, зважаючи на особисту думку студентів, індивідуальний стиль педагогічної поведінки, все ж таки переконати тих із них, які схильні до авторитаризму й тих, хто не визначився в проблемі взаємовідносин та співпраці з майбутніми учнями переглянути власну позицію в сторону особистісно зорієнтованих стосунків. З цією метою бажано іще до початку педагогічної практики організувати індивідуальні консультації методистів кафедри педагогіки та психології. Адже довірлива розмова на рівних можлива лише в тому випадку, коли це будуть зацікавлені особи, як студент, так і методист. В даному випадку мова йде про завчасний, попередній розподіл студентів по школах, прикріплення до них методистів, визначення керівників груп. За такої попередньої підготовки, на нашу думку, можна уникнути багатьох проблем.

Особливо важливою в даному контексті є проблема методики викладання історії та правознавства. Студент-практикант повинен володіти мистецтвом вибору методів, форм, способів і

прийомів організації процесу навчання відповідно до мети, завдання, змісту історичної освіти взагалі та вивчаємої теми зокрема. Він повинен бути готовим поєднувати у своїй роботі новітні педагогічні технології з традиційно-орієнтованими, виступати творцем власного професійно-особистісного іміджу і, головне, сприяти розвитку пізнавальних здібностей учнів. Кваліфікованими помічниками, порадиниками, керівниками в цій кропіткій роботі є методисти з предмету(історії та правознавства). Вважаємо, що цю категорію викладачів студенти-практиканти мають вільно обирати на власний розсуд відповідно до особистих пріоритетів, точно так, як і наукових керівників кваліфікаційних робіт. Це повинні бути викладачі, які користуються авторитетом, довірою з боку студентів, мають високі професійні якості, адже тільки такі особистості зможуть впливати на перебіг професійного становлення майбутніх учителів, допоможуть подолати труднощі, підбадьорять, підкажуть правильний шлях вирішення проблем.

Звертаємо увагу й на необхідність проведення кожним методистом кафедри історії або керівником групи студентів-практикантів семінарських занять з питань побудови індивідуальної системи підготовки до педагогічної практики, яка б вбирала в себе модель ймовірного включення студента в практичну роботу на трьох, визначених на початку статті, рівнях. Може постати питання про виділення годин на таку роботу. Пропонуємо використати частину навантаження, передбаченого на керівництво педагогічною практикою. На індивідуальних консультаціях методисти з предмета допоможуть студенту підібрати ті педагогічні технології для використання в майбутній роботі, які відповідають його індивідуальним психолого-педагогічним особливостям та професійним можливостям.

Насамкінець зазначимо, що не менш важливе значення для ефективного перебігу педагогічної практики мають рефлексивні вміння студентів-практикантів. Р. Тур визначає педагогічну рефлексію як «усвідомлення вчителем себе самого суб'єктом діяльності: своїх особливостей, здібностей, того, як його сприймають учні, батьки, колеги, адміністрація»[3,20]. Рефлексивні вміння мають місце при здійсненні студентом контрольної діяльності, спрямованої на себе, на осмислення й аналіз власних дій. Саме ці вміння дозволяють йому встановити рівень результативності своєї роботи й передбачити засоби її оптимізації. З огляду на вище вказане, завдання методистів різних кафедр

полягає в спонуканні студентів-практикантів до постійної рефлексії своєї педагогічної діяльності з метою її вдосконалення.

Таким чином, ефективність процесу професійного становлення студентів-істориків під час педагогічної практики багато в чому залежить від систематичної й цілеспрямованої роботи по її індивідуалізації відповідно до моніторингу навчальних досягнень, психолого-педагогічних особливостей, свободи вибору та рефлексії.

Література

1. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2004. – № 1-2.
2. Курилів Валентина. Методика викладання історії: Навч. посібник. – Львів; Торонто: Світ, 2003. – 248 с.
3. Тур Р.І. Педагогічна рефлексія – основа формування творчого саморозвитку особистості // Управління школою. - 2004. - № 13. - С. 17-23.

ЗАДОРОЖНА Л.В.,
доцент, кандидат
педагогічних наук

ШЛЯХИ ІНТЕГРАЦІЇ ІДЕЙ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ У ПРОЦЕС ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ

Виховання громадянина завжди було одним з основних суспільно-політичних питань, яке вирішувалося спільнотою протягом багатьох століть на різних етапах існування інституту державної влади. Перед сучасним співтовариством ця проблема постала в умовах глобальної демократизації.

Демократія ХХІ століття – це, передусім, виховання громадян з високим рівнем правової культури та соціальної активності, які прагнуть утвердження законослухняності та поваги до чинного законодавства, пишуться власною країною. Саме тому, як зазначено в «Програмі «Громадянська освіта» для загальних ноосвітніх навчальних закладів в 9-11 класах», «успішне існування сучасної демократії неможливе без особи, яка сповідує засадки демократичні цінності та має певний рівень соціальної

компетентності» [13, 21].

Ефективність громадянського виховання великою мірою залежить від соціальних відносин, які склалися в суспільстві. Як відомо, стратегічною метою соціального розвитку України є формування демократичного громадянського суспільства та побудова правової держави. Тому виховання громадянина є одним з головних завдань вітчизняної системи освіти.

З 2005 року, який був проголошений Радою Європи роком громадянської освіти, українська школа реалізує проект «Громадянська освіта - Україна», що здійснюється в контексті Плану дій «Україна - ЄЕС» і має сприяти формуванню системи демократичної громадянської освіти в Україні. Таким чином, останнім часом педагогічною наукою та вчителями – практиками проблема пошуку шляхів і засобів громадянського виховання молоді вирішується через державну програму громадянської освіти.

Громадянська освіта визначається як система виховання та навчання, спрямована на створення умов для формування глибоко усвідомленої громадянської позиції та відповідальності особи. Вона передбачає:

- набуття молоді людиною досвіду суспільно – корисної діяльності;
- орієнтацію на безперервну освіту з метою постійного підтримання власної компетентності;
- стимулювання прагнення особистості приносити користь своєму суспільству.

Вважається, що результатом громадянської освіти повинно бути:

- самоутвердження індивідів як суверенних членів суспільства;
- їхня особиста, політична та економічна відповідальність;
- утвердження людської гідності;
- неформальна та ефективна участь у громадських справах;
- сприяння функціонуванню конституційної демократії [7, 6].

Аналіз останніх здобутків вітчизняної системи громадянського виховання дає змогу говорити про істотні позитивні зміни у реалізації зазначених завдань, серед яких можна виділити:

1. Дослідження та застосування у шкільну практику міжнародного досвіду з громадянської освіти [12].
2. Інтегрування елементів громадянської освіти у зміст шкільних курсів [7].

3. Впровадження до навчального процесу окремих навчальних курсів та факультативів: «Практичне право», «Права людини», «Громадянська освіта», «Вчимося бути громадянами», «Європейські студії».

4. Використання в процесі навчання основних засад громадянської освіти інноваційних педагогічних технологій, активних та інтерактивних методів навчання [7; 9].

5. Організація позакласної та позашкільної діяльності; здійснення суспільних проектів (наприклад, в межах акції «Громадянин»).

6. Підготовка з громадянської освіти вчителів – слухачів курсів підвищення кваліфікації [12].

7. Використання вчителями та учнями відповідних вітчизняних навчально – методичних матеріалів: «Ми – громадяни України» (ред. О.Пометун), «Людина в сучасному світі» (ред. Р.Арцишевський), «Мої і твої права» (авт. О.Пометун, Т.Ремех), «Мистецтво жити в громаді» (укл. С.Буров та ін.), «Основи громадянської освіти» (ред. П.Полянський) та ін.

Слід також зазначити, що громадянська освіта в сучасних умовах навчання розглядається як міжпредметна сфера діяльності в школі. Тому завдання виховання громадянина вона виконує: по – перше, через введення в інваріативну частину навчального плану курсів громадянського змісту; по – друге, шляхом інтегрування ідей громадянської освіти у зміст навчальних предметів, передусім, освітньої галузі «Суспільствознавство». Завданнями цієї галузі є «формування в учнів критичного мислення, навичок оцінювання суспільних явищ і процесів, життєвих та прикладних життєтворчих, соціалізуючих, комунікативних, інтелектуально - інформаційних навичок» [3, 3].

Аналізуючи підходи до змісту громадянської освіти в різних країнах світу, фахівці виділяють 3 її спільні базові складові:

1. **Знання** про суспільство й механізми його функціонування (передусім розуміння законів, прав і обов'язків, можливостей особистої участі в життєдіяльності суспільства).

2. **Уміння** і навички самоствердження себе індивідом як активного громадянина (передбачає розвиток критичного мислення, формування комунікативного досвіду, ініціативи, здатності вирішувати конфліктні ситуації тощо).

3. **Демократичні гуманістичні цінності**, котрі сприяють розумінню значення колективного та соціально зумовленого індивідуального життя і відповідним чином гармонізують діяльність особи, молодшої людини.

У цьому розумінні основним результатом діяльності освітнього навчального закладу повинна стати не сума знань, умінь та навичок, а рівень інтелектуальної, громадянсько – правової, комунікаційної, інформаційної компетентності [7, 6]. У державному стандарті базової і повної середньої освіти освітньої галузі «Суспільствознавство» зазначено, що такі її структурні компоненти, як історія рідного краю, історія України та всесвітня історія створюють передумови становлення творчої та незалежної особистості, її активного залучення до процесів суспільного розвитку та розуміння їх історичного значення. Як бачимо, складові змісту громадянської освіти відповідають завданням сучасної історичної освіти в Україні і відіграють важливу роль у процесі формування громадянських якостей учнівської молоді у процесі навчання історії. В свою чергу і складові історичної освіти допомагають реалізовувати основні завдання освіти громадянської. По – перше, фахівці зазначають, що «історія надає приклади минулого, які забезпечують контекст для розуміння учнями питань громадянської освіти сьогодні» [12, 5]. Зміст шкільного курсу історії дозволяє реалізувати зазначенні завдання через дослідження «історичних явищ, які формують громадянські компетенції, тому що в процесі навчання розглядаються у розвитку, всебічно, на тлі різних історичних епох. Саме такий підхід дає можливість прослідкувати довгий шлях людства до сучасних форм громадянського суспільства» [7, 9]. Предметом історії є споконвічні теми, концепції, які проходять через всю навчальну програму з громадянської освіти та є невід’ємними складовими політичної грамотності [12, 5]. Інтеграція громадянської освіти в процес навчання історії, в першу чергу, покликана синтезувати базові поняття та закономірності історичної науки в єдину систему світоглядних знань учнів. При цьому **знання** мають стати «надбанням особистісного досвіду школярів, використовуватися ними в повсякденному житті, а не лише на уроках» [8, 15]. По – друге, історична освіта, як і громадянська допомагають розвивати в учнів відповідні **навички**. В обох предметах зроблено наголос на комунікативних вміннях і вміннях здобувати інформацію. В «Програмі з історії для 5-12 класів» підкреслюється,

що курси історії побудовані на поєднанні особистісно орієнтованого, діяльнісного та компетентнісного підходів до навчання, «критерієм оцінки навчальної діяльності учнів є сьогодні не стільки обсяг матеріалу, що залишився в пам'яті, скільки вміння його аналізувати, узагальнювати, активно використовувати в нестандартній (позанавчальній) ситуації, вміння самостійно здобувати знання, вести пошуково - дослідницьку роботу» [14, 4]. По – третє, проект «Громадянська освіта - Україна» направлений на формування громадянської освіти в Україні передусім спрямований на старший ступінь ЗОШ, тому що підґрунтя для формування в учнів необхідних життєвих компетенцій (загальних здібностей, що засновані на знаннях, досвіді, цінностях, які набуті особистістю в процесі навчання) створюється у **старшій школі**. Основна **виховна мета** освітньої галузі «Суспільствознавство» на цьому етапі полягає у створенні умов для свідомої орієнтації учнів у сучасному світі, суспільстві, формування у них відповідної активної соціальної та громадянської позиції [3, 5]. Серед державних вимог галузі до рівня загальноосвітньої підготовки старшокласників є такі, що збігаються з основними ідеями громадянської освіти, а саме: формувати в учнів

- **уявлення** про сутність громадянського суспільства;

- **знання** основних ознак інститутів громадянського суспільства, його функціонування та умов існування, сфер суспільного життя; принципів і цінностей демократичного громадянського суспільства, абсолютної цінності прав і свобод людини, особистісних рис громадянина України;

- **уміння** взаємодіяти із суспільством та його окремими інститутами в повсякденному житті; орієнтуватись у суспільних явищах і процесах сучасного світу та давати їм власну оцінку; конструктивно-критично мислити і критично ставитися до проявів стереотипного мислення, боротися з дискримінацією [3, 6].

У відповідності до означених вимог в шкільній Програмі з історії серед окреслених вмінь та навичок, які мають формуватися в учнів старшої школи, є такі, що роблять процес виховання громадянина однією з основних складових курсів історичної освіти. Інтегрування ідей громадянської освіти в процес навчання історії відбувається, коли на уроках вчителі сприяють формуванню у старшокласників умінь та навичок, по – перше, **розумових**: оцінювати, порівнювати, пояснювати факти і явища дійсності на основі інформації, отриманої з різних джерел знань; кри

тично оцінювати факти та діяльність осіб, спираючись на набуті знання, власну систему цінностей; проводити нескладні дослідження; по – друге, **мовленнєвих**: висловлювати власну точку зору, формулювати і захищати власну позицію під час усної і письмової дискусії; брати участь в обговоренні історичних питань; готувати аналітичні доповіді, реферати та виступати перед однокласниками; давати розгорнуту рецензію на виступи інших учнів; користуватися довідковою літературою та Інтернетом для самостійного пошуку інформації; по – третє, **спеціальні**: критично аналізувати та оцінювати історичні джерела; оцінювати події та діяльність людей в історичному процесі з позиції загальнолюдських та національних цінностей[14, 141].

Таким чином, перед вчителями та методистами - дослідниками постає необхідність **вирішення проблеми** організації процесу навчання історії з метою формування у старшокласників громадянської компетентності - «здатності людини активно, відповідально й ефективно реалізувати громадянські права та обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства» [5, 11] - за допомогою історичних знань, сучасних педагогічних технологій та виховних можливостей історичної освіти. У цьому випадку викладачам та їх учням радимо йти шляхом інтенсифікації навчального процесу, яка відбувається завдяки інноваційній системі навчання через застосування сучасних інтерактивних методик. Серед яких перспективним для старшої школи у руслі зазначеної проблематики представляється метод проектів.

Проектний метод – це дидактичний засіб активізації пізнавальної діяльності учнів, розвитку креативного мислення й одночасно формування визначених особистісних якостей, основними складовими якого є самостійність, діяльність, результативність [10, 43]. Цей метод знайшов широке поширення внаслідок раціонального поєднання теоретичних знань учнів і практичного їх застосування для розв'язування конкретних сучасних суспільних проблем. За змістом проекти переважно є **міжпредметними**. Тому саме ця технологія є ефективною для вирішення завдань інтеграції громадянської освіти в процес навчання історії.

Останнім часом програма громадянської освіти реалізуються за допомогою *електронних проектів*. На жаль, вони ще не мають досить широкого поширення в Україні, але вже відзначені вчителями, як новий вимір в навчальному просторі. Однею з програм, яка здатна допомогти вчителю історії реалізувати інтегра-

ційний проект і, тим самим, вирішити зазначені вище завдання за допомогою можливостей сучасних інформаційних технологій є програма «Intel® Навчання для майбутнього». В процесі роботи в рамках програми вчителі та їх учні не тільки мають можливість розширити власні знання, орієнтуючись в сучасному інформаційному суспільстві; обмінюватися досвідом, проводячи власні дослідження, а також навчитися послідовно, логічно та лаконічно представляти результати своєї роботи «не тільки вербально, а й візуально, з використанням графічних та мультимедійних можливостей комп'ютерних технологій, створюючи *публікації, презентації та веб-сайти* [2, 28]. Створення цих прикладних мультимедійних продуктів у рамках програми «Intel® Навчання для майбутнього» відбувається за допомогою пакету Microsoft Office:

1. **Презентація** (усний виступ перед аудиторією, проілюстрований завдяки можливостям програми «Power Point») розвиває в учнів такі вміння і навички: стисло формулювати свою думку; використовувати різні мультимедійні засоби і можливості (зображення, звукозаписи, відео файли, гіперпосилання, веб – сайти або файли) [6,2.03]. **Мультимедійна презентація** повинна відповідати навчальним цілям проекту, допомагати у розкритті ключового і тематичного питань. Щодо використання в навчальному процесі такого виду презентацій, автори проекту радять скористатися пропозиціями організовувати, по – перше, демонстрації змісту навчання, завдань, підсумків роботи на уроках; результатів групових проектів; графіків, схем і таблиць; даних, що зберігаються в документах, створених за допомогою графічних редакторів і табличних процесорів; даних з мультимедійних енциклопедій і довідкових бібліотек, розташованих в Інтернеті; результатів досліджень та опитувань різних типів; по – друге, презентації наукових проектів[6, 4.05].

Публікація (інформаційний бюлетень чи буклет, створений за допомогою комп'ютерної програми «MS Publisher») передбачає використання повних речень, розрахованих на читання однією людиною; комбінування тексту і зображень (схем, графіків і діаграм); періодичне висвітлення ходу та результатів досліджень; творчі роботи учнів [6,2.03]. Публікація має допомогти учням розкрити ключове та тематичні питання проекту. Щоб досягти поставлених навчальних цілей, до учнівського інформаційного бюлетеню можуть бути включені такі складові: вступна стаття; суспільна думка як результат опитування; огляд; винаходи; від-

криття або теорії; інтерв'ю; ребуси або головоломки; хроніка подій; реклама або оголошення; рубрика розваг; сторінка порад; сторінка гумору і сатири; комп'ютерна графіка; діаграми та графіки; списки інформаційних джерел (або бібліографія) тощо [6, 5.12]. Такий вид друкованої продукції зумовить формування додаткової мотивації учнів щодо виконання навчального проекту. Як зазначає дослідник Д.Л. Десятов, певні технічні обмеження програми (стаття бюлетеня може містити в середньому від 50 до 200 слів) привчають учнів до лаконічності у висловлюваннях, розвивають вміння добирати найбільш вагомі аргументи при доведенні власної думки; дизайн сторінок публікації вимагає, щоб автор виділяв найбільш важливі положення теми [4, 27].

Веб-сайт – це публікація інформації або результатів досліджень, яка дає можливість спілкуватися з широкою аудиторією (в межах країни або всього світу за допомогою мережі Інтернет), збирати інформацію з різних регіонів [6,2.03]. Цей шаблон дає можливість видавати шкільну газету в електронному вигляді. **Учнівські веб – сайти**, як зазначено в програмі «Intel® Навчання для майбутнього» можна використовувати: як інформаційні ресурси для інших учнів; для встановлення зв'язку з іншими учнями у світі; як засіб пошуку партнерів для здійснення завдань проекту; для демонстрації процесу навчання, який включає вивчення матеріалів з мультимедійної енциклопедії, довідкової бібліотеки, Інтернету та інших джерел; для опублікування оглядів і анкетних опитувань; для подання учнівських творів (віршів, оповідань, наукових робіт та т. ін.); для висвітлення результатів проекту тощо [6, 6.05].

Оформлення *презентацій, публікацій та веб – сайтів* має відповідати таким вимогам:

1. Вимоги до діалогу: активізація пізнавальної діяльності учнів; відповідність змісту навчального матеріалу і завдань віковим можливостям та індивідуальним особливостям учнів.

2. Вимоги до екранних форм: не слід заповнювати весь екран текстом або однією фігурою; найважливіша інформація має розташовуватись всередині екрана; орієнтація текстової інформації на екрані монітора повинна бути вертикальною; довжина рядка – відповідно до віку учня (чим коротша, тим краще).

3. Вимоги до організації інформації на екрані: інформація повинна бути чіткою, логічно зв'язаною, зрозумілою і короткою; інформація ділиться на групи за змістом й функціональним при-

значенням; на екрані повинна бути тільки та інформація, що обробляється учнем у цей момент часу; не слід зловживати графікою й кольором для того, щоб не відволікати увагу учня від навчальних завдань [2, 30].

Суспільна діяльність вчителя і учнів в даному випадку реалізується в такій послідовності: *постановка проблемної ситуації* → *формулювання цілей проекту за участю учнів* → *створення проектних груп* → *вибір тем та збирання матеріалу* → *оформлення проекту* → *публічний захист проекту* → *використання проекту у навчанні* [2, 29].

Автори програми наголошують, що здійснювати електронні проекти треба з урахуванням наступних вимог:

1. Наявність значущої в дослідницькому або творчому плані **проблеми** чи задачі, для розв'язання якої потрібні **інтегровані знання** та дослідницький пошук.

2. Практична, теоретична, пізнавальна значущість передбачуваних результатів.

3. Самостійна (індивідуальна, парна, групова) діяльність учнів.

4. Визначення кінцевої мети проектів (спільних/індивідуальних).

5. Визначення базових знань з різних галузей, необхідних для роботи над проектом.

6. Структурування змістової частини проекту (з вказуванням поетапних результатів).

7. Використання дослідницьких методів: визначення проблеми, дослідницьких завдань, висунення гіпотез щодо їх розв'язування, обговорення методів дослідження, оформлення кінцевих результатів, аналіз отриманих даних, підведення підсумків [6, 1.15]. До них ми б додали ще такі, як врахування особливостей вікового розвитку учнів та використання у змісті навчального матеріалу знань, умінь і навичок, які учні вже здобули.

В процесі виконання завдань проекту вчитель має розробити форми та критерії оцінювання діяльності учнів. На наш погляд, оцінювання учнівської продукції слід вести за допомогою рейтингової системи з урахуванням вимог до її оформлення, висунутих вище. Програмні документи, створені старшокласниками мають бути продемонстровані під час захисту проекту, а зібрані учнями матеріали можна використати як на уроках історії України та Всесвітньої історії, так і на заняттях курсу «Громадянська освіта».

Таким чином, застосування в шкільній освіті сучасних інформаційних технологій дає змогу вчителям історії оптимізувати процес формування громадянина за допомогою історичної освіти, а школярам відчувати глибокий зв'язок минулого з сучасними потребами становлення громадянського суспільства в Україні і світі.

Література

1. Базильчук Г. К. Словник – довідник з історії. – К.: МАУП, 2005. – 368 с.
2. Гудирева О.М. Використання сучасних інформаційних технологій в освітній програмі «Intel® Навчання для майбутнього» // Комп'ютер у школі та сім'ї. - № 5. – 2006. – С.27 – 31.
3. Державний стандарт базової і повної середньої освіти // Історія в школах України. – 2004. - № 2. – С. 2 – 7.
4. Десятов Д.Л. Можливості комп'ютерної програми «MS Publisher» та їх використання на уроках історії // Історія та правознавство. – 2006. - № 3 (67). – С.27 – 29.
5. Забезпечення формування громадянської компетентності у сучасному змісті шкільної освіти // Історія в школах України. – 2006. - № 8. – С. 4 – 11.
6. Intel ®. Навчання для майбутнього. – К.: Видавнича група BHV, 2004. – 416с.
7. Історія для громадянина. Методичний посібник для вчителів загальноосвітніх навчальних закладів. Горбатенко В. та ін. – Львів: НВФ «Українські технології», 2003. – 136с.
8. Кендзьор П. Основні напрями громадянського становлення учнівської молоді у вітчизняній системі освіти і виховання // Доба. – 2005. - № 1. – С.13 – 17.
9. Люшин М. Виховуємо громадянина // Історія в школах України. – 2004. - № 2. – С. 8 – 10.
10. Мокрогуз О.П. Інноваційні технології на уроках історії. – Х.: Основа, 2005. – 192с.
11. Позакласні заходи з історії / Упоряд. Ф.Л. Левітас. – Х.: Основа, 2004. – 160с.
12. Проект «Громадянська освіта - Україна»: підготовка вчителів // Історія України. – 2006. - № 40 (488).
13. Програма «Громадянська освіта» для загальноосвітніх навчальних закладів в 9 – 11 класах // Історія в школах України. – 2007. - № 4. – С. 21 – 26.
14. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України. Всесвітня історія. 5 – 12 класи. – К.: ІРПІНЬ, 2005. – 142с.

Дослідження і розвідки з всесвітньої історії і правознавства

Збірник наукових праць

Випуск 5

Д 95 Дослідження і розвідки з всесвітньої історії і правознавства: Зб.наук.праць. Вип. 5 / Гол. ред. О.І. Кожухар. – Кривий Ріг, 2006. – 196 с.

ISBN 978-966-292-18-3

УДК 94

ББК 63.3(0)

Д 95

Здано до набору 22.11.2007. Підписано до друку 24.12.2007. Формат 60x84 ¹/₁₆. Папір офсетний. Ум.друк.аркушів. 11,85. Наклад 100 прим. Замовлення № 41/07. Ціна договірна.

Криворізький державний педагогічний університет
50086, м. Кривий Ріг, пр. Гагаріна, 54

Типографія "Аліса"; м. Кривий Ріг, вул. Інженерна, 31.